

GODIŠTE VI

BROJ 1-2

2017.

SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2017)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2017)

PROLJEĆE-LJETO 2017
SPRING-SUMMER 2017

Izdavač / Publisher

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Za izdavača / On behalf of the publisher

ŠAĆIR FILANDRA

Glavna urednica / Editor-in-chief

VALIDA REPOVAC NIKŠIĆ

Redakcija / Editorial board

SEAD TURČALO, DAMIR KAPIDŽIĆ,
BELMA BULJUBAŠIĆ, HARIS CERIĆ,
SANELA BAŠIĆ, MIRZA EMIRHAFIZOVIĆ,
TATJANA SEKULIĆ – Univerzitet Milano – Bicocca (University of Milano – Bicocca)

Savjetodavni odbor / Advisory board

DINO ABAZOVIĆ, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
THOMAS BAUER, University of Vienna, Austria
XAVIER BOUGAREL, CNRS, France
TIHOMIR CIPEK, University of Zagreb, Croatia
MARTIN COWARD, Newcastle University, United Kingdom
MARIE JANINE CALIC, Ludwig Maximilians University, Germany
NERZUK ĆURAK, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
NENAD DIMITRIJEVIĆ, Central European University, Hungary
VEDRAN DŽIHIĆ, University of Vienna, Austria
IGINIO GAGLIARDONE, University of Oxford, United Kingdom
CHIP GAGNON, Ithaca College, United States
HARIZ HALILOVIĆ, Monash University, Australia
LENE HANSEN, University of Copenhagen, Denmark
AIDA A. HOZIĆ, University of Florida, United States
MIRA LAKIČEVIĆ, University of Belgrade, Serbia
NICOLE LINDSTROM, University of York, United Kingdom
LARA J. NETTELFIELD, Royal Holloway, University of London, United Kingdom
JOHN PAVLIK, Rutgers University, United States
SABRINA P. RAMET, Norwegian University of Science and Technology, Norway
IVANA SPASIĆ, University of Belgrade, Serbia
SHERRILL STROSCHEN, University College London, United Kingdom
ZLATKO ŠABIĆ, University of Ljubljana, Slovenia
GERARD TOAL, Virginia Tech, United States
SRDAN VUČETIĆ, University of Ottawa, Canada
ILIJA VUJAČIĆ, University of Belgrade, Serbia
SINIŠA ZRINŠČAK, University of Zagreb, Croatia

ISSN 2303-4025 (print)
ISSN 2303-4033 (online)

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA

GODIŠTE 6 • BROJ 1-2 • 2017.

SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

VOLUME 6 • NUMBER 1-2 • 2017

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Sadržaj

ANNAMARIA ORBAN: Active ageing, intergenerational solidarity, participatory democracy: Elderly Community Discussion on active and quality ageing from an intergenerational perspective	7
SANELA BAŠIĆ: Porodična politika u tranziciji: ka novom familijarizmu	25
ADILA PAŠALIĆ-KRESO, AMEL ALIĆ: Obilježja kohezivnosti i kompetentnosti porodičnog sistema u međugeneracijskom djelovanju	49
DINA SIJAMHODŽIĆ-NADAREVIĆ, ELMA AVDIĆ: Utjecaj porodičnog i domskog okruženja svjetovnih i vjerskih škola na vrijednosti, vrijednosne orijentacije i ponašanja učenika	77
MARINA MUČALO, LUCIJA ČEČ: Neprofitni FM radio u Republici Hrvatskoj	101
NENAD VERTOVŠEK: Multikulturalizam i medijski svjetovi stereotipa, manipulacija i virtualnih iluzija	129
KAROLINA LEAKOVIĆ, HELENA POPOVIĆ: Politička ekonomija medija: Slučaj Vjesnik	147
DARIO MATIKA, SLAVKO BARIĆ: Suvremena sociološka paradigma vojne organizacije – orijentacija prema vojnom pozivu ili orijentacija prema vojnoj službi kao zanimanju?	175
ŽELJKO ŠKULJEVIĆ: Studia humanitatis: Da li je okretanje antičkoj Grčkoj renesansi donijelo elemente za uspostavljanje nove filozofije čovjeka?	197

Active ageing, intergenerational solidarity, participatory democracy: Elderly Community Discussion on active and quality ageing from an intergenerational perspective

ANNAMARIA ORBAN

*Budapest University of Technology and Economics,
Department of Sociology and Communication, Hungary¹*

Active and quality ageing are among the most challenging issues in many countries, especially in the ageing Europe, including Hungary. As part of an EU funded programme, the author conducted a qualitative research of active and quality ageing in an urban environment – based on focus group discussions as well as a simplified community jury (CJ) called Elderly Community Discussion (ECD), with participation of elderly residents of one of the largest district municipalities in Budapest – the results of which are presented in this paper. The main research questions were related to the quality of elderly people's lives across many dimensions, how to prolong their active age, and how to involve them again in various segments of economic, social, and community life, especially in participatory decision and policy making. From an intergenerational solidarity perspective, the results shed light on the critical question of how they can feel worthy, healthy (both in physical and metaphysical sense) and how they can help younger generations – based on their knowledge and rich social and cultural capital – beyond their family ties.

Keywords: active and quality ageing; intergenerational solidarity; participatory democracy; community jury

¹ Correspondence details: Annamaria Orban, PhD, associate professor, Budapest University of Technology and Economics (BME), Department of Sociology and Communication, Centre for Socio-Spatial Development Studies (CSSDS), 1111 Budapest, Egrý J.u.1., Hungary, e-mail: aorban@eik.bme.hu

Introduction

Ageing is a natural process and represents the last stage of human life. From a historical point of view, however, we could say that awareness of our chronological age is not an “old” phenomenon. The emergence of individual lifetime became a structural feature of the 18th century modern society, an essential part of the modernisation, rationalisation, industrialisation, and urbanisation process in the classical capitalist Western modern societies. It was not until then that people thought about their life as a course comprised of different stages, multiple social roles and tasks, such as going to school, starting to work, and retiring. Within a century - between 1870 and 1970 - the social transition to adulthood became quite uniform for a growing segment of modern world population, where the spread of universal age-homogenous public schools and chronologically-triggered pension systems divided the course of life into “three boxes”: school, work and retirement. Whereas in medieval times people thought of their life as a circle, “from womb to tomb” (Cole, 1992). For millennia, human life in general, for the young and the old, was hard and short. However, since the dawn of modern industrial societies and welfare states, both the individual and the society as a whole have been concerned about the “quantity” – i.e. the length in years – and the quality of life in the last stage.

Nonetheless, caring for elderly people in economic as well as in social and medical terms recently became one of the most important – and possibly, without exaggeration, top priority – issues in developed industrialized countries, especially in Europe with its rapidly ageing population. According to recent Eurostat surveys², due to increasing life expectancy and consistently low levels of fertility in the past decades the age structure of the population has become older in the European Union (EU), transforming the shape of the EU-28 age pyramid. The most important change is a marked transition towards a much older population structure: the proportion of working age population is shrinking, while the relative size of the retired population is expanding. This is an unfortunate tendency, because in the coming decades the share of older persons in the total population will increase significantly as a growing proportion of the post-war baby-boom generation

² Eurostat, Statistics Explained: Population Structure and Ageing, data extracted in June 2016. Retrieved 10 March 2017 from http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Population_structure_and_ageing

reaches retirement. As a result, this will lead to an increased pressure on the working age population to provide for the social expenditure required by the ageing population for a range of related services. In January 2015, the share of the EU-28 population aged 65 and above was 18.9 per cent, exceeding that of the young population (0-14 years old) which accounted for only 15.6 per cent. Persons considered to be of working age (15 to 64 years old) accounted for 65.6 per cent of the population. Age dependency ratios are used to study the level of support given to younger and/or older persons by the working age population, expressed in terms of the relative size of younger and/or older populations compared to the working age population. The old-age dependency ratio (population aged 65 and over in relation to the population aged 15-64) for the EU-28 was 28.8 per cent on 1 January 2015; i.e. there were around four persons of working age for every person aged 65 or over. The combination of young- and old-age dependency ratios provides the total age dependency ratio: in 2015 it was 52.6 per cent in the EU-28, indicating that there were approximately two working age persons for every dependent person. The 2015 population pyramid is narrow at the bottom and is becoming more like a rhomboid due to high fertility rates of the so-called “baby boom generation” – born after World War II, between mid-40s and mid-60s³ – in several European countries. At present, baby boom cohorts represent a major part of the working-age population, but, unfortunately, with every year their prominence is moving up the population pyramid, leaving the middle (working-age population) and the base (aged 0-14) narrower. EU population ageing is a long-term trend that started several decades ago, but more importantly – and warningly – it is expected to continue in the coming decades (Eurostat, 2016).

Theoretical framework, research context and methodology

It seems that the European welfare state pension models combined with early retirement of this rapidly ageing population are no longer sustainable, because they put severe pressure on social security systems to maintain

³ The term originates from the US, where between 1946 and 1964 the largest birth cohort was born, around 80 million “baby boomers”, almost one third of the total population. A similar phenomenon could be observed in other industrialized countries. Source accessed at: <http://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/sociology-and-social-reform/sociology-general-terms-and-concepts/baby-boom>, 15 August 2017

today's standard of living for future ageing generations. Severe and complex policy and institutional reforms are needed in various areas of the welfare system, such as social security, healthcare and labour market, in order to avoid economic collapse and/or political tensions and to maintain economic and socio-political intergenerational solidarity balance in the long run. On the other hand, there is an ongoing interplay, a mutual influence between families, family regimes and types of welfare systems, the latter's intervention causing "crowding-out" or "crowding-in" effects, depending on the level of development of the welfare state (see e.g. Kaserau & Kutsar, 2013).

However, we can also witness a change in attitudes towards ageing from the individuals' point of view. With increasing life expectancy, current opportunities as well as future plans and prospects of ageing people have changed significantly. Börsch-Supan and his colleagues have recently published books on the ageing challenge of the welfare state (Börsch-Supan et al., 2011) as well as active ageing and solidarity between generations, based on a large-scale longitudinal Europe-wide comparative research programme - called SHARE⁴ - after the economic crisis (Börsch-Supan et al., 2013). Inter alia, they conducted a comprehensive multidisciplinary study of the living circumstances of older people, how healthy and active they were, and how the recent economic crisis affected them. From our research perspective, important case studies of social embeddedness of the elderly, their engagement in social networks and participation in intergenerational solidarity relations during the course of their lives have been made in various European countries.

As far as intergenerational (IG) solidarity is concerned, we could define it as an intentional social relationship, connection between two or more people from different age groups, multidimensional bonding between multigenerational family networks and age cohorts in larger communities, which all societies have and exhibit in one form or another. There are many dimensions of IG solidarity, ranging from affectual, associational and normative to functional and structural solidarity (see Cruz-Saco, 2010; Bengtson & Oyama, 2010). One aspect very important for our research is the transfer of knowledge and cultural capital between generations, from older to younger and vice versa.

⁴ The full title of the research was "Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe" (SHARE), available at <http://www.share-project.org/>

An important theoretical and practical question for the individual as well as the welfare state society is what useful and valuable things can ageing people do to feel satisfied and worthy in the last decade(s) of their life, and, no less importantly, under what circumstances? Another question is whether they can have any impact on their present and future life in terms of politics, through direct or indirect influence on political decision making concerning their quality of life? All over Europe, but especially in the United Kingdom, there is an increasing number of opportunities for older people to take part in decision making about public policies and services in a deliberative way. Barnes (2005) examines the potential for older people's participation in deliberative policy processes in terms of both transforming the policy process and achieving socially just outcomes. She argues that the nature of the deliberative processes, i.e. how this participation takes place, can affect not just participation but also the capacity to develop new policy discourses which can challenge official perspectives and assumptions.

Akin to the logic of the above mentioned introductory words and researches, the author of this paper presents the qualitative research phase results of the EU funded programme "Q(uality)-Ageing in an Urban Environment"⁵. The overall objective of the qualitative and quantitative empirical research was to obtain an up-to-date social and spatial picture of the status, standard of living and living conditions of elderly people in one the largest municipalities in Budapest, in order to help local policy makers to develop and improve their institutions and services. The main research questions - and challenges - were how to ensure a good quality of life for older people, how to prolong their active age, and how to involve them again in various segments of economic, social, and community life to make them feel worthy and healthy, both in the physical and metaphysical sense? The author designed and conducted the qualitative part of the research, which included traditional focus group discussions as well as a simplified citizens' or community jury (CJ) called Elderly Community Discussion (ECD), with the participation of elderly residents of the municipality⁶. In the next sub-sec-

⁵ The EU Interreg "Q-Ageing" research programme was conducted in Hungary in 2009-2010 by the research team of the Centre for Socio-Spatial Development Studies (CSSDS) - located at the Budapest University of Technology and Economics, Department of Sociology and Communication - in cooperation with TARKI Social Research Institute, Budapest.

⁶ The qualitative research was designed and conducted by the author in April 2009, with the participation of Réka Várnagy (BCE) as moderator and writer of the CJ process summary.

tion we briefly introduce the reader to the general theory and methodology of CJ. This includes a methodological note that we applied a simplified – one day, two sections – variant, called community discussion, adjusted to the elderly participants' physical and cognitive abilities. There were twelve "60+" participants, predominantly women, partly active and partly "just interested" citizens in their local communities, living in and representing various parts of this large district. They were selected and invited with the help of municipal organizers who had contact and experience with elderly local citizens active and /or interested in participatory civic life.

Citizens' or community jury (CJ) belongs to a wide group of so-called deliberative methods or, in other words, theory and practice of deliberative democracy. The "citizens' jury" method was one of the first deliberative methods, invented by Ned Crosby (Crosby, 1991) in the early '70s with the intent to solve such democracy deficit problems in the US as decreasing participation rate in voting and the citizens' waning interest in politics and even local political issues. Other, new methods similar to CJ such as deliberative polling (Fishkin, 1995)⁷ and community jury or do-it-yourself jury⁸ were invented and used all over the world to strengthen participatory democracy and to better involve citizens in political debates and decision making.

In a citizens' or community jury, a group of "laymen", i.e. ordinary citizens, is invited to discuss a problem very important to the given community, with the intent to make their "naïve" views, opinions and useful everyday knowledge available for use by professional political decision-makers, e.g. the local government. The name of this deliberative method stems from the Anglo-Saxon forensic practice of juries, which is based on the assumption that a group of 12-25 citizens is capable of developing a well-balanced and informed decision after being informed about and hearing the pros and cons of a complex topic from professional experts, representing – preferably – all aspects of the problem. After listening to these experts, with the help of the moderator, citizens – preferably all participants – state their opinions, representing their personal views about the issue in question. In the end, they try to draw an objective, balanced conclusion and

⁷ Deliberative polling was invented by and is a trademark of James S. Fishkin from 1988. Fishkin, J.S. (1995). *The Voice of the People*. Yale U.P., New Haven

⁸ E.g. made by the Newcastle University Policy, Ethics and Life Sciences (PEALS) Research Centre in 2003, see <http://www.ncl.ac.uk/peals>

propose suggestions, i.e. “reach the jury’s decision”. Using this method, local governments can better inform their citizens about current problems or future programmes and involve them in common issues and local political decision making. In terms of helping local governments’ decision making, many European examples can be mentioned. Economic and social development of the community was the main focus of a CJ in Spain (Font & Blanco, 2007), coupled with immigration problems, general urban planning and building questions (e.g. highways, stadium or cultural buildings etc.)⁹. In Great Britain, CJ experts in various locations tried to explore public perception of the local government’s communication methods (Scotland)¹⁰ and improvement of healthcare services for the elderly¹¹, whereas in Hungary (Kaposvár) they were interested in education and unemployment issues and the connection between the two.¹²

Research results

Results of the qualitative research phase of the “Q-Ageing in an Urban Environment” programme are presented in the next chapters. As described above in more detail, the main research questions were: how to ensure a good quality of life for older people, how to prolong their active age, how to involve them again in various segments of economic, social, and community life in order to make them feel worthy and healthy, both in the physical and metaphysical sense? Qualitative empirical research included traditional focus group discussions as well as a simplified citizens’ or community jury (CJ)¹³ comprised of older residents of the Újbuda municipality, aimed at helping local policy makers to develop and improve

⁹ See Font, J. & Blanco, I. (2007). Procedural legitimacy and political trust: the case of citizen juries in Spain. *European Journal of Political Research* Vol (46), pp.557-589.

¹⁰ See “*Findings from a Citizens’ jury on Scottish Executive Communication*” in 2007, <http://www.scotland.uk/publications>

¹¹ Made by the Newcastle University Policy, Ethics and Life Sciences (PEALS) Research Centre in Tyneside, in 2001, see <http://www.ncl.ac.uk/peals>

¹² See the “INTUNE” Kaposvár Citizens’ jury 2008 project report of the Centre for Empirical Research of Corvinus University Budapest, at <http://www.uni-corvinus.hu>

¹³ As already mentioned, the qualitative research was designed and conducted by the author in April 2009, with the participation of Réka Várnagy (BCE), as a moderator, and writing the summary of the CJ process.

their institutions and services. In the next sections we will summarize the findings from both. The first gives a general overview and background of the ageing district population's way of life and satisfaction with life, while the second phase represents both the uniqueness of the research and the core of our argumentation in this paper.

a. Results of focus group discussions

General introduction, demographic and lifestyle characteristics

The direct objective of the two focus group discussions was to prepare the quantitative research (survey) part of the whole project, themes and main questions – lifestyle, occupation, time use, culture, physical and psychological well-being, life satisfaction, community life, etc. – structured according to similar logic and in a similar manner and conducted identically in both cases. The 28 participants in the two discussions were selected and invited with the help of the municipal department of social affairs and labour, responsible for and in contact with the elderly citizens of the district. The two groups consisted of 20 women and 8 men, of which 11 were between the ages of 50-65, 12 between 66-75 and 5 above 76 years. As for their educational and professional background and marital status, 15 had a university or college degree, 11 completed secondary school, and 2 completed primary school and later took professional courses and studies; 5 retired from a top or middle manager position and 7 worked in a technical engineering field (mostly men), while others worked in varying occupations ranging from economic, through pedagogical, to administrative. Almost half of them (23) lived alone or were divorced or widowed (7), while others were married or lived with their partners. Interestingly, we could find one elderly lady who had just celebrated her 50th wedding anniversary, and another happily greeting the birth of her 15th grandchild.

One of the most important questions in the whole project was whether they are still professionally active and engaged in some form of paid or unpaid work in the economy, or intend to do so in the future. It turned out that most of them are satisfied with their pensioner life and do not intend to return to active work, as they said “we have worked enough, we deserve retirement and some rest”. Many of them occupy themselves with house and gardening work at home or in their country cottages, look after their

grandchildren or volunteer in various NGOs (see later). The few who had a paid job as pensioners were either forced to do so because of financial reasons or were professionally engaged and enthusiastic (e.g. an artist). As of 2008, the retirement age in Hungary is 62 years for both women and men, but as of 2012 it was gradually extended to 65, first for the retiring cohort born in 1957.

According to a separate – and non-obligatory – short questionnaire about their income and household spending (24 responded), the pension income of half of the group (12) exceeded 90 000 HUF/month, while 7 had between 70-90 000 HUF/month and 5 between 50-70 000 HUF/month, in accordance with their educational and professional background. To have a comparative basis, in Hungary, in the first quarter of 2011 the average pension per person was 104 000 HUF or 74 per cent of the average net real income according to the official Hungarian pension statistics.¹⁴ Average total household income of those who lived in marriage or partnership varied between 100-150 000 HUF (roughly twice the lowest or medium-level pension per person), but we can say that most of them lived on their pensions. On the other hand, the largest share of their spending was for everyday living expenses and was divided between food expenditure (15-40 000 HUF), heating (15-30 000) and other utility costs like electricity, water etc. (15-20 000 HUF), adding up to 60-85 per cent of their total income (in most extreme cases 100 per cent!). The remaining part – if any – was mainly spent on medications, and almost nothing or very little was left for clothing (“what for” said one of them) and luxuries such as culture (theatre, books, etc.) and travel.

Daily routines, public transport, cultural programmes

In the first thematic question block they were asked about their daily work habits, housework, shopping, cultural programmes and entertainment. Most of them were in good health – see below – and could do housework and shopping by themselves, spending 1-2 hours per day on these tasks. Moreover, some of them also help their adult children who are actively working and do not have much time for that. They usually shop in nearby or not too distant large stores where they can find everything at cheaper prices,

¹⁴ Source of information: Central Statistics Office, retrieved June 2011 from <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/orsz/nyugdij/nyugdij11.pdf>

but also frequently visit smaller mini markets where people are friendlier. It seems common that in couples men are “responsible for shopping” because they go by car, can carry more and – paradoxically – “save” money too, since they buy strictly those items listed on the predetermined shopping list and do not buy unnecessary goods like their spouses.

They were generally satisfied with public transport in the district, since the most important destinations – such as shopping centres, markets, health care institutions – were easily accessible and the buses were quite frequent. The only major problem were traffic lights on wide roads, as they changed from green to red faster than they could reach the pavement on the other side.

With regard to culture, entertainment and travel, they are rather passive: firstly, because they cannot afford them – as we could see above; secondly, because they are busy with helping their family; and thirdly, they prefer to stay at home, read and watch TV. Very few are active and regularly go to theatre, cinema, concerts or museums. One of them self-critically mentioned that it was not easy to mobilise old people in her neighbourhood even if the programme was free. The most active in their spare time were those who had a house with a garden, where they could do gardening, some of them professionally. The same could be said for sports: only some of them – mainly men – do some sports regularly – running, tennis or swimming – while the majority do nothing due to financial reasons. Voluntary work in NGOs, like Red Cross or Pensioners’ Club meant an engagement of 1-2 hour per week for some – predominantly female – participants.

Dwellings, surroundings, physical and mental wellbeing

In the second block they were asked about their living space, type of housing, quality of the interior and exterior, security, their physical and mental wellbeing.

Újbuda is one of the largest districts in Budapest in terms of both population and territory and is divided to various sub-districts with their own geographic and built environment characteristics, ranging from the most expensive hillside detached houses with gardens, through inner city 100 year-old, three to five storey brick apartment buildings, to ten-storey high-rise concrete blocks of flats – called panel buildings. Half of the participants came from the latter two and only a few lived in the first type of housing – detached family houses. In Hungary, most multi-family residential buildings

are condominiums, very few are cooperative- or municipality-owned and rented to tenants. It means that condominium flat owners are responsible for management and renovation of common areas of the building (if necessary), which can sometimes result in debates between owners, especially with regard to sharing of costs. As already mentioned, a major share of participants' monthly spending is dedicated to the fixed costs of heating, electricity and water. In some cases, where the condominium is heated via central or district heating, heating costs are included in common costs. Pensioners are usually the most reliable payers of condominium common costs, even if they have very low income. However, when the debate concerns renovation of the building or implementation of energy efficient heating, retrofits, etc. which require additional financing and therefore application for local or central government funding – or at least favourable bank loans – they are very risk averse and hard to convince of the advantages. “Success stories” can be found though, in cases where condominium managers are trusted and have strong social capital (see for example in Orban, 2006; 2012). Mostly high-rise panel building communities have applied for energy saving governmental (and EU-supported) programmes – retrofitting of the façade, changing windows, introducing alternative energy units such as roof solar panels, etc. which can result in substantial reduction of energy costs (from one third to almost half).

They are quite satisfied with the cleanliness and tidiness of their home interiors and close surroundings, except for the proximity of selective waste bins – unfortunately, these places are often littered with garbage. To stop this the municipal office of public order offered new, indoor selective waste bins for condominium communities that allow them to control littering. Another disturbing phenomenon is – again quite common in the whole of Budapest – dog littering in the streets and public spaces, which could be avoided not only by installing more dog litter bins but also by changing dog owners' bad habits. Although the latter solution needs good examples to follow and self-control coupled with community control, it leads to success – i.e. cleaner public places - in the long run. Unfortunately, public places in the district – even the most popular and beautiful public garden with an artificial lake – are untidy, littered and inhabited by homeless people, which also calls for a solution¹⁵. This leads us to the question of safety

¹⁵ We have to mention that since the time when the research was done, the above mentioned circumstances have changed for the better due to a recent park rehabilitation programme.

and security of their living space. They mostly feel secure in their homes and outer surroundings, despite some robberies in the nearby shops and – more importantly – houses, as well as drunken people in front of pubs. For those living in high-rise panel building neighbourhoods, the least safe time and place was an uninhabited underpass in the evenings. To improve the safety of public spaces, the local government in cooperation with the local police station initiated a civil patrol group – with quickly mobilized patrol motorbikes and clearly identifiable uniforms – and a telephone hotline for urgent interventions. Furthermore, cameras were installed in the busiest public spaces and continuously monitored by the local police and patrol guards.

Finally, they were asked about their physical condition and mental wellbeing. Surprisingly – contrary to the stereotype of the “complaining Hungarian pensioner” – most of them were satisfied with their life, even if it was hard or they were already suffering from various illnesses. As one of them said, old age is naturally coupled with illness, but it does not mean that elderly people cannot live happily.

b. Results of the Újbuda Elderly Community Discussion

Since the target group was elderly people, with a view to their time constraints and attention capacity we organized a simplified form of the original community jury (CJ), which we called Elderly Community Discussion (ECD). Maintaining the original purpose and structure of the CJ, we shortened the duration and held an intensive discussion with two sessions in one day. In this special community jury, “laymen” elderly citizens of Újbuda were invited to discuss their life, main problems and desires – moderated according to the basic research topics – in order to get their “naïve” views, opinions, useful everyday knowledge and finally their suggestions (decisions), which could later be used by professional political decision-makers in the local government. Generally, the main purpose of CJs is to politically activate citizens, to involve them in local politics, to inform them and to get information (knowledge) from them at the same time. As already mentioned in the introductory part, there are many initiatives and approaches to revitalizing participatory democracy stemming from the fact that people in the Western countries have lost interest in

politics and even the most important and least time consuming political activity, i.e. voting. The rate of participation in national parliamentary elections in Europe, as well as in the EU parliamentary elections, has fallen significantly in the recent years. To revive their interest in politics and strengthen Europeans' civic participation, various new forms of deliberative decision making were introduced in Europe – especially in the UK – primarily to involve people in local political debates. These include special discussions, forums where people can express their views, voice their concerns and find solutions, like in the case of CJs.

In Hungary, these new participatory democracy methods are still not very common, only a few initiatives could be mentioned as predecessors of our Elderly Community Discussion (like the Kaposvár project). The Q-Ageing research project with its important topics and questions created an excellent opportunity to organize such community discussion with the older citizens of Újbuda. The most important questions and critical issues of interest to the local government were how to better communicate and inform them about the municipality's programmes, and how to activate them socially, culturally and politically. Equally important research questions – from our point of view – were in what form their rich social and cultural capital could be used as a local resource and for community building purposes, not just within their families but also voluntarily offered to younger generations – e.g. in the form of favour or time banks (see for example in Orban, 2017) – in the local communities (in schools, neighbourhood micro communities, various civil initiatives).

In the following subsections we introduce the most important results in the form of main topics and questions that were discussed, together with the related suggestions (decisions) made by the Újbuda Elderly Community Discussion.

Information

Information, having access to information and being (well) informed are quintessential requisites of democracy and democratic decision making. Therefore, our participants primarily wanted to be informed citizens and wished to receive information about local decision making, which should be transparent and controlled by citizens like them. They knew that being informed was also their responsibility. So, they suggested to the local government decision makers that information could be posted in places that are frequently

visited by elder people, e.g. healthcare institutions, pharmacies (if possible), markets, main public transport hubs in the district (on notice boards, etc.).

On the other hand, elderly volunteer communities, civic groups (like Red Cross) and clubs (like pensioners' clubs) could pass information to their members and constituents. Volunteers dealing with elderly people should get information directly, so it would be useful to maintain permanent contact with them through local government coordinators whose main function would be to maintain active contact with civic elderly communities and their "driver persons". Project documents (announcements, full project descriptions, criteria, final decisions, etc.) should be accessible, identifiable, clear and understandable, and the responsible persons should be known and ready to be contacted.

Communication and feedback

As far as communication with the local government is concerned, a two-way information and communication channel, a "bilateral discussion", would be preferable to one-way information flow. As they observed, it would be better if they had an opportunity to express their opinions on laws and exert influence on local decision making. They wanted to ask for a form of partnership with project coordinators, who cannot efficiently achieve project goals without reliance on the above mentioned "community drivers". On the other hand, they knew that they themselves must organise the representation of elderly micro communities' interests. The ECD therefore suggested to organise an elderly community representation in each sub-district, which would have the right to be consulted by the local government and the right of direct participation in consultative local government committees. These elderly representative organizations could also react to higher level decisions of the local government, because civic courage and enthusiasm of the "driver people" would diminish without feedback, feeling that their efforts were worthless.

Culture, civic courage, community building

From the intergenerational cooperation perspective, the last subsection is especially important for us. In discussions on culture and civil activity related topics, it turned out that ECD participants wanted to have more developed civil micro communities which strengthen local patriotism – irrespective of generations – in the form of amateur theatre groups, choirs, music ensembles,

arts & crafts clubs. It was also suggested – again very important from our intergenerational solidarity perspective – that these cultural community building opportunities, programmes and events in each sub-district should take a form that will allow younger generations to become actively involved rather than just observe good examples of local patriotism and civic culture from older generations. On the other hand, they also recognized that, first of all, each micro community needs someone who will act as the “driver” and who will start and manage such initiatives. Therefore, they suggested that local government could support cooperation between schools and civic organizations and that each sub-district could have a cultural centre located in a functional government-owned building or one that is currently not in use. This way they could explore, discover and develop the rich cultural capital of Újbuda by inviting and incorporating local artists and scientists in their programmes, thereby strengthening intergenerational cooperation beyond family ties.

To realize the above idea, it was really important for them to have opportunities to get in touch with civil organizations, small communities, volunteer groups, and ideally become their members. It would be preferred if these civil initiatives and micro communities knew each other and, moreover, their “drivers” could get in touch with each other. These civil initiatives could also cooperate with the local government and local enterprises. They suggested that elderly district citizens should be “active citizens” who do not wait for others but rather go ahead and do it! As a good starting point, it would be possible to find and identify “elderly volunteers”. In their words: “Let us initiate the ‘Újbuda Volunteer Group’ and make it a trade mark!”. From an operational point of view, a “volunteers’ database” could be created by the local government as a form of registry as well as control. It could function as a virtual network where civic participants could receive information, keep in touch and mobilise each other. It can function as a base for trust, social capital and community building. Moreover – supporting the researcher’s idea (Orban, 2017) – they were also open to creation of a time or favour bank as a base for self-help communities.

Summary and conclusions

Ageing is a natural process and represents the last stage of human life. However, it was not until the 18th century rise of the modern industrial society that people started to think of their life as a course comprised of

different stages, multiple social roles and tasks, such as going to school, then working, and finally retiring. Since the dawn of the welfare state, both the individual and the society – governments – have been concerned with the “quantity” – i.e. the length in years – and the quality of life in this last stage.

Nevertheless, ageing as such, and moreover active and quality ageing are among the most challenging issues in many industrialized countries, especially in the ageing Europe, including Hungary. The author presented the results of a qualitative empirical research on active and quality ageing in an urban environment – part of an earlier EU funded programme – based on traditional focus group discussions as well as an “Elderly Community Discussion” with older residents of one the largest district municipalities in Budapest.

The main research questions were related to the quality of elderly people’s lives across many dimensions, how to prolong their active ages, and how to involve them again in various segments of economic, social, and community life, especially in participatory decision and policy making? It turned out that most of them were satisfied with their old age, pensioner life and living circumstances, even if they were ill or did not have enough money to spend on such “luxuries” as cultural programmes. On the other hand, they were more active at home and only a few were engaged in professional work after retiring (saying they have deserved some rest), and were instead helping their families or taking part in civil activities and volunteering. Moreover, final suggestions of our Elderly Community Discussion – as a model for local participatory decision making – have shown that their “naïve” views, opinions and everyday knowledge can be useful and taken into account by professional political decision-makers in the local government. From an intergenerational solidarity perspective, the results shed some light on the critical question of how they can feel worthy, healthy (both in physical and metaphysical sense) and help younger generations – based on their knowledge and rich social and cultural capital – beyond their family ties.

References

- Barnes, M. (2005). The same old process? Older people, participation and deliberation. *Ageing and Society*, Vol (25), pp 245-259.
- Bengston, V.L. & Oyama, P.S. (2010). Intergenerational solidarity and conflict: What does it mean and what are the big issues? In M. A. Cruz-Saco & S. Zelenev (Eds.) *Intergenerational solidarity, Strengthening economic and social ties*. New-York: Palgrave Macmillan

- Börsch-Supan, A., Brandt, M., Litwin, H. & Weber, G. (Eds.) (2013). *Active ageing and solidarity between generations. First results from SHARE after the economic crisis.* Berlin: De Gruyter
- Börsch-Supan, A., Brandt, M., Karsten, H. & Schröder, M. (Eds.) (2011). *The Individual and the welfare state. Life histories in Europe.* Berlin: Springer
- Crosby, N. (1991). *Citizens' juries as a basic democratic reform.* Minneapolis: Jefferson Center
- Cole, T. R. (1992). *The journey of life: a cultural history of aging in America.* New- York: Cambridge University Press.
- Cruz-Saco, M.A. (2010). Intergenerational solidarity. In M. A. Cruz-Saco & S. Zelenev (Eds.) *Intergenerational solidarity, Strengthening economic and social ties.* New-York: Palgrave Macmillan
- Eurostat 2016, *Statistics Explained: population structure and ageing*, data extracted in June 2016. Retrieved 10 March 2017 from http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Population_structure_and_ageing
- Font, J. & Blanco, I. (2007). Procedural legitimacy and political trust: the case of citizen juries in Spain. *European Journal of Political Research*, Vol(46), pp.557-589.
- Kaserau, K. & Kutsar, D. (2013). Intergenerational solidarity in families: interplay between the family and the state. In I. Albert & D. Ferring (Eds.), *Intergenerational relations, European perspectives on family and society.* Bristol: Policy Press
- Orban, A. (2006). *Community action for collective goods. An interdisciplinary approach to the internal and external solutions to collective action problems.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Orban, A. (2012). Cooperation and trust in urban residential communities. In J. Lewandowski & G. Streich (Eds.), *Urban social capital: civil society and city life.* Aldershot: Ashgate Publishing.
- Orban, A. (2017). Building smart communities in the Hungarian social economy. *Community Development Journal*, Oxford University Press, Vol (52) No 4, pp. 668-684, doi:10.1093/cdj/bsv053

**Aktivno starenje, međugeneracijska solidarnost, participativna demokratija:
“Vijeće zajednice starijih osoba” o aktivnom i kvalitetnom starenju
iz međugeneracijske perspektive**

Aktivno i kvalitetno starenje je jedan od najvećih izazova u mnogim zemljama, naročito u Europi, koja rapidno stari, što uključuje i Mađarsku. U okviru programa finansiranog od strane EU, autorica je provela kvalitativno istraživanje aktivnog i kvalitetnog starenja u urbanom okruženju – zasnovano na diskusijama u okviru fokus grupe i pojednostavljenog oblika “porote u zajednici” pod nazivom “Vijeće zajednice starijih osoba”, sačinjenog od starijih stanovnika jedne od najvećih općina u Budimpešti – čiji su rezultati ovdje predstavljeni. Osnovna pitanja u

istraživanju su se odnosila na kvalitet života starijih osoba u brojnim dimenzijama, načine produženja njihove aktivne dobi i mogućnosti za njihovo ponovno uključanje u razne segmente privrednog i društvenog života i djelovanja u zajednici, naročito u smislu učešća u participativnom donošenju odluka i politika. Iz perspektive međugeneracijske solidarnosti, rezultati pojašnjavaju kritično važno pitanje o tome kako se oni mogu osjećati korisno, zdravo (u fizičkom i u metafizičkom smislu) i kako mogu pomoći mlađim generacijama – svojim znanjem i bogatim socijalnim i kulturnim kapitalom – i izvan granica svojih porodica.

Ključne riječi: aktivno i kvalitetno starenje, međugeneracijska solidarnost, participativna demokratija, porota u zajednici

Porodična politika u tranziciji: ka novom familijarizmu

SANELA BAŠIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Odsjek za socijalni rad

Politička ideologija roda i rodnih odnosa smatra se ključnim faktorom koji oblikuje porodičnu politiku kao relativno zakašnjelu i manje prominentnu sastavnicu savremenih sistema socijalne politike. Stoga čudi da je, uprkos raširenoj tezi o retradiconalizaciji društva pri prijelazu iz socijalističkog u (neo) kapitalistički modus, pitanje posljedica tranzicije u sferi porodične politike iz rodne perspektive ostalo na marginama javnog interesa. Naime, u fokusu društvenog i dijelom naučnog interesa za promijenjenu poziciju žene u bosanskom tranzicijskom društvu u posljednja dva desetljeća nalazila su se isključivo pitanja marginalizacije žena na nivou političkog predstavljanja i rodno zasnovanog, odnosno porodičnog nasilja. Cilj je ovoga rada mapirati tranzicijske promjene u sferi porodične politike u BiH pregledom i analizom referentnih politika i praksi socijalnog i radnog zakonodavstva na nivou triju administrativnih jedinica: Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko Distrikta. Predočena analiza upućuje na porazan zaključak da je u tranzicijskom periodu u sferi porodične politike u BiH došlo do povratka u predsocijalističku prošlost obilježenu maternalističkim familijarizmom, čije trenutačne politike i prakse, da paradoks bude veći, istovremeno omalovažavaju i obezvređuju ne samo institut majčinstva nego i samu ideju porodice.

Ključne riječi: porodica, žene, porodična politika, tranzicija, Bosna i Hercegovina

Uvod: Porodica, porodična politika i žene

Porodična politika, zakašnjela i manje prominentna sastavnica savremenih sistema socijalne politike, determinirana je s jedne strane političkom prirodom i svrhovitošću socijalno-političkih aranžmana i s druge strane društvenom konstrukcijom roda, rodnih odnosa te porodice i porodičnih funkcija. U okviru ovoga rada nije moguće detaljno prikazati brojne i plodne naučne

diskusije o definicijama i funkcijama porodice i savremenim porodičnim promjenama koje simbolično artikulira metafora “kriza porodice”, te će ova pitanja biti prikazana fragmentirano i u mjeri neophodnoj za *socijalno-političko* bavljenje porodičnom politikom.

U sociološkoj literaturi pod porodicom se u pravilu razumije po spolu i generacijski diferencirana mala grupa sa specifičnim samorazumijevanjem kao saradničkim i uzajamno/među solidarnim odnosom, a čije zasnivanje u svim poznatim društvima jeste ceremonijalnog karaktera i koja ispunjava određene funkcije biološke i društvene reprodukcije (Milić, 2001; Segelan, 2009). Iz sociološkog u jezik svakodnevnog govora prevedeno, navedeno znači da se porodica određuje kroz bračnu ili vanbračnu zajednicu, heteroseksualnu ili, rjeđe, homoseksualnu, čiji je suštinski sadržaj partnerstvo (saradnja), iz koje proizlaze djeca (generacijska diferencijacija i reprodukcija). Ova definicija može se odnositi na tradicionalnu, nuklearnu porodicu, podjednako kao i na različite vrste proširenih i srodničkih porodica, te jednoroditeljske i homoseksualne porodice. Roditelji su dužni starati se o djeci, njihovom odgoju i obrazovanju (društvena reprodukcija), dok su odrasla djeca dužna, po potrebi, starati se o ostarjelim roditeljima (međugeneracijska uzajamna solidarnost).

Premda je porodica kao specifična sfera ljudskoga života koja posreduje između pojedinca i šireg društva tradicionalno smješтана u zonu “privatnog” i kao takva (prividno) zaštićena imperativima svetosti i nepovredivosti porodičnog života, te nemiješanja odnosno minimalnog miješanja u porodični život, porodica je u okrilju moderne postala ključnom dimenzijom političkog djelovanja (Segelan, 2009). Usmjerenost i sadržaj interventne državne aktivnosti spram porodice determinirani su prevashodno projiciranim prirodom i percipiranim uzrocima fenomena koji su u javnosti označeni “socijalnim problemima”, od siromaštva i različitih oblika devijantnosti, preko demografskih i epidemioloških pitanja, do pitanja seksualnosti i reprodukcije, ekonomske aktivnosti žene i rada u domaćinstvu, te dječijih ili ženskih prava (Tomanović, 2004; Segelan, 2009; Rudinesko, 2012). Zanimljivu opservaciju o promjeni diskursa o porodici od kraja šezdesetih godina 20. stoljeća iznosi Rudinesko (2012: 151):

Sve do tada državna politika bavila se uglavnom demografskim i epidemiološkim problemima: natalitetom i javnim zdravljem. No s porastom broja razvoda, vanbračno rođene dece, kao i sve učestalijom pojavom neplodnosti, istraživači iz raznih oblasti bili su pozvani da se okupe oko postelje na

kojoj je, u navodnoj opasnosti, ležala porodica. Tako je odlučeno da će se od sada privatni život morati nadgledati i posmatrati u mnogo većoj meri. Dakle, umesto da slušamo i pokušavamo da razumemo, počeli smo davati ekspertska mišljenja o psihičkom i duševnom životu, mentalnim stanjima, normama i devijacijama. Ukratko, pokušali smo uspostaviti kontrolu nad banalnošću svakodnevnog života.

Osim predmeta i sadržaja državne intervencije, promjenjiva je i legitimizacijska osnova za javnu intervenciju u privatni odnosno porodični život. Umjesto direktne socijalne kontrole, državna intervencija tokom dvadesetog stoljeća legitimizira se idejom i principima blagostanja (*welfare*) ili dobrobiti (*wellbeing*). Upravo će široko prihvaćeno stajalište da je država dužna promovirati blagostanje svojih građana biti osnova za ekspanziju socijalne države, odnosno države blagostanja u zapadnim kapitalističkim društvima. Do sličnog razvoja doći će i u zemljama socijalističkog bloka. Premda su nacionalne specifičnosti uvjetovale nastanak različitih režima blagostanja u praksi (Titmus, 1974; Esping-Anderson, 1990), moguće je identificirati zajednički sadržalac: sistemi socijalne politike utemeljeni su na historijski i kulturno uvjetovanoj koncepciji podjele na privatno i javno, odnosno jasne diferencijacije institucionalnog prostora koji pripada sferi plaćenog rada i sferi neplaćenog kućnog rada, odnosno ekonomije brige. To je za posljedicu imalo da su sistemi socijalne politike industrijske epohe i na normativnom i na institucionalnom nivou preferirali i podržavali jedan, specifičan oblik društvenih odnosa: heteroseksualnu, nuklearnu prirodu porodice (Razavi i Hassim, 2006). Prototip idealne porodice industrijske epohe, tvrdi Lewis (1998), formira se oko heteroseksualnog braka, s muškarcem hraniteljem i ženom skrbnicom. Kapacitet liberalne socijalne države i njoj pripadajućih socijalno-političkih aranžmana da žene iz privatnog prevodi u javni patrijarhat postat će vremenom predmetom žestoke feminističke kritike. Tako Pateman (1989) u knjizi *The Patriarchal Welfare State* elaborira na koji način politike i programi socijalne države, uprkos značajnim poboljšanjima životnih okolnosti u kojima žene žive omogućavanjem određenog stepena izbora u kontekstu ekonomske ovisnosti o muškarcu i otvaranjem pitanja ženskih prava u kontekstu javnih politika, doprinose održanju patrijarhalnih struktura porodičnog života. Fraser (1987) također vidi rodnu podjelu na "privatno" i "javno" kao okosnicu provizija socijalne države. Fokusirajući se na analizu sistema socijalne sigurnosti, ona argumentirano pokazuje da se u većini država blagostanja

iz navedene matrice izvlači i razlikovanje između programa socijalnog osiguranja, čiji programi su zasnovani na radnom statusu, konstruiraju primatelje kao pojedince s pravima, odnosno muškarce, i programa socijalne pomoći koji kao programi zasnovani na potrebama definišu svoje primatelje kao klijente i pragmatično žene.

Međutim, nesporna je i činjenica da u posljednjim decenijama svjedočimo jednoj snažnoj i turbulentnoj društvenoj promjeni. Goldin (2006) označila je ovaj proces "tihom revolucijom žene", koja prema njoj utječe direktno i indirektno na sve ključne društvene institucije. "Ženska revolucija" o kojoj govori Goldin najočitija je u visokoj participaciji na tržištu rada, povećanju nivoa obrazovanja i vještina, učešću u političkim tijelima odlučivanja, nižim stopama fertiliteta, eksternalizaciji poslova u domaćinstvu itd. Ove promjene dovele su, po njoj, u pitanje tzv. Beckerov ekvilibrijum (1981) utemeljen na nuklearnoj porodici s muškarcem hraniteljem i ženom domaćicom, a čije su ključne odrednice rano stupanje u brak i visoka fertilnost, stabilno partnerstvo i niske stope razvoda, samačkog života ili života u braku bez djece. Premda još uvijek nestabilan i fluidan, ekvilibrijum rodne ravnopravnosti, u čijem su središtu obrazovanje žene, njezina ekonomska neovisnost i cjeloživotna posvećenost plaćenom radu, sadrži kako zahtjev za normativnim redefiniranjem porodičnog života tako i zahtjev za institucionalizacijom s njim kompatibilne porodične politike.

No šta je to uopće porodična politika?

Polazeći od empirijske potvrde iskustva da porodica i tržište (kroz plaćeni rad), kao dva centralna mehanizma društvene raspodjele blagostanja, nisu u određenim uvjetima dostatni da interveniraju i korigiraju strukture unutarporodične nejednakosti, u okrilju socijalne politike počinju se razvijati odgovarajući programi porodične politike s ciljem pružanja podrške porodicama s djecom u postizanju i održanju dobrobiti njihovih članova. Znanstvene definicije porodične politike naglašavaju državnu intervenciju na porodične resurse zarad poboljšanja položaja (ugroženih) porodica i utjecaja na porodičnu strukturu (Puljiz, 2002). Međutim, pomniji pregled socijalno-političke literature sugerira da je riječ o polju koje zrcali visok stepen ambivalentnosti i kontradiktornosti koje zatičemo i u savremenim raspravama o porodici, posebno u kontekstu motiva koji se državnim intervencijom žele postići, tipologizacije modela porodičnih politika, te usmjerenosti i sadržaja porodične politike.

Motivi i ciljevi porodične politike: od porodične politike sui generis do funkcionalizma

U studiji pod nazivom "Familienpolitik in Europa", koja se bavi komparativnim presjekom historijsko-društvenih okolnosti za razvoj porodičnih politika u evropskom kontekstu, insistirajući na diferenciranom razumijevanju porodične politike kao *politics* u smislu normativnog uređenja porodice i porodičnog života s jedne strane i *policies* u smislu socijalno-političkih intervencija s druge strane, Kaufmann (2007) identificira sedam različitih motiva relevantnih za razvoj porodične politike:

- Argument *institucionalizacije porodice kao vrijednosti sui generis*, pri čemu je porodična politika najčešće ograničena na tradicionalne porodične oblike;
- *Demografsko-politički argument*, koji u prvi plan stavlja značaj porodice za osiguranje potomstva u kvantitativnom smislu i utemeljuje poboljšanje mjera usmjerenih na reprodukciju stanovništva;
- *Ekonomsko-politički argument*, koji naglašava ekonomski doprinos porodice za nastavak i regeneraciju ljudskog kapitala kroz odgoj i obrazovanje djece, rad u domaćinstvu, brigu o članovima porodice i sl.;
- *Društveno-politički argument*, koji naglašava značaj porodice za održanje društva;
- *Socijalno-politički argument*, koji naglašava nepovoljniji ekonomski položaj spojiv s direktnim i indirektnim troškovima odgoja djece;
- *Rodno-politički argument*, koji naglašava ekonomsku diskriminaciju žena i zahtijeva ravnopravnost muškarca i žene u sferi rada i reprodukcije; i
- *Dječiji-politički argument*, koji polazi od dobrobiti djeteta i zahtijeva odgovarajuće uređenje državne odgovornosti za porodične uvjete.

Dovoljan je i površan uvid u skiciranu motivacijsku osnovu da se izvede zaključak da se od sedam navedenih argumenata porodične politike samo tri direktno i eksplicitno tiču kvalitete svakodnevnog života porodice i njezinih članova. Na obzorju višestruke mogućnosti njihovog kombiniranja u praksi u ovisnosti o demografskim, političkim, ekonomskim i društvenim okolnostima koje vladaju u određenoj zajednici u konkretnom društveno-historijskom momentu jasnijom postaje rizična mogućost instrumentalizacije porodične politike onkraj principa porodične

dobrobiti. Na tom tragu Maetzke i Ostner (2010) ukazuju na poguban trend redukcionističkog pristupa porodičnoj politici kao poluzi za postizanje različitih društvenih ciljeva, od zapošljavanja i izgradnje ljudskog kapitala, preko smanjenja siromaštva, do demografskog rasta.

Modeli porodične politike

Ranije je primijećeno da se strukture socijalne politike zasnivaju na orođenim predstavama tradicionalnih uloga muškaraca i žena u sferi produkcije i reprodukcije. Ove pretpostavke uvjetovale su i različitu konfiguraciju porodičnih politika među zemljama. Puljiz (1999, 2002) pokazuje da je u traženju odgovora na pitanje da li se može razviti taksonomija modela porodične politike u evropskom kontekstu većina autora polazila od tipologije država blagostanja koja je sadržana u utjecajnom klasičku komparativnih istraživanja socijalne države Esping-Andersena *Three Worlds of Welfare Capitalism* (1990). Ova klasifikacija polazi od principa dekomodifikacije, to jest mogućnosti pojedinca da održi osnovni životni standard neovisno o tržištu, i razlikuje tri tipa države blagostanja: a) liberalni model, u kojem građani svoje potrebe zadovoljavaju na tržištu, a intervencija države je rudimentarna; b) konzervativno-korporativni tip, u kojem je plaćeni rad, odnosno radni status, ključan jer su socijalna prava vezana za zaposlenje i primanja; i c) skandinavski model s univerzalnim pristupom pravima.

Esping-Andersenova taksonomija kritizirana je na temelju toga što ne uzima u obzir pitanja roda, samohranog roditeljstva i *care work*, i kao takva ocijenjena je nedostatnom za komparativnu analizu porodičnih politika. Lewis (1992) predložila je sljedeću tipologizaciju porodičnih politika u odnosu na to da li različiti režimi države blagostanja omogućavaju ženi samostalnost i zaštitu od siromaštva u odnosu na bračni status: a) zemlje u kojima prevladava model muškog hranitelja i žene domaćice, u kojem se socijalna prava žene izvode iz prava supruga; b) zemlje u kojima je razvijen roditeljski sistem, koji omogućava zaposlenost žena i institucionaliziranu brigu o djeci; i c) zemlje koje podržavaju model dva hranitelja. Iz savremene perspektive čini se, pak, da je najpotentnija konceptualizacija porodičnih politika ona koju su ponudile Misra et al. (2007). Polazeći od partikularne društvene konstrukcije

ženskosti i implicitnih rodni odnosa, navedene autorice identificiraju četiri ključne strategije za razvoj porodične politike, i to:

- a) Strategija skrbnice, koja tretira žene primarno kao davateljice brige, a tek sekundarno kao one koje zarađuju. Ova strategija najbliža je tradicionalnom modelu muškog hranitelja. U zemljama čija se socijalna i porodična politika temelji na ovoj pretpostavci dostupne su izdašne novčane beneficije i roditeljsko odsustvo, s relativno slabo razvijenim sistemom usluga za brigu o djeci, posebno mlađoj od tri godine. Ovaj pristup, karakterističan za Njemačku, za posljedicu ima jačanje tradicionalne podjele između brige i zapošljavanja, između javnog i privatnog, produkcije i reprodukcije, te među ženama promovira rad s nepunim radnim vremenom.
- b) Strategija žena zarađivačica posmatra žene iz sasvim drugačije pozicije, kao one koje zarađuju primarno i skrbnice sekundarno. Ova strategija, zastupljena u SAD-u i Velikoj Britaniji, promovira punu participaciju i muškaraca i žena na tržištu rada, bez ikakve javne podrške za usklađivanje radnog i porodičnog života. Politike su uglavnom usmjerene na uklanjanje rodne diskriminacije u zapošljavanju, a suzdržavanje države od osiguranja sistema podrške brige za djecu podrazumijeva kupovinu ovih usluga na tržištu.
- c) Strategija izbora u srži ima viziju društva u kojem se žene cijene kao davateljice brige, uz istovremeno ohrabrivanje da učestvuju u plaćenom radu. Navedeni pristup, prisutan u Francuskoj i Belgiji, autorice ocjenjuju ambivalentnim jer se kroz državno sponzoriran sistem javne brige o djeci omogućuje značajnije učešće žena na tržištu rada, uz istovremeno promoviranje uloge žene skrbnice nauštrb jednake uloge muškarca u pružanju brige.
- d) Strategija zarađivačica(ica)/skrbnika(ca) utemeljena je na novoj rodnoj viziji društva u kojem i žene i muškarci balansiraju neformalni rad u brizi i zaposlenost. Ovom strategijom, karakterističnom za skandinavske zemlje, ohrabruju se i žene i muškarci da koriste pravo na roditeljsko odsustvo, uz osiguranje visokokvalitetnih usluga brige o djeci. Uloga muškarca skrbnika promovira se putem očinskog odsustva namijenjenog isključivo muškarcima. Prednost ove strategije sastoji se u njezinom potencijalu da dekonstruira tradicionalne rodne norme i očekivanja, i promovira rodnu jednakost (Misra et al., 2007).

Oslanjajući se na literaturu, moguće je izvesti drugačiju i za naš kontekst relevantniju liniju demarkacije porodičnih politika. Prvo, iz rodne perspektive od iznimnog je značaja razlika između politika defamilizacije i politika natalizma. Esping-Andersenov kriterij dekomodifikacije feministička kritika proširila je uvođenjem kriterija "defamilizacije". Dok je Esping-Andersen bio zainteresiran za utjecaj režima blagostanja na odnos pojedinca prema tržištu, odnosno stupanj do kojeg građani mogu postići i održati osnovni životni standard neovisno o tržištu, koncept defamilizacije propituje utjecaj režima blagostanja na odnos pojedinca prema porodici, pri čemu se defamilizacija definira kao "stupanj do kojeg su odrasli pojedinci u mogućnosti održati društveno prihvatljiv standard života neovisno o porodičnim odnosima, bilo kroz plaćeni rad ili kroz provizije sistema socijalne sigurnosti" (Lister, citirano prema Razavi i Hassim, 2006: 24). U tradiciji familijalističke porodične politike, koja individualna prava podređuje relacijskim obligacijama, podrška pojedincima kanalisana je putem porodice kao titulara prava, zahtijevajući od žena da se konformiraju dominantnoj predstavi o komplementarnosti društvenih uloga muškaraca i žena i stereotipu "dobre" žene, odnosno majke. S druge strane, pristup žena socijalnim pravima na temelju građanskog, a ne bračnog, odnosno materinskog statusa, imao bi u potenciji defamilizirajući efekt. Natalistička porodična politika pak posmatra porodicu kao sredstvo koje prevashodno služi društvenim ciljevima, bilo demografskim ili ekonomskim. Neki autori (Hobson, 1990; Orloff, 1993) pokušali su redefinirati koncept familijarizma predlažući da se feministička analiza usmjeri na pitanje pristupa plaćenom radu i sposobnosti formiranja i održanja autonomnog domaćinstva.

Maetzke i Ostner (2010) predlažu još jednu osu razlikovanja između modela porodične politike u odnosu na pitanje da li se porodica konceptualizira kao institucija ili kao grupa. Tradicionalno, porodična politika bila je usmjerena na porodicu kao instituciju, dok je danas prisutno stajalište po kojem je porodica društvena grupa sastavljena od pojedinaca s različitim interesima i moćima. Navedena distinkcija povlači u kontekstu porodične politike pitanje usmjerenosti, odnosno targetiranja: da li porodična politika pomaže odbrani i očuvanju porodice kao institucije ili posreduje između različitih interesa članova porodice?

Sadržaj porodične politike

S obzirom na to da pitanje načina na koji su društva evoluirala u načinu zadovoljavanja osnovnih potreba svoga stanovništva predstavlja polaznu tačku socijalno-političke analize (Glennister, 2003), anticipacija eventualnih sadržaja porodične politike iz socijalno-političke perspektive zasnovane na ideji širenja prava socijalnog građanstva i ujednačavanja resursa među društvenim grupama zahtijevala bi da se ovo pitanje sagleda kroz prizmu dvaju ključnih koncepta koji leže u središtu socijalne politike, a to su koncept potreba i koncept društvenih problema, te načini njihove političke interpretacije (Lister, 2010). Ukratko, porodična politika usmjerena na blagostanje porodice i njezinih članova kroz prizmu porodičnih potreba u cjeloživotnoj perspektivi morala bi nužno uzimati u obzir potrebe maloljetne djece u djetinjstvu (razvojne potrebe i potrebe djeteta koje proizlaze iz njegovog stanja ovisnosti o porodičnim prilikama i okolnostima), potrebe odraslih članova porodice u kontekstu usklađivanja radnog i porodičnog života (potrebe održanja određenog nivoa primanja, potrebe odsustva s posla zarad staranja o djeci, te potrebe za infrastrukturnim uslugama brige o djeci) i potrebe odraslih članova porodice u starosti (adekvatan nivo prihoda, ovisnost, usluge brige). S druge strane, iz perspektive socijalnih problema javna intervencija u porodični život najčešće se vezuje za postojanje ponašanja (zanemarivanje i zlostavljanje, alkoholizam i drugi oblici devijantnog ponašanja) i okolnosti (siromaštvo, nezaposlenost) koje ugrožavaju materijalno, fizičko ili emocionalno blagostanje pojedinih članova porodice.

Kaufmann (2007) pragmatično predlaže da se intervencije porodične politike posmatraju kroz prizmu

- a) pravnih intervencija, koje utječu na pravni status članova porodice, poput porodičnog, radnog ili socijalnog prava;
- b) ekonomskih intervencija, koje neposredno utječu na ekonomske/ materijalne resurse porodice (najniža plaća, porodična davanja);
- c) ekoloških intervencija, usmjerenih na porodično okruženje i šire društvene strukture (infrastruktura, socijalne usluge, stambena politika); i
- d) intervencija usmjerenih na poboljšanje ili ponovno uspostavljanje određenih sposobnosti članova porodice (obrazovne, zdravstvene i socijalne).

Kontinuiteti i diskontinuiteti u sferi porodične politike u Bosni i Hercegovini

Socijalističko naslijeđe

Za podrobnije razmatranje socijalističkog naslijeđa u sferi porodične politike nužno je prethodno ukratko skicirati obrasce u razvoju ekonomske i socijalne politike u socijalističkoj Jugoslaviji i Republici Bosni i Hercegovini kao njezinom sastavnom dijelu. Implementacija vizije o stvaranju novog društva podrazumijevala je rapidnu industrijalizaciju i urbanizaciju s jedne strane i uspostavu državnog sistema socijalne politike s druge strane. Intenzivan proces industrijalizacije u svim republikama novonastale države, a posebno u manje razvijenim i pretežno agrarnim republikama, poput Bosne i Hercegovine (BiH), imao je za posljedicu značajnu promjenu položaja žene, koja se relativno brzo i bezbolno integrira u radnu snagu u industrijskom sektoru. Žene će postupno zauzeti radna mjesta i pozicije koje su nekoliko godina ranije smatrale nedostižnim, a stopa zaposlenosti žena iz dekad e u dekadu će rasti, kao i nivo njihove kvalifikacije (Blagojević, 1991). Međutim, pokazat će se da uprkos proklamiranom načelu ravnopravnosti žena i muškaraca, koje je, pored bratstva i jedinstva, činilo jednu od ključnih parola novog sistema, komunistički režim nije bio imun na rodne stereotipe: vertikalna i horizontalna rodna segregacija u sferi rada i zapošljavanja bit će stalna konstanta procesa ekonomske emancipacije (Blagojević, 1991; Klevicki, 1996).

Orođene ekonomske strukture bit će vidljive i u sferi državne socijalne politike, a posebno porodične politike. Ključne dimenzije socijalističkog sistema socijalne politike bile su: besplatno/univerzalno javno obrazovanje, univerzalne zdravstvene usluge, zaokružen sistem socijalnog/penzionog osiguranja i socijalne zaštite te relativno opsežna stambena politika (Bašić, 2010). Imperativ integracije ženske radne snage u nove ekonomske procese i strukture nalagao je i adresiranje specifičnih pitanja koja proizlaze iz presijecanja sfera produkcije i reprodukcije, što je za posljedicu imalo osmišljavanje specifičnih obrazaca podrške za žene u njihovoj dvostrukoj ulozi majke-radnice. Tako su u oblasti porodične politike razvijeni instituti poput dječijeg doplatka i shema odsustva s posla radi brige o djetetu, a odgojna funkcija porodice je dijelom socijalizirana kroz razvoj mreže institucija za brigu o djeci ispod sedam godina. Jaslice i vrtići bili su relativno univerzalno pristupačni, izdašni i sveobuhvatni. Uz svojevrzne kritične tačke, poput

nejednake dostupnosti ovih institucija u urbanim i ruralnim krajevima, prenapučenosti i neusklađenog odnosa između broja djece i broja zaposlenika, ove institucije bile su ključne u održanju visoke stope zaposlenosti žena u društvu koje je kulturno kodirano da odgovornost za podizanje djece smatra isključivo majčinom obavezom. Kao i prava iz sistema socijalnog osiguranja, pristup pravima u sferi porodične politike vezan je za radni/zaposlenički status i nivo porodičnih prihoda. Iako zasnovan na radnom statusu, zbog približavanja idealu pune zaposlenosti pravo je gotovo univerzalno. Međutim, poput ekonomskog sistema i sistema socijalne politike, i sistem porodične politike imao je snažnu rodnu komponentu. Ovaj sistem podržavao je visoku stopu zaposlenosti kod žena pomažući ženama da kombiniraju dvostruke uloge, ulogu majke i ulogu radnice. Naknade i usluge za materinstvo omogućavale su ženama da budu uključene u punu zaposlenost (Bašić i Miković, 2012; Stanković i Markov, 2011). S druge strane, muškarci nisu bili eksplicitno adresirani kao radnici i očevi, niti im je sistem omogućavao da kombiniraju zaposlenost s porodičnim obavezama. Muškarci su, primjerice, bili u potpunosti isključeni iz shema odsustva radi brige o djetetu. Ovo pravo mogli su ostvariti isključivo u izuzetnim slučajevima, npr. u slučaju da majka umre ili napusti dijete. Na ovaj način je i kroz sistem porodične politike njegovan specifičan model rodних odnosa u društvu i porodici: ekonomska emancipacija žene i tradicionalni, patrijarhalni model rodних odnosa.

Postsocijalistička porodična politika

Uprkos usložavanju institucionalnog i zakonodavnog okvira za razvoj socijalnih politika, uključujući i porodičnu politiku, putem fragmentacije nadležnosti i kapaciteta u skladu s dejtonskom administrativno-upravnom strukturom države, naslijeđeni obrasci porodične politike pokazuju se opstojnim. Na nivou intervencija, odnosno mjera porodične politike, normativni okvir definiran je socijalnim i radnim zakonodavstvom, sa značajnim razlikama u zakonskim i institucionalnim rješenjima između entiteta i Brčko Distrikta (BD) u pojedinim aspektima. Zarad naučne korektnosti nužno je apostrofirati da je u bosanskom postsocijalističkom kontekstu nemoguće govoriti o eksplicitnoj porodičnoj politici.

Naime, usvajanjem Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom (1999) u Federaciji BiH (FBiH) porodična politika u FBiH situirana je u oblast socijalne zaštite. S obzirom

na dijeljenu nadležnost između entitetskog i kantonalnog nivoa vlasti, “pomoć porodicama s djecom” uređena je entitetskim i kantonalnim zakonodavstvom. Fragmentacija zakonodavnog okvira reflektuje se na institucionalnom nivou u postojanju jedanaest zakonodavnih i isto toliko izvršnih institucija na entitetskom i kantonalnom nivou, te 72 centra za socijalni rad na lokalnom nivou koji implementiraju navedene propise u praksi. S druge strane, usvajanjem Zakona o dječijoj zaštiti u Republici Srpskoj (2002) i BD-u (2003) i osnivanjem Fonda dječije zaštite u ovim dvjema administrativnim jedinicama zaživjele su i razvijaju se specifične, centralizirane politike dječije zaštite, koje se u Republici Srpskoj (RS) finansiraju iz Javnog fonda za dječiju zaštitu, a implementiraju putem 45 centara za socijalni rad na općinskom nivou. Sistem dječije zaštite u BD-u finansira se iz budžeta ove jedinice. Drugi važan izvor javnih intervencije spram porodica s djecom sadržan je u radnom zakonodavstvu na nivou entiteta i BD-a.

S obzirom na općeprihvaćenu klasifikaciju instrumenata porodične politike na *novac* (novčane naknade), *vrijeme* (odsustva namijenjena brizi o djeci i obavljanju roditeljskih funkcija) i *usluge* (institucionalizirana briga o djeci) (Puljiz, 2002; Miković, 2009), okvir za razvoj politika “prema porodicama s djecom”, odnosno “dječije zaštite” bit će razmatran u tom kontekstu.

1. Novčane naknade¹

Novčane naknade omogućuju redistribuciju resursa prema porodicama s djecom zarad kompenzacije direktnih i indirektnih troškova vezanih uz djecu. U BiH postoji nekoliko vrsta naknada novčanog tipa, i to: dječiji doplatak, porodijska i materinska naknada, novčana pomoć za opremu novorođenčeta i novčana pomoć u prehrani djeteta, te poreske olakšice.

a) Dječiji doplatak

Naknade dječijeg doplatka moguće je razmatrati u odnosu na sljedeće kriterije: pristupačnost, krug korisnika, opće i posebne uvjete te visinu

¹ Predočena analiza novčanih naknada namijenjenih djeci, odnosno porodicama s djecom u BiH, sačinjena je na temelju baze podataka iz Zajedničkih informacionih sistema za socijalnu sigurnost Vijeća Evrope (Mutual Information System on Social Protection of the Council of Europe), koja je dostupna na <http://www.coe.int./MISSCEO>.

naknade. Kada je riječ o pristupačnosti, pravo na dječiji doplatk u svim trima administrativnim jedinicama zasnovano je na principu univerzalnosti (za porodice koje se kvalificiraju), a ne na radnom statusu. Korisnici naknada dječijeg doplatka jesu (zaposleni i nezaposleni) roditelji, djeca bez roditeljskog staranja, te porodice s djecom s razvojnim teškoćama. Opći uvjet za stjecanje prava na dječiji doplatk jeste prebivalište na području FBiH, RS-a, odnosno BD-a. Posebni uvjeti tiču se starosne granice za ostvarivanje ove naknade² s jedne i imovinskog cenzusa, odnosno nivoa prihoda domaćinstva, s druge strane. Naknade se u FBiH i BD-u finansiraju iz budžeta kantona, odnosno distrikta, a u RS-u iz poreza.

U FBiH pravo na dječiji doplatk vezano je uz imovinski cenzus, koji, od kantona do kantona, varira u rasponu od 62 KM do 120 KM. Primjerice, u Kantonu Sarajevo visina dječijeg doplatka za jedno dijete koje je na redovnom školovanju iznosi 33 KM, odnosno 50 KM ako je riječ o djetetu bez roditeljskog staranja ili djetetu s razvojnim smetnjama, uz uvjet da je prihod domaćinstva niži od 120 KM, koliko iznosi imovinski cenzus.

Prema referentnom zakonodavstvu, pravo na dječiji dodatak u RS-u ostvaruje se za drugo, treće i četvrto dijete, ovisno o materijalnom stanju porodice. Imovinski cenzus za drugo dijete utvrđen je u iznosu od 81 KM (ukupan mjesečni prihod porodice ostvaren šest mjeseci prije podnošenja zahtjeva), uz zahtjev da katastarski prihod po članu porodice ne smije prelaziti iznos od 6.300 KM, a vrijednost procijenjene pokretne imovine ne prelazi 5.000 KM, za treće dijete iznosi 85 KM, a za četvrto 93 KM. Osnovni iznos dječijeg doplatka ovisi o broju djece u porodici: za drugo i četvrto dijete visina dječijeg doplatka iznosi 35 KM, a za treće dijete 70 KM. Djeca s razvojnim smetnjama i djeca smještena u hraniteljske porodice ostvaruju dječiji doplatk u visini od 90 KM.

U BD-u pravo na dječiji doplatk podložno je imovinskom cenzusu s pragom od 15% prosječnih primanja u BD-u i katastarskim prihodom koji ne prelazi 3% prosječnog katastarskog prihoda po hektaru zemljišta. Visina dječijeg doplatka određuje se u paušalnom iznosu od 80 KM, odnosno

² U FBiH pravo na dječiji doplatk ostvaruju djeca do 18, odnosno 25 godina starosti ako su na redovnom studiju. U RS-u ovo pravo ostvaruju djeca do navršanih 15 godina života, odnosno do navršanih 19 godina za dijete s razvojnim teškoćama ili dijete smješteno pod hraniteljstvom, s tim da djeca strija od 19 godina mogu ostvariti pravo na dječiji doplatk u slučaju da su redovni studenti. U Brčko Distriktu ovo pravo mogu ostvariti djeca do 15 godina starosti, odnosno 26 godina starosti ako su na redovnom studiju.

10% prosječnih primanja u BD-u. Visina dječijeg doplatka za dijete bez roditeljskog staranja, dijete koje živi s jednim roditeljem (samohrani roditelj), ili dijete koje živi s roditeljem/ima – osobom s invaliditetom iznosi 120 KM bez obzira na raspoloživi prihod porodice.

b) Porodiljska naknada

Pravo na porodiljsku naknadu, odnosno naknadu plaće ženi-majci za vrijeme korištenja porodiljskog dopusta, s obzirom na to da je vezano za radni status majke, normirano je radnim zakonodavstvom FBiH, RS-a i BD-a. Tako je članom 68. Zakona o radu FBiH utvrđeno da “za vrijeme porođajnog odsustva, radnik ima pravo na naknadu plaće, u skladu sa posebnim zakonom”. Sadržaj ovoga prava nije uređen Zakonom o radu nego Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom (1999). Na ovaj način je važan segment prava po osnovu radnog odnosa arbitrarno izmješten iz sistema socijalnog osiguranja (koji omogućuje naknade na osnovu plaćenog rada) i relociran u sistem socijalne pomoći (koji omogućuje naknade na temelju potreba). S tim u vezi, članom 93. Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom utvrđeno je da se “naknada umjesto plaće ženi-majci u radnom odnosu za vrijeme dok odsustvuje s posla radi trudnoće, porođaja i njege djeteta, utvrđuje u procentu od ostvarene plaće u periodu od šest mjeseci prije porođaja, valorizirane po osnovu rasta plaća na području kantona-županije u tom periodu”, s tim da se visina procenta utvrđuje propisom nadležnog kantona. U FBiH visina porodiljske naknade (u kantonima u kojima se isplaćuje) varira u iznosu od 50% do 90% (Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH, 2014).

Članom 112. Zakona o radu RS-a precizno je utvrđeno da “za vrijeme korištenja porodiljskog odsustva žena ima pravo na naknadu plate u visini prosječne plate koju je ostvarila u toku posljednjih 12 mjeseci prije počinjanja porodiljskog dopusta”. Ova odredba ima se primjenjivati i na druge osobe koje imaju pravo na porodiljski dopust, a naknada se ostvaruje na teret Javnog fonda dječije zaštite RS-a (čl. 112 (5)). Pravo na naknadu plaće za vrijeme korištenja porodiljskog odsustva (ili pravo poslodavca na refundaciju isplaćene naknade neto plaće porodilji) ima poslodavac s područja RS-a koji je redovito uplaćivao doprinose za dječiju zaštitu za sve zaposlenike za prethodnih 12 mjeseci u propisanom iznosu. Naknadu

plaće za vrijeme porodiljskog odsustva prvih 30 dana plaća poslodavac, a ostalih 11 (odnosno 17) mjeseci Javni fond za dječiju zaštitu RS-a.

Članom 51. Zakona o radu BD-a uređeno je pravo zaposlenika na naknadu plaće za vrijeme korištenja roditeljskog dopusta. Naknada plaće ima se ostvarivati na teret budžeta BD-a, pod uvjetom da su za korisnicu uplaćivani doprinosi za penzijsko-invalidsko osiguranje (čl. 45).

c) Materinski dodatak

Materinski dodatak je specifična vrsta novčane naknade za nezaposlene majke s djecom. S obzirom na to da je finansiranje socijalne zaštite u nadležnosti kantona, u FBiH visina materinskog dodatka iznosi 10–35% prosječne plaće u kantonu (za kantone koji ovu vrstu naknada isplaćuju)¹. U pojedinim kantonima postoji dodatak, odnosno novčana pomoć za vrijeme trudnoće za žene-majke koje nisu u radnom odnosu i kreće se u rasponu 10–20% prosječne neto plaće u kantonu. Ova vrsta naknade isplaćuje se kao jednokratna pomoć. U RS-u pravo na materinski dodatak ostvaruje nezaposlena majka za prvo troje djece u porodici. Ostvarivanje prava uvjetovano je imovinskim cenzusom (u januaru 2017. godine iznosio je 93 KM), a visina ovog tipa novčane pomoći iznosi 70 KM. U BD-u ova naknada se isplaćuje kao jednokratna naknada po rođenju (ali ne i usvojenju) djeteta bez obzira na visinu prihoda porodice pod uvjetom da roditelji imaju prebivalište na teritoriji BD-a. Iznos materinskog dodatka utvrđen je na 25% prosječnih primanja u BD-u, i za 2015. godinu iznosio je 170,83 KM. Samohrani roditelji imaju pravo na isplatu materinskog dodatka u iznosu od 150% osnovnog iznosa. Pored toga, materinski dodatak se isplaćuje i nezaposlenim majkama tokom tri mjeseca od rođenja djeteta u iznosu od 15% prosječnih primanja u BD-u, što je u 2015. godini iznosilo 102,50 KM.

d) Novčana pomoć za opremu novorođenčeta

U FBiH ova vrsta novčane podrške varira od kantona do kantona i kreće se u rasponu od 86 KM do 1.000 KM, s tim da se redovito isplaćuje u Kantonu Sarajevo, Zeničko-dobojskom kantonu i Bosansko-podrinjskom kantonu. U RS-u novčana pomoć za opremu novorođenčeta isplaćuje se, bez obzira na materijalne uvjete porodice, u iznosu od 250 KM, a u BD-u u iznosu od 204,20 KM.

e) Novčana pomoć u prehrani djeteta

U FBiH pravo na ovu vrstu naknade ostvaruje se do djetetovog šestog mjeseca života, a iznos naknade varira od 48 KM do 119 KM. Zakonodavstvo RS-a i BD-a ne poznaje ovu vrstu novčane naknade.

Nameće se pitanje da li je opisani sistem novčanih naknada porodicama s djecom učinkovit, odnosno u kojoj mjeri doprinosi ujednačavanju materijalnih mogućnosti ovih porodica da se nose s troškovima podizanja i odgoja djeteta.

Tragajući za odgovarajućim kriterijem adekvatnosti moglo bi se poći od UN-ove definicije adekvatnog životnog standarda koji se određuje kao životni standard koji zadovoljava individualne/porodične fizičke, psihološke i socijalne potrebe (naglasak je na potrebama, a ne željama). Riječ je dakle o minimalnom standardu života koji omogućuje život u dostojanstvu za sve. Lista elemenata takvog životnog standarda uključivala bi minimalne potrebe za hranom, odijevanjem, adekvatnim stanovanjem, obrazovanjem, zdravstvenom i socijalnom zaštitom, komunikacijom i participacijom u životu zajednice, a adekvatnost naknada cijenila u odnosu na opći životni standard, odnosno kvalitetu života u zemlji mjerenu, primjerice, prosječnom plaćom, potrošačkom korpom ili linijom siromaštva. Pritom ne bi trebalo ispustiti iz vida činjenicu da minimalne potrebe djece nisu apsolutne i univerzalne, nego da fluktuiraju tokom djetinjstva i ovise o velikom broju faktora, poput starosne dobi djeteta, tipa odnosno kompozicije porodice/domaćinstva, radnog statusa roditelja, potreba za specifičnim uslugama itd. Posmatran u navedenom svjetlu, postojeći sistem novčanih naknada porodicama s djecom pokazuje se problematičnim i evidentno neučinkovitim u nekoliko važnih aspekata. Prvo, pristup novčanim naknadama (posebno dječijem doplatku) omogućen je, uslijed izrazito restriktivnog socijalnog zakonodavstva, u svim trima administrativnim jedinicama isključivo najsiromašnijim porodicama. Naime, princip univerzalnosti u ostvarivanju prava na dječiji doplatok kompromitiran je vezivanjem ovoga prava za imovinski cenzus, čime se navedena naknada (pre)usmjerava na one porodice koje se smatraju najsiromašnijima u zajednici. Drugo, visina imovinskog cenzusa kao uostalom i nivo naknada arbitrarno su određeni, odnosno nisu vezani niti za jedan naprijed navedeni službeni pokazatelj kvalitete životnog standarda, uključujući i službenu liniju siromaštva za BiH. Direktna posljedica proizvoljnog određivanja nivoa naknada bez uzimanja u obzir direktnih

minimalnih troškova podizanja djeteta i njihove fluktuacije jeste povećan rizik od dječijeg siromaštva i trend njegovog intenziviranja. Podaci dostupnih istraživanja o povezanosti između tipa domaćinstva i stope siromaštva nedvosmisleno potvrđuju navedeno: dok je stopa siromaštva među domaćinstvima bez djece 14,24%, u domaćinstvima s jednim djetetom ona iznosi 20,1%, u domaćinstvima s dvoje djece 30,1%, a u domaćinstvima s troje i više djece čak 43,02% (Bašić, 2013).

Neprihvatljivo nizak iznos dječijih naknada koji niti osigurava određeni nivo životnog standarda niti suzbija siromaštvo među porodicama s djecom dovoljan je argument za diskreditiranje ovoga sistema. Dodamo li tome i određene unutardržavne partikularnosti, poput činjenice da je u RS-u evidentna tendencija da se novčane naknade kao specifična mjera porodične politike (zlo)upotrebljavaju za postizanje natalističkih ciljeva, posebno demografskog rasta, čime se institucionalizira sistem diskriminacije djece (po redoslijedu rođenja), dok je u FBiH od donošenja referentne zakonske regulative davne 1999. godine prisutna sistemska diskriminacija među kategorijom porodica s djecom glede pristupa pravu i nivou naknada uslijed njihove neredovne isplate (što se vrlo nemušto opravdava lošim finansijskim kapacitetima kantona), date su i osnove za njegovu diskvalifikaciju.

Drugu problematičnu tačku u sistemu novčanih naknada porodicama s djecom predstavlja način na koji je uređen sistem porodijskih naknada u FBiH. Nesporno je da su za efikasan sistem porodične politike od izrazite važnosti porodijske naknade koje zamjenjuju dohodak iz plaćenoga rada za žene (ali i muškarce) za vrijeme brige o djeci. Sistemi porodijskih naknada u RS-u i BD-u usklađeni su s globalnim standardima koji zahtijevaju da iznos porodijske naknade ne može biti niži od dvije trećine prosječnog mjesečnog primanja, dok u FBiH, zbog diskriminatornog zakonskog rješenja koje porodijsku naknadu definira kao naknadu socijalne pomoći umjesto kao pravo iz radnog odnosa, vlada visok stupanj raznolikosti među kantonima, pri čemu su porodijske naknade u većini kantona manje izdašne, odnosno ispod navedenog standarda, i neredovne. Tako je kreirano jedno šizofreno stanje u kojem prema odredbama radnog zakonodavstva u FBiH žena-radnica ima pravo na vremenski izrazito izdašan porodijski dopust, ali po cijenu niskog i nedostatnog nivoa naknade plaće za vrijeme korištenja tog istog dopusta, shodno odredbama socijalnog zakonodavstva. K tomu, socijalno zakonodavstvo u FBiH koje porodijsku naknadu vezuje isključivo za zaposlenu majku nije usklađeno s reformiranim radnim zakonodavstvom

koje otvara mogućnost porodijskog odsustva za zaposlene očeve. U praksi to znači da trenutčno zaposleni otac može koristiti pravo na porodijsko odsustvo, ali bez referentnog pravo na porodijsku naknadu.

Interpretiramo li navedeno kroz prizmu koncepta (de)familijarizacije dadu se uočiti dvije dimenzije refamilijarizacije. Prva je simboličko-označiteljske naravi i tiče se besprizornog odsustva pozornosti spram rodne jednakosti. Reduciranje roditeljstva na majčinstvo odraz je mentalne svijesti zarobljene u tradicionalno patrijarhalnom narativu, koji svoj pravni i faktualni sadržaj nalazi u odredbi da “žena ima pravo na...” Druga dimenzija s upisanim refamilizirajućim efektom po žene otvara se ako porodijske naknade posmatramo kroz prizmu njihove adekvatnosti da omoguće ženama da održe društveno prihvatljiv standard života neovisno o porodici. Ocjena postojećeg sistema – posebice u FBiH – i u ovom segmentu bila bi negativna. Umjesto socijalne sigurnosti, ekonomske neovisnosti i lične autonomije, ovaj model ženama u borbi s rastućim troškovima podizanja djece garantira život u konstantnoj nezivjesnosti, ekonomskoj oskudici i nesigurnosti. Na simboličnoj ravni, rekonceptualizacijom radnog identiteta u identitet siromašne primateljice socijalne pomoći (zaposlenim) ženama koje se odluče i za (plaćeni) rad i za roditeljstvo društvo šalje dvostruko omalovažavajuću poruku: da su bezvrijedne i kao radnice/zaposlenice i kao primarne skrbnice/njegovateljice djeteta.

2. Vrijeme

Vrijeme kao recentnija mjera porodične politike kroz porodijski i roditeljski dopust namijenjeno je usklađivanju dviju institucionaliziranih domena života, porodične i radne, ali i promociji rodne ravnopravnosti u reproduktivnoj sferi. Radnim zakonodavstvom FBiH (2016), RS-a (2016) i BD-a (2006) uređeni su u tom smislu sljedeći instituti: porodijsko odsustvo za biološke roditelje, posvojitelje i hranitelje; rad s nepunim radnim vremenom za roditelje nakon isteka porođajnog odsustva do navršene prve odnosno treće godine života djeteta; te zaštita majki koje doje. Za potrebe ovoga rada pažnja će biti posvećena isključivo analizi sadržaja instituta porodijskog odnosno roditeljskog dopusta.

Članom 62. Zakona o radu FBiH (2016) utvrđeno je da “za vrijeme trudnoće, porođaja i njege djeteta, žena ima pravo na porođajno odsustvo u trajanju od 12 mjeseci neprekidno”. Zakon otvara mogućnost da i otac djeteta može koristiti pravo na porođajno odsustvo, i to najranije 42 dana poslije rođenja djeteta (čl. 62 (4)).

Član 107. Zakona o radu RS-a (2016) također normira pravo majke-radnice na jednogodišnji porodiljski dopust neprekidno, s tim da je trajanje porodiljskog dopusta za “blizance i svako treće i naredno dijete” produženo na 18 mjeseci. Zaposleni otac također ima pravo da umjesto majke koristi porodiljski dopust, ali tek nakon 60 dana od rođenja djeteta.

Za razliku od entitetskih zakona o radu koji govore o porodiljskom dopustu, u Zakonu o radu Brčko Distrikta (2006) članom 45. normirano je pravo na roditeljski dopust. Ovo pravo, u trajanju od 12 mjeseci neprekidno, može koristiti isključivo zaposlena žena. Uprkos iskoraku ka rodno neutralnom diskursu na označiteljskoj ravni (roditeljski v. porodiljski dopust), sadržaj člana 46. ograničavajuće je naravi: za razliku od entitetskih zakona koji otvaraju mogućnost da nakon proteka minimalnog porodiljskog odsustva za majku porođajno odsustvo može koristiti i otac zaposlenik, Zakon o radu Brčko Distrikta mogućnost roditeljskog odsustva za zaposlenog oca predviđa samo u slučaju smrti majke ili njene spriječenosti da koristi ovo pravo (čl. 46). Premda je radno zakonodavstvo u FBiH i RS-u reformirano u okviru Reformske agende (2015) usmjerene ka približavanju EU, usvojena rješenja nisu u potpunosti usklađena s evropskim standardima u oblasti balansiranja života i rada, posebno u dijelu koji se tiče rodne ravnopravnosti i jednake zakonske zaštite materinstva i očinstva. Zakonodavni organi ovih dviju jedinica normirali su pravo na porodiljski dopust za zaposlenu majku i, eventualno, zaposlenog oca, ali ne i institut roditeljskog dopusta (prenosivog ili neprenosivog) za majke i očeve u svrhu brige o djetetu. U radnom zakonodavstvu BD-a čak i ovu vrstu simbolične izmjene tek treba unijeti.

Elementi novog familijarizma u oblasti porodične politike najvidljiviji su upravo u sferi brige. Iz ženske perspektive, navedene zakonske norme, uprkos simboličnom iskoraku ka rodnoj ravnopravnosti u oblasti ekonomije brige iz sociokulturnog na legislativni nivo, reproduciraju i perpetuiraju zapravo društvene odnose (rodne) nejednakosti. U tradicionalnom ključu poslovi vezani uz reprodukciju, uključujući i brigu o djeci, pripadaju ženi i sferi neplaćenog, kućnog rada. Uprkos nespornim pomacima do kojih je dovela “ženska revolucija”, pitanja reprodukcije percipiraju se i tretiraju i dalje kao “ženska” pitanja, ženska odgovornost i obaveza. Neplaćeni rad u domaćinstvu je nešto što se od žene očekuje, samo po sebi podrazumijeva. Pritom se apsolutno zapostavlja i obezvređuje značaj ekonomije brige za širu društvenu reprodukciju. Na ovo upućuje način na koji se institucionalizira npr. pravo na porodiljski dopust. Nemoguće je ne zamijetiti suštinske

razlike u pravima na odsustvo zarad brige o djetetu između majki i očeva: u pravilu je izdašnije za majke (izdašnost raste s povećanjem broja djece), čime se jačaju tradicionalni porodični obrasci i afirmira familizacija. Pokušaj promoviranja politike kojom se targetiraju očevi kao ravnopravni skrbnici kao društveno poželjnu normu ili praksu (npr. širenjem zakonskog prava na porodiljsko odsustvo na oca-zaposlenika) za sada je čisto simboličnog karaktera. U potenciji, one bi eventualno mogle imati katalizirajući efekt za razvoj egalitarnije vizije rodničkih odnosa i roditeljstva u budućnosti da ne živimo na (post)tranzicijskoj pozornici na kojoj još traje agonizirajuća drama radikalne promjene socioekonomskog konteksta, na kojoj su politike reregulacije socijalnih i radnih politika (i prava) rezultirale njihovom redukcijom ili ograničenjem, u kojem je socioekonomska nesigurnost i žena i muškaraca pravilo a ne izuzetak.

3. Usluge

Usluge brige o djeci kao treći instrument porodične politike legitimiziraju se s jedne strane argumentima koji dolaze iz sfere rada i zaposlenosti, odnosno potrebe usklađivanja porodičnog i radnog života, i pedagoškim potrebama djece i dječijim pravima u kontekstu spoznaja da kvalitetno i poticajno okruženje u ranom uzrastu povećava životne šanse djeteta u budućnosti s druge strane (Zigler i Gilman, 1990; Bradshaw et al., 2006). Savremeni diskurs o sistemima javne, institucionalizirane brige o djeci predškolskog uzrasta – za razliku od fokusa na brigu o djeci u kontekstu rada i zaposlenosti – determiniran je prevashodno odgojno-pedagoškim potrebama djece, dječijim pravima i pitanjem rodne ravnopravnosti. Ovo potonje stoga što visoko učešće žena na tržištu rada nije moguće ako društvo putem odgovarajućih (socijalnih/porodičnih) politika ne preuzme ključnu zadaću brige o djeci. S druge strane, kvalitetno i poticajno okruženje u ranom uzrastu povećava životne šanse djeteta u budućnosti.

Prema podacima Agencije za statistiku BiH (2016) u školskoj 2015/2016. godini u BiH radilo je 317 ustanova za predškolsko obrazovanje (od čega 189 javnih i 128 privatnih), u kojima je bilo smješteno 22.901 dijete (od čega u javnim institucijama 16.086 i privatnim 6.815). Broj djece koja nisu mogla biti primljena zbog nedostatnih kapaciteta iznosio je 3.570 (od čega 3.295 djece u javnim institucijama) (Agencija za statistiku BiH, 2016). Ovi podaci korespondiraju s podacima Ministarstva civilnih poslova za 2012.

godinu, prema kojima je od 200.000 djece uzrasta 0–6 godina institucije predškolskog odgoja i obrazovanja redovito koristilo 19.626 djece, odnosno 9,8%. Uračunaju li se djeca koja pohađaju obavezne predškolske programe pred polazak u školu, stopa obuhvata ovim vidom usluga raste do 14,26%. Iako je evidentan napredak u odnosu na npr. 2005. godinu, kada je stopa obuhvata iznosila tek 8% (5% djece uzrasta 3–6 godina i 3% djece ispod tri godine), stopa obuhvata djece institucionaliziranim predškolskim odgojem i obrazovanjem niža od 15% svrstava BiH na dno evropske i regionalne ljestvice. Ovo ima za posljedicu da, dok se u drugim zemljama stvaraju uvjeti da se briga o djeci ispod šest godina života univerzalizira, u BiH imamo situaciju da je tek svako deseto dijete obuhvaćeno institucionaliziranim predškolskim odgojem i obrazovanjem.

Evidentno je također da usluge institucija predškolskog odgoja i obrazovanja koriste najčešće djeca s oba zaposlena roditelja, a tek 2% djece nezaposlenih roditelja (Ministarstvo civilnih poslova, 2012). Kada je riječ o obuhvatu djece obaveznim programima predškolskog obrazovanja pred polazak u školu, uočljive su snažne regionalne razlike: određeni dijelovi zemlje pridružili su se evropskoj normi 100%-tnog obuhvata ovim vidom obrazovanja (KS i BPK), dok je u RS-u obuhvat predškolskim programima nešto viši od 36% (Ministarstvo civilnih poslova, 2012). Pored pitanja kvantitete, usluge brige o djeci određene su i percipiranom kvalitetom koja se može posmatrati najjednostavnije kroz broj djece po odgajatelju: o gotovo 23.000 djece u ovim institucijama brinulo je 1.667 odgajatelja (od kojih je 1.645 žena), što znači jedna odgajateljica na trinaestero djece.

Evidentno je da je sistem javne brige o djeci kao ključni mehanizam koji omogućuje ženama učešće u plaćenom radu i na taj način smanjuje rizik od siromaštva ili povećava kvalitetu života u potpunosti potkopan. Shodno dominantnom neoliberalnom tranzicijskom narativu, pitanja institucionalne brige o djeci (ali i drugim ovisnim članovima) privatizirana su, a odgovornost za njihovo pružanje s društva prebačena je na porodicu (čitaj: žene kao majke, nane/bake, (ispod)plaćene dadilje) ili tržište (komercijalizirana). Odsustvo ovog trećeg stuba porodične politike – javnih, (finansijski) pristupačnih usluga brige o djeci predškolskog uzrasta (jaslice, vrtići), odnosno rekonstrukcija javne briga o djeci na način da ju se vidi kao dopunu, a ne zamjenu porodičnoj brizi (brizi unutar porodice) – doprinosi jačanju, a ne slabljenju mreže odnosa (intergeneracijske) ovisnosti unutar porodice koji mogu imati različite, ne uvijek benevolentne učinke na autonomiju i slobodu žena.

Umjesto zaključka

Sistem porodične politike u određenoj zajednici nije moguće razumjeti bez razumijevanja *mainstreama* političke ideologije o rodnom odnosima, odnosno ulogama muškaraca i žena u društvenoj produkciji i reprodukciji. S tim u vezi, komunistička ideologija je, uprkos emancipacijskom počelu jednakosti muškaraca i žena u javnoj sferi, promovirala specifičan, maternalistički obrazac porodične politike, koji je visoko vrednovao žene kao davateljice brige, uz otvaranje mogućnosti njihovog učešće u sferi rada, kroz relativno izdašan sistem novčanih, infrastrukturnih i vremenskih naknada i usluga. Ovaj sistem je istovremeno održavao i reproducirao tradicionalne obrasce neplaćenog rada u porodici/domaćinstvu.

U uvjetima dramatične transformacije ekonomsko-političkog, društvenog i socijalno-političkog okvira unutar kojega je situirana, postsocijalistička porodična politika u BiH sazdana je od krhotina naslijeđenog maternalističkog obrasca i radnih i socijalnih politika prilagođenih novim socioekonomskim zahtjevima koji se izražavaju kroz reduciranje podrške porodici i odustajanje od socijalizacije troškova roditeljstva. Time su na marginama istinskog interesa političkih aktera i instaliranih institucionalnih mehanizmima rodne ravnopravnosti, te bez značajnijeg otpora i disonantnih tonova unutar akademske zajednice i civilnoga društva, tranzicijske promjene u sferi porodične politike u BiH dovele do povratka u predsocijalističku prošlost obilježenu maternalističkim familijarizmom, čije trenutačne politike i prakse socijalizacije troškova porodica s djecom, da paradoks bude veći, istovremeno omalovažavaju i obezvjeđuju ne samo institut majčinstva nego i samu ideju porodice.

Literatura

- Agencija za statistiku BiH (2016). Demografija i socijalne statistike. Statistika obrazovanja. Saopćenje broj 2.
- Becker, G. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bašić, S. (2010). *Socijalnozaštitne aktivnosti i socijalni rad u BiH (1918-2006)*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Fakultetu političkih nauka Sarajevo u decembru 2010.
- Bašić, S., Miković, M. (2012). *Rodne nejednakosti na tržištu rada u BiH – Ženska strana priče*. Sarajevo: Friedrich Ebert fondacija i Žene ženama.
- Bašić, S. (2013). Društvene nejednakosti, društveno raslojavanje i siromaštvo u BiH, *Dijalog*, 1–2, 62–83.

- Blagojević, M. (1991). *Žene izvan kruga. Profesija i porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bradshaw, J., Hoelescher, P., Richardson, D. (2006). *Comparing Child Well-Being in OECD Countries: Concepts and Methods*. UNICEF Working Paper, IWP 2006-03.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Fraser, N. (1987). *Women, welfare and the politics of need interpretation*, Thesis Eleen, 7, 88–107.
- Glennerster, H. (2013). Financing future welfare states: a new partnership model? U: Kippin, H., Stoker, G. i Griffiths, S. (ur). *Public Services: a New Reform Agenda*. London: Bloomsbury.
- Goldin, C. (2006). The quite revolution that transformed women's employment, education and family. *American Economic Review*, 96, 1–21.
- Hobson, B. (1990). No Exit No Voice – Women's Economic Dependency and the Welfare State. *Acta Sociologica*, 33, 235–250.
- Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH (2014): *Specijalni izvještaj o stanju zaštite majke i materinstva na području FBiH*. Sarajevo: OLJP.
- Kaufmann, F-X. (1993). Familienpolitik in Europa. U: *40 Jahre Familienpolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Rueckblick, Ausblick, Festschrift*. Neuwied: Luchterhand, 141–167.
- Kaufmann, F-X. (2007). *Familienpolitik. Handbuch Demografie*. Berlin-Institute fuer Bevoelkerung und Entwicklung, dostupno na <http://www.berlin-institut.org/online-handbuchdemografie/bevoelkerungspolitik/deutschland/familienpolitik.html?type=98>, pristupljeno 15. decembra 2016.
- Lewis, J. (1992). Gender and the Development of Welfare Regimes. *Journal of European Social Policy*, 2(3), 159–173.
- Lewis, G. (1998). (ur.). *Forming Nation, Framing Welfare*. London: Routledge.
- Lister, R. (2010). *Understanding theories and concepts in social policy*. Bristol: The Policy Press.
- Maetzke, M., Ostner, I. (2010). Introduction: Change and Continuity in recent Family Policy. *Journal of European Social Policy*, 20(5), 387–398.
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja štampa.
- Miković, M. (2009). *Osnove socijalne politike*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Ministarstvo civilnih poslova BiH (2012). *Informacija o implementaciji strateških pravaca razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini*.
- Misra, J., M., Budig. Moller, S. (2007). Reconciliation policies and the effects of motherhood on employment, earnings and poverty. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 9(2), 135–155.
- Orloff, A. S. (1993). Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender relations and Welfare State. *American Sociological Review*, 58, 303–328.
- Pateman, C. (1989). The patriarchal welfare state, U: Pateman, C. (ur). *The Disorder of Women*. Cambridge: Polity Press, 179–209.
- Puljiz, V. (1999). Profili obiteljske politike. *Revija za socijalnu politiku*, 6(1), 21–33.
- Puljiz, V. (2002). Hrvatska obiteljska politika u europskom kontekstu. *Revija za socijalnu politiku*, 9(2), 1–16.
- Razavi, S., Hassim, S. (2006). *Gender and social policy in a global context. Uncovering the gendered structure of the "social"*. New York: Palgrave.
- Rudinesko, E. (2012). *Porodica u rasulu*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Segelan, M. (2009). *Sociologija porodice*. Beograd: Clio.

- Sklevicky, L. (1996). *Konje, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Stanković, F., Markov, S. (2011). Rod i ekonomija, U: Milojević, I. i Markov, S. (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 321–337.
- Titmus, R. (1974). *Social Policy: An Introduction*. New York: Pantheon Press.
- Tomanović, S. (ur.). (2004). *Sociologija djetinjstva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Zakon o dječijoj zaštiti Brčko Distrikta, Službeni glasnik Brčko Distrikta 01/03 i 04/04.
- Zakon o dječijoj zaštiti Republike Srpske, Službeni glasnik RS 04/02, sa izmjenama i dopunama iz 2008. i 2009. (Službeni glasnik RS 17/08, 01/09).
- Zakon o radu Brčko Distrikta BiH, Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH, prečišćeni tekst, 25. 1. 2006.
- Zakon o radu Federacije BiH, Službene novine FBiH, 26/16 od 4. 4.2016.
- Zakon o radu, Službeni glasnik Republike Srpske, 1, XXV, od 12. 1. 2016.
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom, Službene novine Federacije BiH 36/99, sa izmjenama i dopunama 2004, 2006. i 2009. godine (Službene novine FBiH 54/04, 39/06 i 14/09).
- Zigler, E.F, Gilman, E.P. (1990). An agenda for the 1990s: Supporting Families. U: Blankenhorn, D., Bayme, S. i Elshtain, J.B. (ur). *Rebuilding the nest: A new commitment to the American Family*. Milwaukee: Family Service America.

Family policy in transition: towards the new familism

Political ideology of gender and gender relations is considered a crucial factor in shaping family policy as a relatively late and less prominent component of modern social policy systems. It is therefore surprising that, despite widespread theses about the tendencies of re-patriarchalisation of society in transition from socialism to (neo)capitalism, the issue of consequences of transition in the area of family policy from a gender perspective remained on the margins of public interest. Specifically, the focus of social and partly scientific interest in the changed position of women in the Bosnian transitional society was confined in the last two decades exclusively to the issues of marginalization of women in terms of political representation and gender-based or domestic violence. The objective of this study is to map the transitional changes in the area of family policy in BiH through review and analysis of relevant policies and practices of social and labour legislation at the level of three administrative units: FBiH, RS and BD. The presented analysis indicates that the transitional period in the area of family policy in BiH has brought a return to the pre-socialist period of maternalistic familism, whose current policies and practices, paradoxically at the same time belittle and devalue not only the institution of motherhood, but also the very idea of family itself.

Keywords: family, women, family policy, transition, Bosnia and Herzegovina

Obilježja kohezivnosti i kompetentnosti porodičnog sistema u međugeneracijskom djelovanju

ADILA PAŠALIĆ-KRESO

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

AMEL ALIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi na uzorku od 132 učenika osnovnoškolskog uzrasta na koji način ispitanici procjenjuju svoje roditelje, kako pozicioniraju svoju porodicu s obzirom na Beavers skalu porodičnih odnosa, te u kojoj mjeri su varijable trogeneracijska porodica i boravak u predškolskom periodu u vrtiću ili kod djedova, nana/baka u korelaciji s nizom razmatranih varijabli. Upotrebom korelacijskih mjera te deskriptivnom statistikom utvrđene su povezanosti između učeničkih procjena s obzirom na razmatrane kriterijske varijable, te je dobijen prikaz najzastupljenije porodične forme unutar uzorka s obzirom na konfiguracijsko-strukturalnu tipologiju i model lociranja porodice na skali Beaversovog sistemskog modela.

Ključne riječi: funkcionalnost porodičnog sistema, dimenzije emocionalnosti i kontrole roditelja, međugeneracijsko djelovanje, strukturalno-konfiguracijska tipologija, Beaversova skala porodičnog sistema

Uvod

Bosanskohercegovačka porodica prolazi kroz vrlo burne promjene, a za utvrđivanje pravaca pomoći našoj porodici neophodne su studijske analize trenutnog stanja. Doima se kako danas nemamo dovoljno takvih analiza te da su (pr)ocjene nedovoljno ekstenzivne i precizne. Kada je društvo u krizi, tada, sistemski gledajući, neminovno i porodica prolazi kroz krize, pa identifikiranje uzroka i posljedica tih kriza podrazumijeva i adekvatan pristup i pomoć porodicama u situacijama rješavanja razvojnih ciklusa i brojnih dinamizama koji se odražavaju na funkcionalnost porodice.

Pripadnici generacije rođene nakon završetka Drugog svjetskog rata označeni su u recentnoj literaturi kao “baby boomer” generacija, rođeni sedamdesetih godina kao “generacija X”, rođeni tokom osamdesetih i devedesetih kao “generacija Y”, dok se rođeni tokom posljednja dva desetljeća nazivaju generacijom “milenijaca”. Danas možemo pronaći u stručnoj i popularnoj literaturi mnoštvo istraživanja koja nude podatke o karakteristikama osoba s obzirom na generacijsku pripadnost¹. Trendovi visoke stope razvedenih brakova, nova pozicija očinstva i majčinstva, labavost unutarporodičnih veza, povezanost svih tih pojava s postignućem i orijentacijom djece, uspješnošću i snagom roditeljskog utjecaja... samo su neka od istraživačkih pitanja o kojima se raspravlja u recentnoj literaturi. Očigledno je da su krupne društvene promjene utjecale na promjene porodičnih funkcija i strukture, te da su te promjene imale za posljedicu i potpuno drugačije lične karakteristike pojedinaca koji su izašli iz porodica porijekla. Neke od najprimjetnijih promjena tiču se porodične forme, interakcije i strukture te, uslijed sve dinamičnijeg života i utjecaja popularne literature, promjene roditeljskog ponašanja. U recentnijim studijama zapaža se kod novih generacija pomanjkanje strpljenja, osjećaja za druge, spremnosti na kompromis, previsoka orijentiranost na postignuće, posjedovanje, nadmetanje, ali i brojne promjene životnih stilova, pa se stiče dojam kako preveliko insistiranje na permisivnosti naprosto traži ponovno afirmiranje pitanja granica sloboda, roditeljske kontrole i nadzora (Aronson et al., 1998; Baron-Koen, 2012).

¹ Jednu od studija koja se bavi pitanjem utjecaja promijenjenih odnosa u pogledu dječijenezavisnosti u odnosu na roditelje objavili su Bengston i ostali (2005). Ovi istraživači su se opredijelili za usporedbu rezultata svojevremeno dobijenih na uzorku baby boomer generacije s onim koji su proizašli iz promatranja generacije X. Rezultati su pokazali kako pripadnici generacije X pokazuju daleko veće samopouzdanje i samopoštovanje nego generacija njihovih roditelja, ali istovremeno i veću privrženost porodici. Za ovakve rezultate istraživači dijelom smatraju zaslužnim i veći stepen sloboda za koje se izborila generacija baby boomera, pa se današnje generacije imaju priliku slobodnije razvijati, bez potrebe za socijalnim buntovništvom kakvo su ispoljavale generacije šezdesetih. Ako su nekada život u komunama i hipi revolucija bili ustanak protiv tradicionalnih, konzervativnih i sputavajućih normi, današnje generacije, ustvrdit će ovi autori, imaju osigurana sva prava i mogućnost za nesmetani razvoj, čak i o pitanju ranog napuštanja porodice. Ipak, novi stilovi života i veće slobode nisu rezultirali većom funkcionalnošću prosječne porodice. Sve je manje kvalitetnih odnosa, a djeca i njihovi roditelji vrlo rano postaju strancima.

Naša skromna nakana je da ovim istraživanjem, na jednom malom uzorku, potaknemo i druge stručnjake na studioznije istraživanje stanja ovdašnje porodice, te da na temelju istraživanja na mnogo reprezentativnijim uzorcima dođemo do što potpunije slike o stanju i pravcima pružanja pomoći bosanskohercegovačkoj porodici.

Teorijski okvir istraživanja

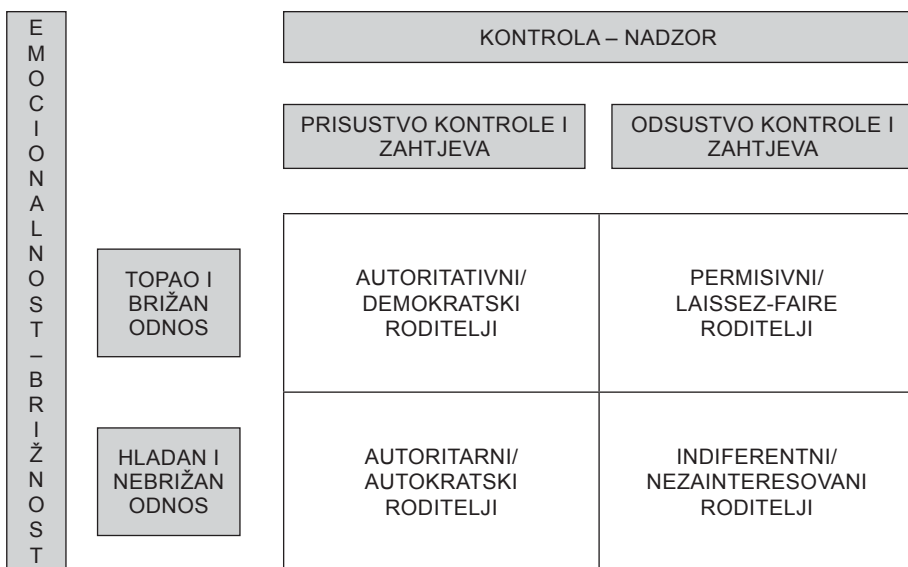
Da bi se karakteristike zdrave obitelji udomile u svakodnevne obiteljske prakse, roditelji imaju složenu zadaću definiranja adekvatnog položaja (svakog) djeteta u porodici, te se tako, tokom rješavanja individualnih, bračnih, porodičnih ciklusa i pripadajućih razvojnih zadataka, na unikatan način razvija specifična i neponovljiva kultura porodice. Zbog toga ćemo posebnu pažnju pokloniti razmatranju roditeljskih uloga i ponašanja te strukturalnih i komunikacijskih situacija koje proističu iz tih uloga i ponašanja.

Pojam pedagoške kulture roditeljstva jedan je od najčešćih pojmova kojima se u pedagoškoj periodici i udžbenicima objašnjavaju roditeljske zadatke. Pod pojmom pedagoške kulture roditeljstva podrazumijevat ćemo:

- poštovanje osobnosti djeteta
- pozitivnu orijentaciju i pozitivan primjer kao neodvojivi i nezaobilazni aspekt roditeljskog ponašanja
- međusobno povjerenje u svakoj zasebnoj dijadi, na relacijama roditelj – roditelj, roditelj(i) – dijete (djeca)
- jedinstvenost i roditeljski konsenzus
- dosljednost, konzistentnost, principijelnost u prakticiranju porodičnih vrijednosti i normi
- individualno prilaženje i uvažavanje individualnih ciklusa svakog člana porodice te
- funkcionalnu porodičnu strukturu i komunikaciju (unutar svih dijada, trijada, granica između subsistema i sistema u cjelini).

Dvije ključne dimenzije roditeljskog ponašanja i uspostavljanja odnosa, ponašanje s kojim počinje i završava proces transformiranja nagonskog u djelatno i društveno prihvatljivo, a predstavljaju temelj porodičnog funkcioniranja, sadržane su u roditeljskoj podršci/brižnosti/ljubavi/emocionalnosti i roditeljskoj kontroli. Roditeljska podrška predstavlja važan element roditeljskog ponašanja i izražava se prisustvom brige, bliskosti i izgradnje

emocionalnih veza kojima roditelji obasipaju svoju djecu. Roditeljska kontrola je drugi, jednako važan fenomen koji se prepoznaje u stepenu fleksibilnosti ili rigidnosti koje roditelji ispoljavaju odgajajući djecu, insistirajući na određenim pravilima, definiranju granica, obaveza i prava, prijenosom kulturnih normi i u nastojanju da se ostvari neophodna disciplina. Stepenn podrške i kontrole ima najizravnniji utjecaj na društveni, psihološki i pedagoški razvoj djeteta. Takve dokaze nalazimo u brojnim istraživanjima, među kojima su Baumrind (1991) te Amato i Booth (1997) ustanovili kako su negativni učinci na polju samopoštovanja, socijalnih vještina i kompetentnosti, psihološke prilagodbe i školskog postignuća u najdirektnijoj vezi s većom prisutnošću roditeljske podrške kao važnog elementa roditeljskog ponašanja. Isti autori slično zaključuju i kada je riječ o važnosti prisutnosti roditeljske kontrole – tamo gdje je potpuno izostala kontrola (roditelji su suviše popustljivi) ili, nasuprot tome, vlada pretjerana stega i rigidan odnos prema vrijednostima slobode dječijeg razvitka sociopsihopedagoški učinci neće biti pozitivni. Na Slici 1 predstavljeno je kako izbalansirana kontrola i emocionalnost/brižnost predstavljaju odliku autoritativnog roditeljstva, odsustvo kontrole a prenatglrašena brižnost permisivni stil, odsustvo brižnosti a visoka kontrola autoritarni stil, dok u slučaju odsustva i dimenzije kontrole i emocionalnosti govorimo o indiferentnom roditeljskom ponašanju.

Slika 1. Dvodimenzionalni koordinatni sistem sa četiri roditeljska stila izvedena iz ključnih dimenzija kontrole i emocionalnosti (ljubavi, brižnosti) (Pašalić-Kreso, 2013: 248)

Prema Minuchinu (Goldenberg i Goldenberg, 2008) granice između subsistema (roditelja i djece) mogu biti trovrstne: jasne, rigidne i difuzne. Karakteristika zdravih porodica sadržana je i u roditeljskoj kompetentnosti i umijeću visokog balansa emocionalnosti i kontrole, a svaki debalans koji ima za posljedicu smanjenje jedne a povećanje druge dimenzije može voditi ka određenim disfunkcionalnostima. Vrlo rano je primijećeno kako zdrave porodice lakše savladavaju nove životne zahtjeve i cikluse prvenstveno jer imaju jasno definirane granice između subsistema roditelja i djece, strukturirane i fleksibilne uloge, te uravnoteženost emocionalne vezanosti između članova familije. Na drugoj strani, nezdrave porodice karakteristične su po tome što definiraju rigidne i difuzne granice između subsistema roditelja i djece, svojim članovima propisuju isključivo rigidne i/ili haotične uloge te iskazuju ekstremne vrijednosti isprepletenosti ili razdvojenosti. Uz jasne granice, strukturirani ili fleksibilni odgovor na životne zahtjeve te održavanje ravnoteže, zdrave porodice u području emocionalne vezanosti se ne opisuju ekstremnim vrijednostima isprepletenosti ili razdvojenosti. Dok su porodice koje su označene kao razdvojene trome u pružanju podrške, pretjerano isprepletene osporavaju razvoj autonomije kod svojih članova. Kada se pojavi konflikt, u razdvojenim/nepovezanim porodicama roditelji presijecaju razgovor i odbijaju bilo kakvu promjenu, dok se u isprepletenim konflikt rješava negiranjem različitosti koje su isplivale na površinu. Zbog slabo uspostavljene hijerarhije odnosa u nezdravim porodicama javlja se fenomen djece-roditelja koji predstavlja inverziju prirodne podjele uloga, dok u drugom tipu nezdravih porodica, onim s rigidno uspostavljenom hijerarhijom, roditeljsko ponašanje često graniči s ponašanjem koje se može okarakterizirati kao zlostavljачko (Carr, 2006). Ovome u prilog idu i teze Bowena (Kerr, Bowen, 1988) o tri tipa uspostavljanja emocionalnih veza u dijadi roditelj – dijete: visoka, optimalna i niska emocionalna fuzija. Rezultati do kojih su došli ovi i mnogi drugi autori potvrđuju da umjereno, ujednačeno i izbalansirano roditeljsko ponašanje – autoritativni roditeljski stil, kako u pogledu podrške tako i kad je riječ o kontroli, omogućava optimalan razvitak djece te doprinosi jačanju povjerenja i veza između roditelja i djece. Podrška uključuje emocionalno investiranje, koje bi na optimalan način trebalo pridonijeti sposobnostima emocionalnog reguliranja, razumijevanja vlastitih osjećanja, adekvatnog uspostavljanja emocionalne vezanosti s drugima te optimalnog funkcioniranja u smislu održavanja emocionalne vezanosti. U slučaju bilo kojeg tipa disbalansa ovih dimenzija, transformiranje nagoniskog u djelatno i društveno prihvatljivo imat će za posljedicu ekstremno negativna ponašanja.

Beaversov model ispitivanja porodične funkcionalnosti

Poznati i široko primjenjivani Beaversov sistemski model (Beavers i Hampson, 1990, 2000) omogućava pozicioniranje jedne porodice u dimenziji zdravlja i kompetentnosti te dimenziji stila porodičnih odnosa u terminima centripetalnosti i centrifugalnosti. Dimenzija kompetentnosti zahvata raspon od optimalne, adekvatne, preko srednje i granične, do teško disfunkcionalne. Unutar dimenzije porodičnog stila / kohezije **centripetalnost** predstavlja okretanje porodice ka unutaršnjim relacijama kao izvoru zadovoljstva i izvoru emocionalne energije, dok **centrifugalnost** govori o okretanju porodice ka vanjskim izvorima zadovoljstva, ispunjavanja potreba i punjenja emocionalne energije. Kada se spoje vrijednosti horizontalne i vertikalne ose, dobija se jedno od devet područja, od kojih su tri polja optimalnosti i funkcionalnosti, a preostalih šest otkrivaju izvjesne probleme i preporučuju terapijsku intervenciju unutar porodice. Model nudi pregled i dinamične interakcije između morfofatskih i morfofatskih karakteristika porodice. Uspješne porodice intuitivno prepoznaju važnost sistemskog pristupa u sagledavanju svih relacija u cirkularnom razvoju individualnih i porodičnih stadija. Beavers razvija model koji dosljedno slijedi postavku sistemskog pristupanja porodici koju karakteriziraju sljedeći stavovi: sistem se definira kao skup međusobno povezanih elemenata ili sličnim propozicijama; sistem nije tek puki zbroj elemenata, već sve što se tiče pojedinca odražava se na sistem i obrnuto; te da je disfunkcionalnost sistema skrivena u nesposobnosti da se odgovori zahtjevima životnih ciklusa kroz koje prolaze svaka porodica i njezini članovi (Becvar i Becvar, 2009). Vertikalna osa sistema zdravo funkcioniranje porodice promatra u rasponu od centripetalnih ka centrifugalnim dimenzijama, pa će, kao i u pogledu drugih fizičkih zakona, balans između dvije obrnuto usmjerene sile predstavljati i optimalno funkcioniranje porodice (mješovita s balansom između centripetalnosti i centrifugalnosti). Zbog toga je stilistička dimenzija više od jednodimenzionalnog prikaza balansa – ona uključuje zakrivljeno-linearno promatranje porodice u potrazi za balansom. Horizontalna osa modela porodicu promatra od teško disfunkcionalnih do optimalnih, pa se unutar ove dimenzije sagledavaju iskazivanja moći, roditeljske i druge koalicije, na koji način članovi porodice komuniciraju i slično, te se opisuje sa pet dimenzija: optimalne porodice, adekvatne porodice, srednji nivo porodičnog funkcioniranja, granične porodice, te teško disfunkcionalni porodični sistem (Slika 2).²

² Vidjeti opširnije: Beavers, W., Hampson, R. B. (1990). *Successful families*. New York: Norton.

		Teško disfunkcionalna	Granična	Srednje	Zdrava porodica	
					Adekvatno	Optimalno
DIMENZIJA STILA PORODIČNIH ODNOSA	centrifugalna neuključena	Česta pojava sociopatije kod potomaka	Česta pojava graničnih ponašanja kod potomaka	Česta pojava poremećaja u ponašanju		
	mješovita			MJEŠOVITA	ADEKVATNA	OPTIMALNA
	centripetalna umrežena	Česta pojava šizofrenije kod potomaka	Česta pojava jake opsjednutosti	Često su potomci neurotični		
DIMENZIJA ZDRAVLJA / KOMPETENTNOSTI						
10 9 8 7 6 5 4 3 2 1						
		Nejasne granice, konfuzna komunikacija, manjak emocionalne pažnje, stereotipni obiteljski procesi, očaj, cinizam, poricanje ambivalentnosti	Promjene iz haotičnog ka tiranijskoj kontroli, granice subsistema i sistema se mijenjaju od difuznih do rigidnih, distanciranje, depresija, erupcije bijesa	Relativno jasna komunikacija, nastojanje da se ostvari kontrola, "ljubav podrazumijeva kontrolu", ljutnja, distanciranje, anksioznost ili depresija, ambivalentnost	Relativno jasne granice, pregovaranje često s bolnim rezultatima, ambivalentnost se prepoznaje te joj se odupire, periodi brizi protkani nastojanjem da se održi kontrola	Sposobnost pregovaranja, individualni izbori i stavovi se poštuju, toplina, bržnost, intimnost, sposobnost da se razmjenjuje humor

Slika 2. Grafički prikaz Beaversovog modela
(adaptirano prema Beavers i Hampson, 1990: 47)

Pozicioniranje porodice u Beaversovom modelu vrši se pomoću instrumenta samoprocjene: Upitnik o svojoj porodici. Sastoji se od dviju interakcijskih skala: kompetentnosti i stila (*The Beavers Interactional Competence Scale; The Beavers Interactional Style Scale*).

Utjecaj treće generacije

U savremenoj literaturi koja tretira porodicu pod pojmom "treća generacija" podrazumijeva se prisustvo djedova i nana/baka u porodičnom životu i posebno odgoju djece njihove djece (unuka). Istraživanje provedeno 2004. godine u deset evropskih zemalja³ nastojalo je utvrditi zdravstveno stanje te kako žive i provode vrijeme starije osobe nakon

³ Austrija, Danska, Francuska, Grčka, Njemačka, Italija, Holandija, Švedska, Švicarska i Španija.

odlaska u penziju. Uzorak od 22.000 osoba od 50 i više godina života pokazao je da 8% evropskih djedova i baka žive u istom domaćinstvu s unucima. Istovremeno, oko 20% baka, češće nego djedovi, preuzima stalnu dnevnu brigu oko unučadi u Švedskoj i Danskoj, dok je u Grčkoj i Španiji procent baka koje brinu o djeci zaposlenih roditelja preko 40% (Hank i Buber, 2009).

Većina pripadnika treće generacije, intervjuirana u okruženju bliskom autorima ovog teksta, koji su iskusili rođenje unučeta/unučadi tvrdi da u komunikaciji s djecom vlastite djece osjećaju "dvostruko" jače emocije i ljubav nego u vrijeme kada su podizali svoju djecu, tj. njihove roditelje. Svjesni logične neodrživosti ovakvih izjava, oni sami, jednako kao i stručnjaci-istraživači, objašnjavaju to trećom životnom dobi rastećenoj od radnih i drugih obaveza, što im ostavlja dovoljno vremena i prostora da se bave i uživaju u unucima. Sami priznaju da su u mlađim godinama u vrijeme podizanja djece imali manje vremena za iskazivanje emocija, ljubavi i pažnje, i da su njihova djeca bila više izložena kontroli nego unuci. Promatranja odnosa treće generacije prema unučadi, kao i njihove izjave, navode na zaključak da su autoritarni i indolentni stilovi odgoja prava rijetkost na račun permisivnog i autoritativnog, koje temelje na verbalnom iskazivanju emocija, ukazivanju na pravila ponašanja, pravednosti, iskrenosti, odgovornosti, ljubavi prema roditeljima, braći i sestrama, poštovanju starijih i sl.

Brojna istraživanja potvrđuju kako je bogatstvo socijalnih veza, i posebno funkcionalna podrška, srž socijalnog razvoja djece. Uloge treće generacije mogu biti brojne, pa Ochiltree (2006: 14) navodi pet takvih uloga, proisteklih iz analize studija o njihovom utjecaju:

- Centralna uloga s obzirom na njihovu centralnu ulogu u porodici
- Uloga važnih i vrijednih starijih ljudi (kao resursnih osoba)
- Uloga održavanja kontinuiteta porodičnog stabla
- Uloga podijeljene brige o važnim događajima u porodici te
- Uloga udovoljavanja, popustljivosti, ugađanja unucima (kao jedno od najfrekventnijih ponašanja djedova i nana/baka).

Uloge koje Ochiltree sublimira itekako su važne u određenim razvojnim periodima unučadi. U istraživanjima je potvrđeno da djeca koja odrastaju uz stalno ili učestalo prisustvo treće generacije imaju u predškolskom periodu razvijeniji verbalni faktor, razvijenije emocije i empatiju

za druge i mogu biti kreativnija, pod uvjetom da treća generacija nema značajno različite stavove o odgoju od roditelja njihove unučadi (Sohr-Preston, 2013). Socijalizacija s vršnjačkom skupinom uglavnom je slabija ako djedovi i bake/nane ne nastoje da podstiču vršnjačka druženja i razvoj svoje unučadi u tom pravcu. Na kasnijem uzrastu dede i bake/nane često pomažu unucima u izvršavanju školskih obaveza, ali ih uključuju i u savladavanje mnogih životnih vještina – od popravki u kući do učešća u kuhanju i pospremanju. Istovremeno, to je snažna prevencija protiv poremećaja u ponašanju u predadolescentnom i adolescentnom uzrastu, potvrđuje svojim istraživanjima provedenim u regiji grada Pule dr. Mirjana Radetić-Paić (2011).

S obzirom na karakteristike porodične dinamike, Ochiltree (2006: 14) izdvaja četiri ključne dimenzije značenja “biti djed, nana/baka”:

- Jednostavno “biti tu”, posebno tokom porodičnih tranzicija, ciklusa kroz koje prolazi ili drugih životnih izazova
- Zaštitničko ponašanje i pružanje podrške (“porodični nadzornik”)
- Arbitriranje između prve i druge generacije
- Ponekad, prema istraživačima i najvažnija dimenzija, zauzimanje pozicije aktivnog učesnika u porodičnoj historiji, osoba koje povezuju prošlost i budućnost sa sadašnjošću, te predstavljaju vezu koja smanjuje jaz između generacija.

Ovu posljednju dimenziju moguće je povezati i s nalazima Margaret Mead (1974), koja navodi da je u bliskim susretima i druženjima treće generacije s unučadi mnogo vremena posvećeno davanju savjeta, pričanju priča, prenošenju poruka o izražavanju ljubavi i općenito odgajanju za brak, ljubav i porodicu pomoću pozitivnih i negativnih primjera. Ako unuci nisu imali blizak odnos sa svojim djedovima i nanama/bakama, kod njih se javlja, tvrdi Mead, pomanjkanje razumijevanja kulturnog i historijskog smisla vlastitog identiteta. Ako jesu, oni se, kao mladi i kasnije odrasli, u različitim životnim situacijama često prisjećaju kako bi njihovi djedovi i nane/bake postupili u sličnim situacijama ili se sjećaju onoga što su im pričali.

Bake i djedovi stalna su veza s prošlošću. Pričajući priče iz porodične historije i prenoseći uspomene o precima, oni omogućuju stvaranje osjećaja pripadnosti i identiteta. Prepričavajući uspomene iz vlastitog

djetinjstva, pomažu unucima u povezivanju s porodicom. Za unučad su naročito privlačne priče o njihovim roditeljima kad su bili mali.

S obzirom na svoje iskustvo, te očekivanja koja se iz porodica orijentacije prelijevaju u porodice prokreacije, roditelji roditelja se mogu ponašati na različite načine, od krajnje pozitivnih i poželjnih do krajnje negativnih i nepoželjnih (Pašalić-Kreso, 2013: 300):

- Mogu se ponašati naprosto kao roditelji svoje djece i kao nane/bake i djedovi svoje unučadi
- Zbog zauzetosti mogu premostiti i kompenzirati odsustvo roditelja
- Treća generacija u porodičnom domu može s većom ili manjom nametljivošću plasirati svoje modele odgoja i suprotstavljati ih roditeljskim, proizvodeći određene raskole u odgoju
- Međugeneracijski odnosi mogu se dodatno zaoštriti ako postoje netrpeljivosti i konflikti unutar porodičnih dijada
- Treća generacija može biti krajnje pristrasna i favorizirati jedno od unučadi
- Mogu biti aktivni učesnik u svađama i konfliktima, posebno u disfunkcionalnim porodicama.

U našoj kulturi model tradicionalne porodice podrazumijevao je složenu, višegeneracijsku, hijerarhijski organiziranu strukturu, u kojoj su slučajevi izdvajanja i formiranja vlastitog doma bili rijetki. Ubrzanom urbanizacijom i migracijama stanovništva ova se tradicionalna forma prilično promijenila i danas možemo govoriti o dominantnoj formi dvogeneracijske porodice u kojoj u zajedničkom domaćinstvu najčešće žive roditelji i djeca. Nemamo tačnih podataka koji procent baka/nana u našoj sredini preuzima dnevnu brigu o unučadi dok roditelji rade (u našem uzorku je 18,2% djece odrastalo uz treću generaciju), ali je sigurno da su oni najčešće prva pomoć roditeljima prilikom rođenja djeteta, a ono što dijete osjeća prema bakama i djedovima je kako tvrde psiholozi druga po redu najintenzivnija emocionalna veza i privrženost koju razviju u ranom uzrastu (Buljan-Flander i Karlović, 2004).

Ali i bake i djedovi značajno profitiraju u tom druženju i svakodnevno uče od svojih unuka. Marlena Plavšić (2012) navodi brojne prednosti i dobrobiti za mentalno zdravlje koje djedovi i bake ostvaruju u odnosu s unucima: podsjećaju ih na djetinjstvo, osjećaju se mlađima, opušteniji su, raduju se malim, običnim stvarima, uživaju u životu, a sve im to

doprinosi općem zdravstvenom stanju. Unuci ih navikavaju na male dječije nestašluke koje nisu rado tolerirali kod svoje djece, a mnogi djedovi/deđe i bake/nane su upravo od unuka i zbog unuka naučili kako koristiti mobitele i računare i općenito rukovati savremenim tehnologijama.

Metodološki okvir istraživanja

Uzorak i varijable

Da bismo ustanovili u kojoj mjeri porodica predstavlja odgovarajući sistem u strukturalnom i komunikacijskom smislu te koliko je važna uloga treće generacije u porodičnom životu, opredijelili smo se za upotrebu skala koje omogućavaju sagledavanje dimenzija emocionalnosti i kontrole roditeljskog ponašanja te skala procjene porodične funkcionalnosti. Za potrebe kvantitativnog dijela istraživanja korištena je istraživačka baterija koju su činile sljedeće skale: opći podaci o ispitanicima, KOBİ – skala kvaliteta obiteljskih interakcija (autorica Anita Vulić-Prtorić, 2004) s pet subskala koje mjere: zadovoljstvo porodicama (11 ajtema), prihvatanje (otac i majka), odbacivanje (otac – majka), percepcije porodičnih odnosa sa dvije dimenzije: emocionalnosti i kontrole kako oca tako i majke, te Beaversova skala porodične funkcionalnosti sa dvije subskale: porodičnog zdravlja/kompetentnosti i kohezije. KOBİ skalu zadovoljstva porodicama čini 11 ajtema (Cronbachova alfa 0,823) te skala percepcije porodičnih odnosa sa 25 ajtema putem kojih ispitanici procjenjuju dimenzije emocionalnosti i kontrole majke i oca. U našem istraživanju navest ćemo rezultate dobijene na subskalama dimenzija emocionalnosti i kontrole roditelja, pa je ovdje važno navesti kako je aritmetička sredina za subskalu emocionalnosti majke 40,46, standardna devijacija $SD = 4,56$, za skalu emocionalnosti oca aritmetička sredina iznosi 39,51, a standardna devijacija $SD = 5,05$. Cronbachova alfa za dimenziju emocionalnost majke iznosi 0,774, za emocionalnost oca 0,826, za kontrolu majke 0,735, dok za dimenziju kontrole oca Cronbachova alfa iznosi 0,789. Provjerom Cronbachovog alfa koeficijenta ustanovljeno je kako se i za Beaversovu skalu koeficijent pouzdanosti kreće u rasponima visoke pouzdanosti s obzirom na to da Cronbachova alfa za subskalu kompetentnosti/zdravlja iznosi 0,884, a za subskalu kohezije 0,736. Aritmetička sredina za subskalu dimenzije zdravlja/kompetentnosti je 30,1756, standardna devijacija $SD = 11,25$, za subskalu kohezije/stil je 11,7786, a $SD = 4,45$.

Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

Konfiguracijsko-strukturalne karakteristike uzorka

Uzorkom smo obuhvatili 132 učenika petih, šestih, sedmih i osmih razreda javnih osnovnih škola na teritoriji grada Zenice. Istraživanjem je obuhvaćeno 65 dječaka i 67 djevojčica, 87% učenika dolazi iz potpunih, a 13% iz nepotpunih porodica (od kojih 9% iz porodica razvedenih roditelja). Unutar uzorka 20,5% učenika su jedinci, 63,6% dolazi iz porodica s dvoje djece, 14,4% s troje djece, a 1,5% s četvero djece.

Budući da su uzorak istraživanja činili učenici jedne gradske škole, ne iznenađuje podatak da 91% učenika živi u vlastitom stanu/kući, a samo njih 9% u iznajmljenom stanu/kući. S obzirom na to da smo naknadno analizirali uolikoj mjeri uspjeh učenika u školi može biti važna kriterijska varijabla za eventualne razlike u procjeni vlastite porodice, potrebno je navesti da 50% učenika postiže odličan, 34,1% vrlo dobar te 15,9% dobar uspjeh u školi.

Kada je riječ o generacijskoj zastupljenosti, 81% porodica su dvogeneracijske, a 19% trogeneracijske porodice, u kojima pored roditelja i djece u zajedničkom domaćinstvu živi i treća generacija, deda/djedova i nana/baka. Ovaj podatak upućuje na zaključak kako unutar promatranog uzorka dominira tip dvogeneracijske, nuklearne porodice s dvoje djece.

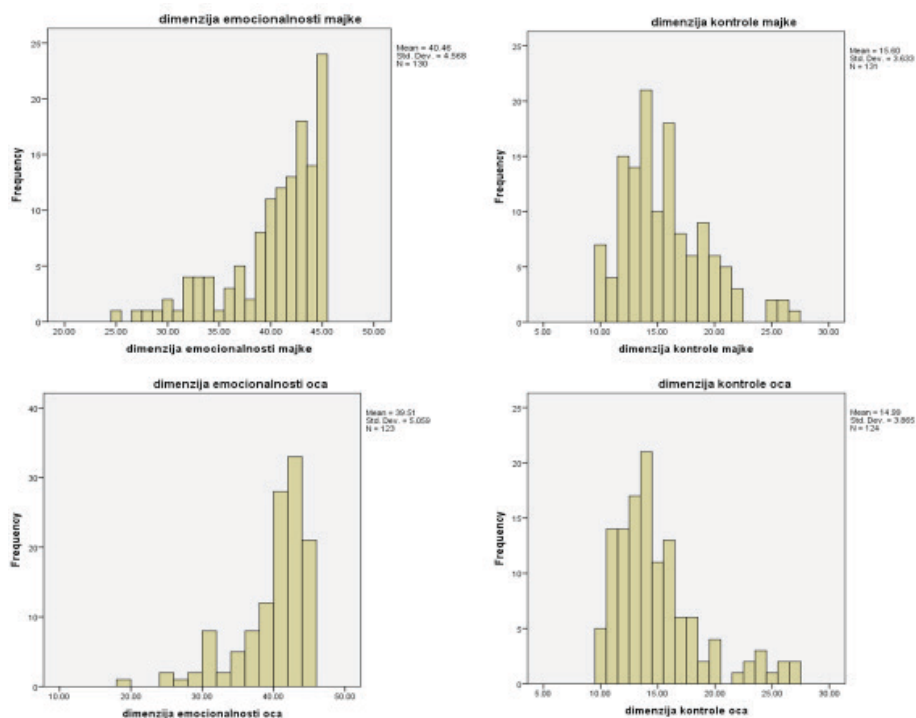
U pogledu zaposlenosti roditelja ustanovili smo kako 58% učenika izjavljuje da su im oba roditelja zaposlena, kod 28,2% zaposlen je samo otac, kod 6,1% zaposlena je samo majka, dok su kod 7,6% učenika nezaposlena oba roditelja.

S obzirom na prisustvo i utjecaj treće generacije, zanimalo nas je koliko je djece unutar promatranog uzorka tokom predškolskog perioda pohađalo vrtić. Tako je 52,3% djece izjavilo da su pohađali vrtić, njih 27,3% čuvali su oba ili jedan roditelj, dok je 18,2% djece bilo povjereno na čuvanje djedu i nani/baki (o ostalih 2,3% brinula se teta).

Naknadno smo za sve navedene karakteristike uzorka i nezavisne varijable utvrđivali stepen povezanosti sa zavisnim varijablama.

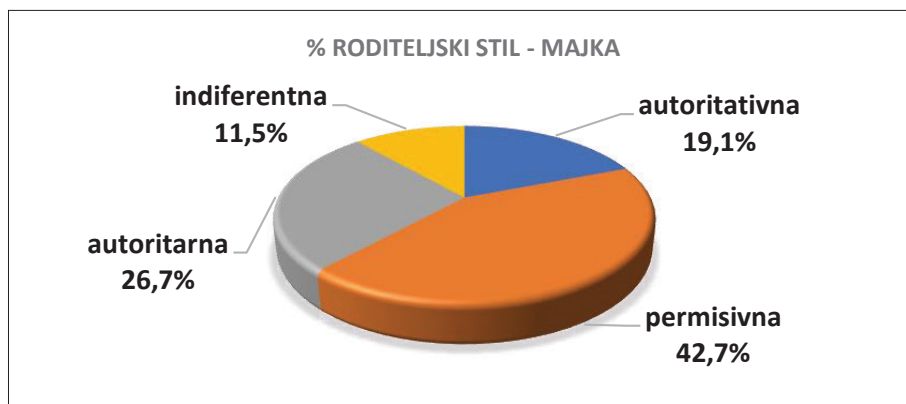
Dimenzije emocionalnosti i kontrole majke i oca

Histogram pokazuje asimetričnu distribuciju rezultata učeničkih procjena dimenzija emocionalnosti i kontrole oca i majke (Dijagram 1). Na promatranom uzorku značajan procent učenika višom procjenjuje emocionalnost, a nižom kontrolu roditelja. To znači da većina roditelja inklinira permisivnom roditeljskom stilu a da je neobično malo zastupljeno roditeljstvo izbalansirane kontrole i emocionalnosti.

Dijagram 1. Prikaz distribucije rezultata roditeljskog stila roditelja unutar promatranog uzorka

Ovakva distribucija rezultata navela nas je na zaključak kako je neophodno definirati roditeljske stilove pozivajući se na četiri kvadranta koje tvore dimenzije emocionalnosti i kontrole roditelja, i to tako što smo dimenzije podijelili na četiri roditeljska stila s obzirom na to da li se kontrola i emocionalnost raspoređuje ispod ili iznad aritmetičke sredine. Na taj način smo dobili frekvencije za roditeljske stilove, a koji su predstavljeni na sljedećim dijagramima:

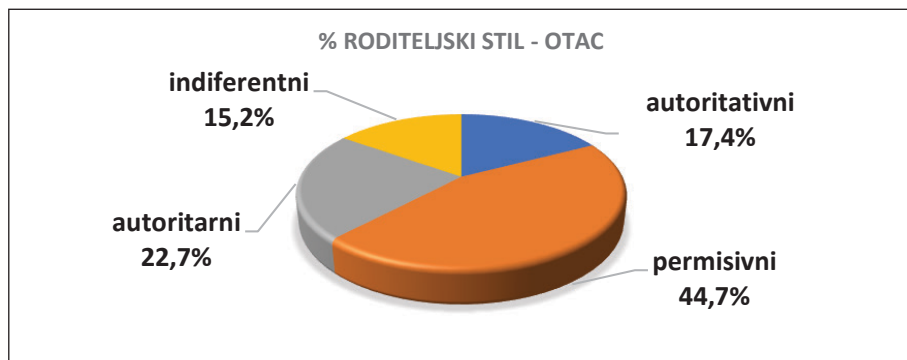
Dijagram 2. *Procentualni prikaz procjena roditeljskog stila majke unutar promatranog uzorka*

Podatak da čak 42,7% ispitanih učenika majke procjenjuje kao visoko brižne a nisko kontrolirajuće, dakle permisivne, govori kako su kampanje o odgovornom roditeljstvu u poslijeratnom bosanskohercegovačkom društvu najvjerovatnije dovele do straha roditelja da bi insistiranje na nadzoru i kontroli u odgoju svoje djece moglo imati negativne efekte. Ovo kao da je imalo za posljedicu krivu sliku o pedagoškoj kulturi roditeljstva kao modelu roditeljskog ponašanja u kojem treba bez iznimke i bezuvjetno iskazivati brižnost, odobravati i podržavati sve što djeca rade, a (pre)malo pod odgojem podrazumijevati i zabranu, sankcije, kontrolu općenito. Ako možemo konstatirati kako je zabrinjavajuće nizak procent roditelja koje su djeca procijenila kao modele koji podjednako visoko iskazuju brižnost i kontrolu, dakle autoritativno ponašanje (19,1%), tada posebno skreće pažnju podatak kako je 11,5% majki procijenjeno kao indiferentno – dakle niskog nivoa procijenjene brižnosti i kontrole. U nekim ranijim vremenima procent autoritarnosti je bio mnogo viši, no u ovom promatranom uzorku tek 26,7% djece svoju majku procjenjuje autoritarnom.

Slični odnosi zapažaju se i u pogledu procjene oca: čak 44,7% učenika svoje očeve procjenjuje kao visoko emotivne a nisko kontrolirajuće (permisivne), 22,7% kao nisko emotivne a visoko kontrolirajuće (autoritarne), 17,4% autoritativne, a 15,2% indiferentne (Dijagram 3).

Porast neizbalansiranog roditeljskog ponašanja, u smislu iskazivanja emocija i kontrole, smatramo važnim podatkom koji bi trebalo nastaviti

provjeravati na većim uzorcima, i to ne samo zbog praćenja trendova promjena kroz koje prolazi naša porodica već i zbog pružanja pomoći roditeljima u cilju pravilnog razumijevanja koncepta kulture roditeljstva.

Dijagram 3. Procentualni prikaz procjena roditeljskog stila oca unutar promatranog uzorka

Rezultati za Beaversovu skalu

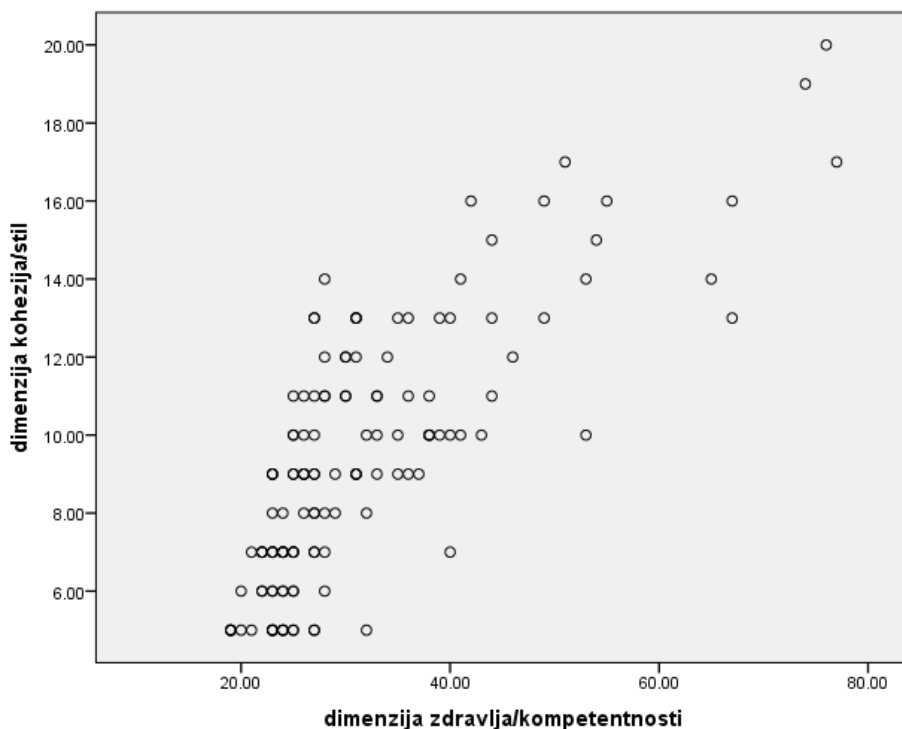
Analiza rezultata dobijenih na Beaversovoj skali procjene porodičnog sistema pokazala je kako unutar uzorka najveći procent učenika, njih 73,2%, procjenjuje svoju porodicu na dimenziji kompetentnosti kao optimalnu, 18,1% kao adekvatnu, a tek 4,7% kao mješovitu i 3,9% graničnu.

U pogledu dimenzije stila porodičnih odnosa, najveći procent procjena promatrane porodice opisuje kao centripetalne/umrežene (66,4%), a ostalih 32,8% kao mješovite.

Prosječna vrijednost na cijelom uzorku prikazivala bi porodični sistem prema Beaversovom modelu kao adekvatnu – centripetalnu/umreženu, sa sljedećim odlikama:

- centripetalnost predstavlja okretanje porodice ka unutarnjim relacijama kao izvoru zadovoljstva i izvoru emocionalne energije
- adekvatno funkcioniranje podrazumijeva relativno jasne granice, pregovaranje često s bolnim rezultatima, za razliku od optimalnih, posežu za nešto više kontrole i sklonije su frekventnijim krizama, ambivalentnost se prepoznaje te joj se odupire, periodi brige protkani nastojanjem da se održi kontrola.

Najfrekventnije procjene porodica u području optimalnosti i centripetalnosti moguće je vidjeti i na Dijagramu 4:

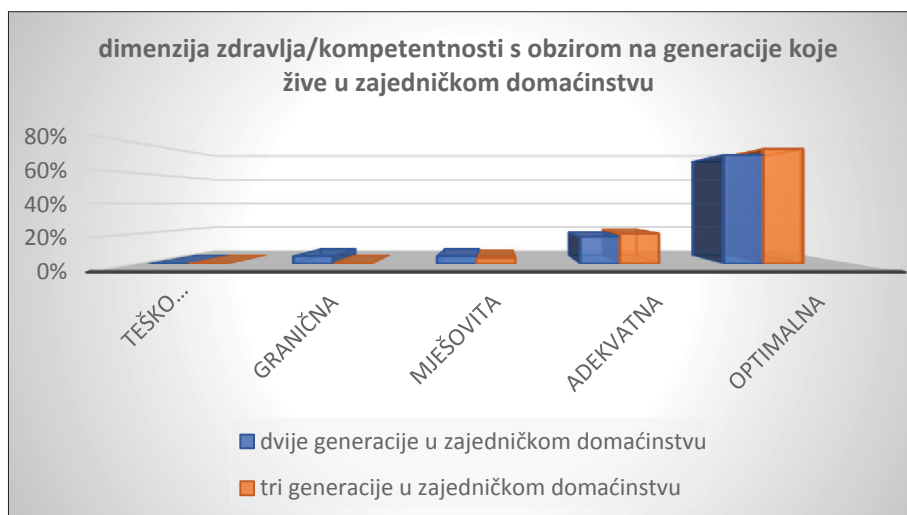
Dijagram 4. Scatter dijagram linearne povezanosti rezultata u koordinatnom sistemu Beaversove skale

Scatter dijagram prikazuje linearnu povezanost i koncentraciju rezultata oko linije adekvatnosti i optimalnosti te centripetalnosti porodičnog sistema.

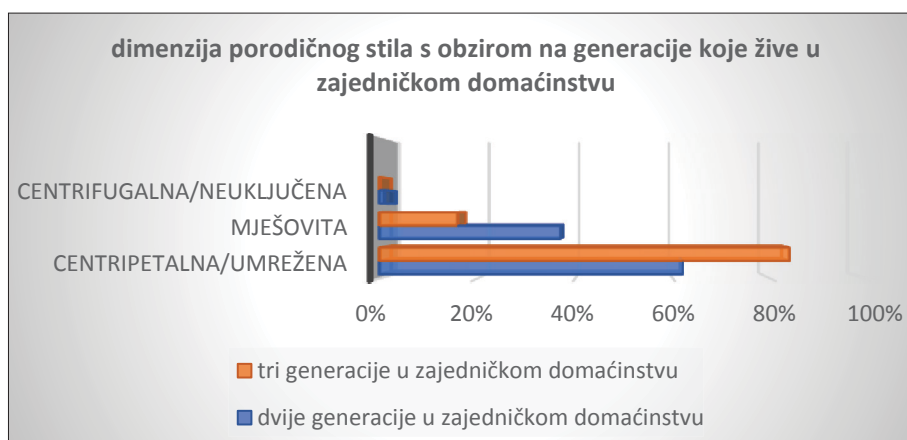
Kada se zasebno analiziraju dvogeneracijske i trogeneracijske porodice, uočava se podjednaka procjena nivoa kompetentnosti u pogledu optimalnog (72% dvogeneracijske, 76% trogeneracijske) i adekvatnog područja (18% dvogeneracijske, 20% trogeneracijske), što znači da bez obzira na generacijsku zastupljenost većina promatranih porodica, bar prema procjenama ispitanika, funkcioniра u područjima visoke funkcionalnosti (Dijagram 5).

Nešto viši nivo umreženosti unutar dimenzije kohezije zapaža se kod trogeneracijskih porodica (84%), dok je kod dvogeneracijskih i dalje

najviše umreženih (62%), ali više mješovitih/izbalansiranih (37% u odnosu na mješovitih trogeneracijskih 16%) (Dijagram 6). To bi značilo da dvogeneracijske porodice imaju više uspjeha u nastojanju da ostvare balans u pogledu okretanja ka unutarnjim i vanjskim izvorima emocionalne energije.

Dijagram 5. Procentualni prikaz procjena dimenzije zdravlja/kompetentnosti prema Beaversovoj skali porodične funkcionalnosti s obzirom na generacijsku prisutnost

Dijagram 6. Procentualni prikaz procjena dimenzije stila/kohezije prema Beaversovoj skali porodične funkcionalnosti s obzirom na generacijsku prisutnost

Izvod iz korelacijske matrice za promatrane kriterijske varijable

Upotrebom Spearmanovog koeficijenta korelacije ustanovili smo da djeca koja dolaze iz potpunih porodica u statistički značajno većoj mjeri postižu bolji uspjeh u školi, i to na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,225$; $p = ,010$), te su to uglavnom učenici čija su oba roditelja zaposlena. Učenici koji postižu bolji uspjeh u školi u statistički značajno većoj mjeri na nivou $P < 0,05$ ($r = -0,178$; $p = ,042$) imaju razvijeniju naviku čitanja knjiga (posebno onih koje nisu obuhvaćene obaveznim programom i lektirom).

Tabela 1. *Izvod iz korelacijske matrice za varijable: potpunost porodice, prosječna ocjena učenika, redovnost čitanja knjiga i zaposlenost roditelja*

Skale		potičem iz potpune/ nepotpune porodice	prosječna ocjena tokom školovanja	knjige čitam	zaposlenost roditelja
potičem iz potpune/ nepotpune porodice	Spearman's rho Correlation	1,000	-,225**	-,038	,329**
	Sig. (2-tailed)	–	,010	,663	,000
	N	132	132	132	131
prosječna ocjena tokom školovanja	Spearman's rho Correlation	-,225**	1,000	-,178*	-,093
	Sig. (2-tailed)	,010	–	,042	,291
	N	132	132	132	131
knjige čitam	Spearman's rho Correlation	-,038	-,178*	1,000	,095
	Sig. (2-tailed)	,663	,042	–	,279
	N	132	132	132	131
zaposlenost roditelja	Spearman's rho Correlation	,329**	-,093	,095	1,000
	Sig. (2-tailed)	,000	,291	,279	–
	N	131	131	131	131

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Izvod iz korelacijske matrice pokazao je kako djeca koja dolaze iz potpunih porodica u statistički značajno većoj mjeri postižu bolji uspjeh u školi, i to na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,225$; $p = ,010$), te su to uglavnom učenici čija su oba roditelja zaposlena. Učenici koji postižu bolji uspjeh u školi u statistički značajno većoj mjeri na nivou $P < 0,05$ ($r = -0,178$; $p = 0,042$) imaju razvijeniju naviku čitanja knjiga (posebno onih koje nisu obuhvaćene obaveznim programom i lektirom).

Ovi podaci ponajviše opisuju tipični nuklearni tip dvogeneracijske gradske porodice u kojoj su oba roditelja zaposlena, najčešće su dostupni vrtići te djeca borave u toku radnog vremena u vrtićima, ekonomska situacija je uglavnom sređena, te su to porodice u kojoj je pedagoška kultura roditeljstva na nešto višem nivou od onih porodica koje odstupaju od ove idealnotipske strukturalno-konfiguracijske postavke.

Tabela 2. Izvod iz korelacijske matrice za varijable dimenzija emocionalnosti i kontrole roditelja i dimenzija kohezije i kompetentnosti porodičnog sistema u odnosu na strukturu porodice i ko je brinuo o djetetu u predškolskom periodu

Skale		dimenzija emocionalnosti majke	dimenzija kontrole majke	dimenzija emocionalnosti oca	dimenzija kontrole oca	dimenzija zdravlja/kompetentnosti	dimenzija kohezija/stil
potpuna/nepotpuna porodica	Pearson Correlation	-,069	,137	-,142	,239**	,160	,039
	Sig. (2-tailed)	,433	,118	,116	,007	,068	,658
	N	130	131	123	124	131	131
predškolski period djeteta / vrtić	Pearson Correlation	,107	-,175*	,031	-,088	-,047	,009
	Sig. (2-tailed)	,227	,045	,734	,329	,591	,917
	N	130	131	123	124	131	131
u mom domaćinstvu žive dvije / tri generacije	Pearson Correlation	,135	-,064	,142	-,085	-,090	-,120
	Sig. (2-tailed)	,126	,469	,118	,347	,307	,171
	N	130	131	123	124	131	131

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Ispitane su i moguće povezanosti između varijabli: spol, (ne)potpunost porodice, pohađanje vrtića / briga od strane treće generacije, prisutnost generacija u porodici, zadovoljstvo dječijim ponašanjem od roditelja, te da li postoji razlika u tretiranju djece od roditelja u odnosu na procjenu roditeljskog ponašanja i funkcionalnosti porodičnog sistema. Utvrđeno je da prema spolu nema statistički značajnih razlika.

Varijabla potpuna/nepotpuna porodica pokazala je razliku u procjeni kontrole oca, i to u korist djece iz potpunih porodica. Ova korelacija je statistički značajna na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,239$; $p = ,007$). Podatak da je kod djece iz nepotpunih porodica razlika pronađena samo u dimenziji kontrole oca treba pripisati činjenici da većina djece iz nepotpunih porodica obuhvaćenih ovim istraživanjem živi s majkom. Gotovo da bi se moglo govoriti o razlici u pogledu procjene kompetentnosti/zdravlja u korist potpunih porodica iako ta razlika nije statistički značajna. Očito da razvedeni roditelji ili dijele brigu o djeci, pa djeca doživljavaju obje roditeljske dimenzije podjednako bitnim, ili je prisutna tendencija idealiziranja roditelja i porodice.

Nisu zapažene statistički značajne razlike u procjeni dimenzija emocionalnosti i kontrole roditelja između djece koja su u predškolskom periodu pohađala vrtić u odnosu na djecu koju su čuvali djed i nana/baka. Jedina statistički značajna razlika na nivou $P < 0,05$ ($r = -0,175$; $p = ,045$) primjetna kod djece koju su čuvali djed i nana/baka je u pogledu procjene dimenzije kontrole majke.

Nema razlika između dvogeneracijskih i trogeneracijskih porodica. Djeca koja žive u dvogeneracijskim i trogeneracijskim porodicama jednako procjenjuju obje dimenzije roditelja, te nema razlika ni u procjeni dimenzije zdravlja niti u umreženosti porodice. I ovaj podatak potvrđuje kako većina promatranih porodica, bez obzira na to da li su potpune ili nepotpune, te koliko generacija živi u zajedničkom domaćinstvu, unutar promatranog uzorka u podjednakoj mjeri inklinira centripetalnoj/umreženoj, te djeca jednako procjenjuju svoje porodice optimalnim ili adekvatnim.

Primjenom Spearmanovog koeficijenta korelacije uporedili smo rangove dimenzija kontrole i emocionalnosti roditelja te kohezije i kompetentnosti porodičnog sistema s prosječnom ocjenom u školi, samoprocjenom stepena zadovoljstva roditelja ponašanjem djece, te mogućeg različitog odnosa prema muškoj i ženskoj djeci.

Tabela 3. Izvod iz korelacijske matrice za dimenzije emocionalnosti i kontrole roditelja, prosječna ocjena učenika, zadovoljstvo ponašanjem i preferiranje jedno od djece

Skale		prosječna ocjena tokom školovanja	moji roditelji su zadovoljni mojim ponašanjem	mojim roditeljima su draža muška/ženska djeca ili ne prave razliku
dimenzija emocionalnosti majke	Spearman's rho Correlation	,302**	-,272**	,117
	Sig. (2-tailed)	,000	,002	,185
	N	130	129	129
dimenzija kontrole majke	Spearman's rho Correlation	-,189*	,375**	-,019
	Sig. (2-tailed)	,030	,000	,826
	N	131	130	130
dimenzija emocionalnosti oca	Spearman's rho Correlation	,213*	-,331**	,075
	Sig. (2-tailed)	,018	,000	,415
	N	123	122	122
dimenzija kontrole oca	Spearman's rho Correlation	-,182*	,268**	-,029
	Sig. (2-tailed)	,043	,003	,752
	N	124	123	123
dimenzija zdravlja/kompetentnosti	Spearman's rho Correlation	-,209*	,222*	-,211*
	Sig. (2-tailed)	,017	,011	,016
	N	131	130	130
dimenzija kohezija/stil	Spearman's rho Correlation	-,231**	,163	-,109
	Sig. (2-tailed)	,008	,063	,216
	N	131	130	130

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Statistički značajna povezanost na nivou $P < 0,01$ ($r = 0,302$; $p = ,000$) procjene emocionalnosti majke i nivou $P < 0,05$ emocionalnosti oca ($r = 0,213$; $p = ,018$) pojavljuje se kod djece koja postižu bolji uspjeh u školi.

Obrnuto je u pogledu procjene kontrole oba roditelja, pa se statistički značajna povezanost na nivou $P < 0,05$ ($r = -0,189$; $p = ,030$) zapaža kod procjene kontrole majke, i to na nivou $P < 0,05$ ($r = -0,182$; $p = ,043$) procjene kontrole oca u korist djece koja postižu slabiji uspjeh u školi. To znači da uspjeh u školi korelira s višom procjenom emocionalnosti te nižom procjenom kontrole oba roditelja.

Učenici koji postižu bolji uspjeh u školi u statistički značajno većoj mjeri procjenjuju višim nivo kompetentnosti porodičnog sistema na nivou $P < 0,05$ ($r = -0,209$; $p = ,017$), ali i značajno izraženije inkliniranje balansiranošću porodičnog sistema, i to na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,231$; $p = ,008$).

Kod djece koja smatraju da njihovi roditelji ne prave razliku između djece statistički značajna povezanost na nivou $P < 0,05$ ($r = -0,211$; $p = ,016$) zapaža se u pogledu višeg nivoa procjene kompetentnosti/zdravlja porodičnog sistema.

Tabela 4. Izvod iz korelacijske matrice za dimenzije roditeljskog ponašanja i procjene porodične funkcionalnosti prema Beaversovoj skali

Skale		dimenzija emocionalnosti majke	dimenzija kontrole majke	dimenzija emocionalnosti oca	dimenzija kontrole oca	dimenzija zdravlja/kompetentnosti	dimenzija kohezija/stil
dimenzija emocionalnosti majke	Spearman's rho Correlation	1,000	-,525**	,767**	-,291	-,433**	-,291
	Sig. (2-tailed)	–	,000	,000	,001	,000	,001
	N	130	130	123	130	130	130
dimenzija kontrole majke	Spearman's rho Correlation	-,525**	1,000	-,507**	,273	,361**	,273
	Sig. (2-tailed)	,000	–	,000	,002	,000	,002
	N	130	131	123	131	131	131
dimenzija emocionalnosti oca	Spearman's rho Correlation	,767**	-,507**	1,000	-,262	-,369**	-,262
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	–	,003	,000	,003
	N	123	123	123	123	123	123
dimenzija kontrole oca	Spearman's rho Correlation	-,469**	,786**	-,503**	,395	,448**	,395
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	123	124	122	124	124	124

Skale		dimenzija emocio- nalnosti majke	dimenzija kontrole majke	dimenzija emocio- nalnosti oca	dimenzija kontrole oca	dimenzija zdravlja/ kompe- tentnosti	dimenzija kohezija/ stil
dimenzija zdravlja/kom- petentnosti	Spearman's rho Correlation	-,433**	,361**	-,369**	,782	1,000	,782
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	–	,000
	N	130	131	123	131	131	131
dimenzija kohezija/stil	Spearman's rho Correlation	-,291**	,273**	-,262**	1,000	,782**	1,000
	Sig. (2-tailed)	.001	.002	.003	–	.000	–
	N	130	131	123	131	131	131

*, Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**, Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Izvod iz korelacijske matrice za dimenzije roditeljske kontrole i emocionalnosti te procjene ključnih dimenzija porodične funkcionalnosti prema Beaversu pokazao je međusobnu povezanost svih promatranih varijabli, a sve zapažene statističke značajnosti su na nivou $P < 0,01$. Veoma visoka povezanost unutar promatranog uzorka potvrdila su neka ranija saznanja, prema kojima:

- Što je viša procjena emocionalnosti majke to djeca sve nižom procjenjuju kontrolu majke
- Viša procjena emocionalnosti majke povezana je s višom procjenom emocionalnosti oca
- Viša procjena emocionalnosti majke povezana je s nižom procjenom kontrole oca
- Što je viši nivo procjene emocionalnosti majke (u slučaju kada nije izbalansiran s kontrolom majke, dakle kod permisivnog stila) to je niži nivo procjene kompetentnosti porodičnog sistema (inkliniranje mješovitog i graničnog dimenziji prema Beaversovoj skali)
- Viši nivo emocionalnosti majke (u slučaju kada nije izbalansiran s kontrolom majke – permisivni roditeljski stil) ima za posljedicu i viši nivo umreženosti/centripetalnosti porodičnog funkcioniranja unutar stilističke dimenzije (prikazane na y-osi Beaversovog sistema), što može rezultirati krajnjim prezaštićavanjem djece
- Viši nivo emocionalnosti majke pozitivno je povezan sa uspjehom djece u školi.

Kada je riječ o statistički značajnim razlikama između djece koja procjenjuju višom i nižom kontrolu majke, zapaža se sljedeće:

- statistički značajna povezanost na nivou $P < 0,05$ ($r = -0,175$; $p = ,045$) primjetna je kod djece koju su čuvali djed i nana/baka u pogledu više procjene kontrolirajućeg ponašanja majke, što bi se moglo dovesti u vezu sa izloženošću popustljivosti djedova i nana/baka
- što je viša procjena kontrole majke to je niža procjena emocionalnosti oca, pa to ukazuje da debalans u ponašanju roditelja unutar jedne dimenzije nema za posljedicu samo snižavanje druge dimenzije kod istog roditelja, već utječe i na procjenu ponašanja drugog roditelja
- procjena u većoj mjeri kontrolirajućeg ponašanja majke statistički je povezana s procjenom više kontrole oca
- djeca koja višom procjenjuju kontrolu majke u statistički značajno većoj mjeri na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,361$; $p = ,000$) procjenjuju i nivo kompetentnosti/zdravlja porodičnog sistema, što bi se moglo dovesti u vezu s dječijom prirodnom upućenošću na odgoj, direkciju, prirodnu potrebu za usmjeravanjem
- djeca koja procjenjuju višom kontrolu majke u statistički značajno većoj mjeri na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,273$; $p = ,002$) procjenjuju porodični sistem kao mješoviti/izbalansirani (balans između centripetalnosti/centrifugalnosti).

Slično kao i kod procjene emocionalnosti i kontrole majke, procjena ovih dimenzija kod oca pokazala je da:

- povećanje ili snižavanje jedne dimenzije (u smislu kretanja ka ekstremnim vrijednostima) ima za posljedicu debalans između emocionalnosti i kontrole
- djeca koja dolaze iz nepotpunih porodica procjenjuju višom dimenziju kontrole, a nižom dimenziju emocionalnosti oca u odnosu na djecu iz potpunih porodica, i to na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,239$; $p = ,007$)
- kao i kod majki, previsoka procjena emocionalnosti odražava se na niži nivo dimenzije kompetentnosti/zdravlja na jednoj te težnji centripetalnosti/umreženosti porodičnog sistema na drugoj strani
- djeca koja višom procjenjuju kontrolu oca, višom procjenjuju i dimenziju kompetentnosti/zdravlja porodičnog nivoa u odnosu na djecu koja procjenjuju nižom kontrolu oca, i to na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,448$; $p = ,000$), što bi se moglo dovesti u vezu s percepcijom

- oca koji je u većoj mjeri uključen u definiranje granica subsistema, definiranje uloga, pregovaranje i sudjelovanje u svakodnevnim ritualima
- djeca koja procjenjuju višom kontrolu oca u statistički značajno većoj mjeri na nivou $P < 0,01$ ($r = -0,395$; $p = ,000$) procjenjuju porodični sistem kao mješoviti/izbalansirani (balans između centripetalnosti/centrifugalnosti). Na drugoj strani, niža procjena kontrole ima za posljedicu kretanje ili ka centripetalnosti (u slučajevima previsoke emocionalnosti a preniske kontrole i prezaštićavanja – permisivni roditeljski stil), ili ka neumreženosti/centrifugalnosti u slučaju indiferentnosti.

Naime, uvidom u kros-tabele utvrđeno je da je kod autoritativno procijenjenih majki 68% ispitanika i porodični sistem procijenilo kao optimalan, dok je kod autoritativnih očeva taj procent i viši, pa je optimalno procijenjenih porodica 86%. Pokazalo se kako je permisivnost (visoka emocionalnost, a niska kontrola), deskriptivno gledajući, u 78,5% slučajeva povezana sa centripetalnom/umreženom kohezivnošću, dok je kod autoritativnih majki 68% centripetalnih, a 32% mješovitih/izbalansiranih porodica. Kod permisivno procijenjenih očeva je centripetalnih porodica 81%, a autoritativna procjena oca povezana je sa 52% centripetalnih i 48% mješovitih porodica. Također se zapaža da čak i kod autoritarno ocijenjenih roditelja (50% očeva i 43% majki) ispitanici u većem procentu porodični sistem ocjenjuju kao mješoviti/izbalansirani, dok je kod permisivnih procent mješovitih/izbalansiranih tek 20%. Ovi podaci ukazuju na činjenicu kako permisivnost u većoj mjeri pogoduje centripetalnosti, a autoritativnost izbalansiranoj kohezivnosti.

Svi dobijeni podaci iz korelacijske matrice i kros-tabela ukazuju na zaključak da je za zdravlje/kompetentnost i izbalansiranost porodičnog sistema (u smislu balansa između centripetalnosti/centrifugalnosti) mnogo važnije ponašanje roditelja od generacijske zastupljenosti, odnosno od toga da li u zajedničkom domaćinstvu žive dvije ili tri generacije.

Zaključna razmatranja

Iz prethodnih rezultata možemo zaključiti da više emocionalnog investiranja (pa i u smislu podrške, poticanja na obrazovanje) uravnoteženog s kontrolirajućim roditeljskim ponašanjem (autoritativno roditeljstvo) pogoduje boljem uspjehu u školi, višem nivou kompetentnosti porodice,

te boljem balansu između centripetalnosti i centrifugalnosti porodičnog sistema. Iznenaduje podatak da gotovo polovina ispitanika svoje roditelje procjenjuje s visokim skorovima emocionalnosti, a niske kontrole, što odgovara opisu permisivnog roditeljstva. Isto tako, zabrinjavajuće je visok procent roditeljstva koje odgovara opisu indiferentnog stila. Očito da bi u radu s roditeljima valjalo detaljnije pojasniti važnost uspostavljanja balansa između zahtjeva i brizižnosti te jasnih granica i optimalne emocionalne fuzije. Djeca koja procjenjuju da su roditelji zadovoljni njihovim ponašanjem dolaze iz porodica u kojima je uspostavljeno više emocionalnih relacija, uspješnije komunikacije, jasno uspostavljenih pravila i granica, te se sve to posljedično odražava i na viši nivo kompetentnosti i izbalansiranosti porodičnog sistema. Strukturalno-konfiguracijske odlike porodice u sjeni su pedagoške kulture roditeljstva, pa i to koliko generacija živi u zajedničkom domaćinstvu, ili da li je dijete u predškolskom periodu pohađalo vrtić ili je bilo povjereno na brigu trećoj generaciji. Utjecaj treće generacije najjasniji je u pogledu procjene dimenzije kontrole majke, najvjerovatnije zbog tradicionalno popustljivijeg ponašanja djedova i nana/baka. Povezanost uspjeha u školi, navike čitanja knjiga, pohađanja vrtića sa zaposlenošću roditelja utvrđena na ovom uzorku ispitanika ocrta obrise idealnotipske, gradske, nuklearne porodice koja živi u vlastitom domu, u kojoj su uglavnom oba roditelja zaposlena, a polovina ispitane djece je pohađala vrtić. Zbog toga bi bilo korisno u nekim budućim istraživanjima uzorak proširiti i uporediti s ruralnim i suburbanim porodicama. Vjerujemo kako bi takva usporedba dala još preciznije rezultate i detaljnije pojasnila razlike koje proističu iz različitih strukturalno-konfiguracijskih varijanti.

Literatura

- Alić, A. (2012). *Struktura i dinamika obiteljske kulture*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Aronson, E., Wilson, T. D. & Akert, R. M. (1998). *Social Psychology* (3rd ed.). New York: Longman.
- Baron-Koen, S. (2012). *Psihologija zla*. Beograd: Clio.
- Baumrind, D. (1991). Effective Parenting During the Early Adolescent Transition. In P.A. Cowan & Hethering (Eds.). *Family Transition*. Hillsdale: NJ Erlbaum
- Beavers, W. R., Hampson, R. B. (1990). *Successful families*. New York: WW Norton.
- Beavers, W. R., Hampson, R. B. (2000). The Beavers Model of Family Functioning. *Journal of Family Therapy*, 22, 128–143.

- Becvar, D. S., Becvar, R. J. (1999). *Systems Theory and Family Theory*. New York: University Press of America.
- Becvar, D. S., Becvar, R. J. (2009). *Family Therapy A Systemic Integration* (7th edition). Boston: Allyn and Bacon.
- Bengston, V. L. et al. (2005). *How Families Still Matter: A Longitudinal Study of Youth in Two Generations*. In: Skolnick, A. S., Skolnick, J. H. (13th Ed.) (2005). *Family in Transition*. Boston: Pearson Education, Inc.
- Bronfenbrener, J. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja*. Beograd: ZZUINS.
- Buljan-Flander, G., Karlović, A. (2004). *Odgajam li dobro svoje dijete?*, Savjeti za roditelje. Marko M. usluge.
- Carr, A. (2006). *Family Therapy*. New York: John Wiley & Sons, Ltd.
- Friedman, E. H. (2011). *Generation to Generation*. New York: The Guilford Press.
- Goldenberg, H., & Goldenberg, I. (2008). *Family Therapy*. Brooks/Cole, CENGAGE Learning.
- Hank, K., Buber, I. (2009). *Grandparents Caring for their Grandchildren*, Findings from the Survey of Health, Ageing, and Retirement in Europe, SAGE Journals, Journal of Family Issues, Vol. 30, Issue 1, 2009 pp. 53–73.
- Hethering (Eds.). *Family Transition*. Hillsdale: NJ Erlbaum.
- Kerr, M. E., Bowen, M. (1988). *Family Evaluation*. New York: WW Norton & Company, Inc.
- Katherine A. (2000). *Boundaries – Where You End and I Begin*. New York: A Fireside Book.
- Kottak, C. P. (2002). *Anthropology – The Exploration of Human Diversity*. Boston: McGraw Hill.
- Ledoux, J. (1998). *The Emotional Brain*, The Mysterious Underpinnings of Emotional Life. Simon & Schuster.
- Ochiltree, G. (2006). *Grandparents, Grandchildren and the Generation in between*. Australian Council for Education Research: ACER Press.
- Pašalić-Kreso, A. (2013). *Koordinate obiteljskog odgoja*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Plavšić, M. (2012). Potpora osobama starije životne dobi, sprječavanje nasilja nad starijim osobama i unaprjeđivanje kvalitete života i mentalnog zdravlja. U: V. Božićević, S. Brlas i M. Gulin (ur.): *Priručnik za zaštitu mentalnog zdravlja*. Zavod za javno zdravstvo Sveti Rok Virovitičko-podravske županije, 322–335.
- Radetić-Paić, M. (2011). Specifična obilježja obiteljskog okruženja mladih s poremećajima u ponašanju grada Pule. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47, 1; 17–30.
- Sohr-Preston SL et al. (2013). *Parental socioeconomic status, communication, and children's vocabulary development: a third-generation test of the family investment model*. Child Dev. 2013 May-Jun;84(3), Epub 2012/Nov 30.
- Vulić-Prtorić, A. (2004). *Skala kvalitete obiteljskih interakcija – Kobi*. Zbirka psiholoških skala i upitnika II., Sveučilište u Zadru, 24–33.

Cohesiveness and competence features of the family system in intergenerational action

The objective of this research was to establish, on a sample of 132 primary school students, how the subjects assess their parents, how they position their family on the Beavers scale of family functioning, and to what extent the variables of tri-generational family and preschool care in kindergartens or by grandparents correlate with a series of observed variables. Through use of correlation metrics and descriptive statistics we found connections between the students' assessments and observed criteria variables, and gained an overview of the most represented family type in the sample in terms of the configurational and structural typology and the model of family mapping on the Beavers system scale.

Keywords: family system functioning, emotionality and parental control dimensions, intergenerational action, structural and configurational typology, Beavers scale of family functioning

Utjecaj porodičnog i domskog okruženja svjetovnih i vjerskih škola na vrijednosti, vrijednosne orijentacije i ponašanja učenika

DINA SIJAMHODŽIĆ-NADAREVIĆ

*Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu,
Katedra za religijsku pedagogiju i psihologiju*

ELMA AVDIĆ

Medresa "Osman ef. Redžović", Visoko

Rad prezentira rezultate ispitivanja utjecaja porodičnog i domskog okruženja svjetovnih i vjerskih škola na vrijednosti, vrijednosne orijentacije i ponašanja učenika. Ispitivanje je provedeno na slučajnom uzorku od 867 srednjoškolskih učenika u bosanskohercegovačkim gradovima. Izvršeno je empirijsko istraživanje transversalnog tipa s osnovnim ciljem da se utvrde hijerarhija vrijednosti i zastupljenost vrijednosnih orijentacija učenika u odnosu na vrstu škole (svjetovne i vjerske škole) i vrstu domskog okruženja (domovi vjerskih škola i ostali učenički domovi), povezanost vrijednosnih orijentacija učenika sa sociodemografskim faktorima porodice, religijskom porodičnom i ličnom samoidentifikacijom te povezanost vrijednosnih orijentacija sa ispitanim oblicima ponašanja, stilovima provođenja slobodnog vremena učenika. Utvrđena je značajna razlika u vrijednosnim orijentacijama učenika s obzirom na vrstu škole, porodične faktore i religijsku porodičnu samoidentifikaciju. Vrijednosne orijentacije su prediktor ponašanja i stilova provođenja slobodnog vremena učenika. Smjer i veličina prediktivne povezanosti pojedine vrijednosne orijentacije razlikuju se s obzirom na pojedine oblike ponašanja i stilove provođenja slobodnog vremena.

Ključne riječi: vrijednosti, vrijednosne orijentacije, učenici, porodično okruženje, domski (internatski) smještaj, ponašanja

Uvod

Učenje vrijednosti, razvijanje stavova i ponašanja u skladu s vrijednostima složen je i izazovan problem svakog odgojnog-obrazovnog procesa s obzirom na njegov individualni i društveni aspekt.

U odnosu na brojne činioce kao determinante vrijednosti i vrijednosnih orijentacija mladih (porodice, vršnjaka, socijalnog okruženja, škola, vjerskih institucija, medija itd.) ovo istraživanje se primarno fokusira na porodicu i školu kao mjesto sistematskog i organiziranog odgoja/obrazovanja. Poseban naglasak je na komparaciji srednjih škola s domskim smještajem (svjetovnih općih škola, tj. gimnazija, i vjerskih škola) i neinternatskih škola čiji učenici žive u porodičnom okruženju.

Značaj ovog istraživanja je u tome što je novstveno i rijetko istraživano u kontekstu ispitivanja preferiranih vrijednosti učenika u školskim domovima (internatima) i učenika u dominantno porodičnom okruženju te nudi komparirane nalaze o vrijednostima i vrijednosnim orijentacijama učenika u domskom i porodičnom okruženju i povezanost s određenim oblicima ponašanja.

Značaj proučavanja utjecaja domskog smještaja na efekte vrijednosti i vrijednosnih orijentacija učenika moguće je sagledati s aspekta društvenih potreba u kontekstu spoznaje o efikasnosti domskog smještaja na ovim prostorima s obzirom na vrijednosne sadržaje koje nude danas i procjenu potrebe unapređenja i smjera razvoja u budućnosti. Značaj teme s individualnog aspekta ogleđa se u sagledavanju psihosocijalnih faktora koji djeluju u okviru domskog ambijenta na razvijanje vrijednosti i vrijednosnih sistema učenika i njihovog ponašanja.

Ovo istraživanje nastoji rasvijetliti pitanje preferiranih vrijednosti učenika srednjoškolske dobi (u školskom domskom smještaju i porodičnom okruženju) kao posebne društvene grupe sa širim ciljem prilagođavanja odgojno-obrazovnog pristupa u pogledu poučavanja vrijednosti u obrazovnom sistemu, kako to autor Halstead (1996) naziva "vrijednosti u edukaciji i edukacije u vrijednostima", ali i sistematskih edukacija roditelja u pogledu razvijanja vrijednosti.

Određenja i razumijevanja vrijednosti i vrijednosnih orijentacija

Iako su provedena brojna istraživanja moralnih i društvenih vrijednosti posljednjih nekoliko decenija (Abrams i sar., 1985; Barker, 1992), još uvijek postoji mnogo neslaganja oko pojma "vrijednosti". Vrijednosti su različito

definirane, naprimjer kao stvari koje se smatraju kao “dobro” po sebi (kao što su ljepota, istina, ljubav, iskrenost i vjernost) i kao lične ili društvene preferencije. Raths, Harmin i Simon (1966: 28) opisuju vrijednosti kao “uvjerenja, stavove ili osjećaje na koje je pojedinac ponosan, voljan javno potvrditi, odabrane su alternativno bez uvjeravanja, i ponavljaju se”. Fraenkel (1977: 11) smatra da su vrijednosti “emocionalne obaveze i ideje o vrijednosti”. Beck (1990: 2) definira vrijednosti kao “stvari (predmete, aktivnosti, iskustva i slično) koje uravnoteženo promiču ljudsko blagostanje”.

Halstead (1996: 4–5) dovodi pojam vrijednosti u odnosu na principe, temeljna uvjerenja, ideale, standarde ili životne stavove koji djeluju kao opći vodiči za ponašanje ili kao uporišta u donošenju odluka ili procjena vjerovanja ili djelovanja i koji su usko povezani s ličnim integritetom i identitetom. Međutim, pojam vrijednosti (u množini) koristi se i za vrijednosne sudove, načela na temelju kojih se prosuđuju vrijednosti “stvari” (ljudi, objekti, ideje, postupci i situacije) kao nešto dobro, vrijedno, poželjno; ili, s druge strane, loše, bezvrijedno, preziruće. Postavlja se pitanje jesu li vrijednosti prema kojima sudimo subjektivne ili objektivne, relativne ili apsolutne. Moguće je razlikovati nekoliko različitih orijentacija u pogledu prosuđivanja vrijednosti na kontinuumu:

- Relativistički pogled na vrijednosti kao skup subjektivnih kriterija za prosuđivanje. Korijeni tog gledišta leže u jakom osjećaju individualizma u zapadnim društvima, ili tačnije, u logičkoj pozitivističkoj poziciji prema kojoj su procjene vrijednosti samo izrazi ličnog mišljenja jer nisu otvoreni za provjeru promatranjem i eksperimentom.
- Na drugom kraju kontinuumu je pogled na vrijednosti kao apsolutne, koje se primjenjuju svugdje i u svako doba. Prema tom gledištu, određene ljudske akcije uvijek su prave ili su uvijek krive, bez obzira na okolnosti.
- Treće mišljenje je da određene vrijednosti imaju neki oblik objektivnog kvaliteta ako “nekim društvenim dogovorima i obrascima ponašanja promiču dobrobit više od drugih (Beck, 1990: 3). Vrijednosti su društveno konstruirane i mogu se mijenjati tokom vremena.

Jedno od pedagoških viđenja vrijednosti, prema Bognaru (2007), polazi od humanističke teorije i potrebe razvoja čovjeka kroz zadovoljavanje osnovnih potreba (bioloških, socijalnih i samoaktualizacijskih). Biološke potrebe za hranom, vodom, sigurnošću, zdravljem ili održanjem vlastitog

života mogu se ostvariti u egzistencijalnoj ili ekonomskoj sferi društva. Socijalne potrebe za ljubavlju, pripadanjem, poštovanjem ostvaruju se u sferi društvenih odnosa ili političkoj sferi. Samoaktualizacijske potrebe za ličnim rastom i razvojem ostvaruju se u sferi kulture i stvaralaštva. U sve ove tri društvene sfere mogu se prepoznati sistemi vrijednosti kojima su regulirani načini zadovoljavanja potreba pojedinaca. Tako je moguće razlikovati egzistencijalne, društvene i humanističke vrijednosti.

Opća psihološka definicija vrijednosti (Čekrlija, Turjačanin i Puhalo, 2004) određuje vrijednosti kao relativno stabilne opće psihičke dispozicije nastale kombiniranim djelovanjem kognitivno-emocionalnog razvoja, individualnih crta ličnosti i interakcije sa socijalnim okruženjem, a koje usmjeravaju naše djelovanje prema nekim ciljevima u životu koji nam se čine poželjnima i kojima težimo svojim postupcima.

Vrijednosti se određuju i kao trajna vjerovanja koja utječu na izbor određenog načina ponašanja. Trajne su i stabilne, a u specifičnom kontekstu imaju prediktivnu vrijednost na stavove i ponašanje (Schwartz i Bilsky, 1987, 1990; Rokeach, 1973; Schwartz, 1994; Franc, Šakić i Ivčić, 2002). Konceptualna definicija, koja se najčešće javlja u literaturi, obuhvata pet relevantnih aspekata gdje su vrijednosti okarakterizirane kao: a) vjerovanja; b) poželjna krajnja stanja ili vrste ponašanja; c) procesi koji nadilaze specifične situacije; d) kriteriji za usmjeravanje izbora ili evaluacije ponašanja; e) elementi koji se razlikuju po relativnoj važnosti u sistemu vrijednosnih prioriteta (Schwartz i Bilsky, 1987, 1990).

Pojam "vrijednosne orijentacije" nekad se upotrebljava kao sinonim pojma vrijednosti, a nekad kao uopćenija dispozicija vrijednosti, tj. kao povezane i organizirane vrijednosti koje čine sisteme odnosno vrijednosne orijentacije tvoreći određen tip iskustvenih, logičkih i emocionalnih veza i odnosa (Vujčić, 1987: 45).

Pregled srodnih istraživanja

U odnosu na istraživane vrijednosti i vrijednosne sisteme (prema podjeli na konvencionalnu, samoostvarujuću i hedonističku) i vezu sa stavovima i ponašanjima specifičnim za pojedinu vrijednosnu orijentaciju provedena su istraživanja i u zemljama u regionu.

Rad daje pregled prethodnih srodnih istraživanja koja su svoje rezultate bazirala na temelju trostepene podjele vrijednosnih orijentacija (samoostvarujuća,

hedonistička i konvencionalna) ispitujući populaciju mladih, a koja je osnova i za ovo istraživanje. Ukazuje se i na istraživanja o povezanosti ličnih i porodičnih vrijednosti s određenim stavovima i ponašanjima. Ovdje se prikazuju neka od najčešće referiranih istraživanja.

Ističe se istraživanje hijerarhije vrijednosti i zastupljenosti vrijednosnih orijentacija adolescenata koje su u Hrvatskoj proveli Franc, Šakić i Ivičić (2002). Istraživanje pokazuje da se u hijerarhiji vrijednosti adolescenata najveća važnost pridaje vrijednostima iz skupine samoostvarujućih vrijednosti te da se konvencionalna orijentacija u kontekstu društveno poželjnih i društveno nepoželjnih ishoda socijalizacije pojavljuje kao zaštitni faktor socijalizacije nasuprot hedonističkoj orijentaciji, koja se pokazuje rizičnom vrijednosnom orijentacijom.

Franc, Šakić i Ivičić (2009) u istraživanju "Vrijednosti kao rizični i zaštitni čimbenici socijalizacije mladih" također su utvrdili da se, za razliku od konvencionalne i samoostvarujuće vrijednosne orijentacije, koje imaju socijalno zaštitni karakter, hedonistička orijentacija može naći u tzv. rizičnim faktorima poput konzumiranja sredstava ovisnosti i neorganiziranog stila provođenja slobodnog vremena.

Strukturu vrijednosnih orijentacija na istoj trostepenoj skali vrijednosnih orijentacija (samoostvarujuća, hedonistička i konvencionalna) kod učenika srednjih strukovnih škola proveli su N. Vlah, D. Lončarić, S. Tatalović Vorkapić (2011). U istraživanju je utvrđena povezanost koja upućuje na tendenciju da učenici koji prihvaćaju obrazac pobjeđivanja u socijalnim sukobima zastupaju hedonističku i nekonvencionalnu orijentaciju. Istovremeno, učenici koji prihvaćaju obrazac saradnje u socijalnim sukobima zastupaju samoostvarujuću i nehedonističku orijentaciju.

U zemljama u regionu provedena su i srodna istraživanja o povezanosti obilježja ličnih i porodičnih vrijednosnih orijentacija sa stavovima i/ili ponašanjem. Naprimjer, Budimir-Ninković (2004) provela je istraživanje o vrijednosnim orijentacijama mladih i odraslih u Srbiji. Istraživanje je provedeno među učenicima srednjih škola i njihovim roditeljima. Ustanovljeno je da je razlika između vrijednosne orijentacije učenika i njihovih roditelja vrlo mala, što potvrđuje spoznaju da roditelji značajno utječu na vrijednosnu orijentaciju svoje djece.

U teorijskom smislu rezultati ovog istraživanja potvrđuju važnost vrijednosnih orijentacija kao mogućih standarda i izvora određenih oblika ponašanja i stavova.

Metodologija istraživanja

Cilj, zadaci i hipoteze istraživanja

Opći cilj ovog istraživanja je utvrditi hijerarhiju vrijednosti i zastupljenost vrijednosnih orijentacija kod srednjoškolskih učenika koji žive u porodičnom okruženju i školskom domskom (internatskom) smještaju, te analizirati povezanost vrijednosnih orijentacija s nekim oblicima ponašanja, kao i utvrditi povezanost vrijednosnih orijentacija s nekim važnim sociodemografskim obilježjima učenika.

Na ovaj način koncipirano istraživanje i formirani ciljevi istraživanja postavljaju i niz zadataka: a) anketnim upitnicima ispitati i analizirati hijerarhiju vrijednosti i distribuciju vrijednosnih orijentacija učenika u porodičnom okruženju i školskom domskom (internatskom) smještaju; b) ispitati da li tip škole (svjetovne i vjerske škole domskog tipa) obuhvaćen domskim smještajem utječe na hijerarhiju i strukturu vrijednosti i vrijednosnih orijentacija te koliki je utjecaj porodice na hijerarhiju vrijednosti i vrijednosnih orijentacija učenika; c) analizirati smjer i intenzitet međusobne povezanosti vrijednosnih orijentacija i ponašanja učenika (provođenja slobodnog vremena, ispoljavanja asocijalnog i rizičnog ponašanja učenika); d) utvrditi i analizirati povezanost vrijednosnih orijentacija i stavova učenika o religioznosti i njegovanju religijske tradicije i običaja u porodici; e) analizirati smjer i intenzitet međusobne povezanosti sociodemografskih obilježja (spol učenika, socioekonomski status porodice).

U skladu sa ciljevima postavljene su i specifične hipoteze istraživanja kako slijedi: a) Očekuje se da postoje značajne razlike u hijerarhiji vrijednosti i vrijednosnih orijentacija kod adolescenata koji žive u porodičnom okruženju i školskom domskom (internatskom) smještaju; b) Tip škole (svjetovne i vjerske škole domskog tipa) obuhvaćen domskim smještajem i porodica utječu na hijerarhiju i strukturu vrijednosti i vrijednosnih orijentacija učenika; c) Pretpostavlja se da su vrijednosne orijentacije adolescenata povezane s nekim stavovima i ponašanjima (načinom provođenja slobodnog vremena i manifestiranjem asocijalnog ponašanja); d) Pretpostavlja se da religijsko opredjeljenje učenika i njegovanje religijske tradicije i običaja u porodici utječe na prirodu i smjer vrijednosnih orijentacija; e) Većina posmatranih sociodemografskih varijabli i ličnih karakteristika ispitanika spada u sistem statistički značajnih determinanti vrijednosnih orijentacija.

Prikupljanje i obrada podataka

Informacije su prikupljane od strane autora u periodu april – maj 2011. godine u srednjim školama u BiH u sljedećim gradovima: Sarajevo, Tuzla, Visoko, Travnik, Foča i Trebinje. Provedeno je grupno, anonimno i dobrovoljno anketiranje učenika od prvih do četvrtih razreda tokom jednog školskog sata jedinstvenim anketnim upitnikom u kojem su učenici ispunjavali set varijabli o vrijednostima uz druge skale.

Metode i instrumenti istraživanja

U ovom radu primijenjeni su različiti mjerni instrumenti:

1. Skala za ispitivanje hijerarhije vrijednosti i vrijednosnih orijentacija
2. Skala za ispitivanje raširenosti manifestiranih oblika asocijalnog ponašanja učenika osnovne i srednje škole
3. Skala za ispitivanje neadekvatnog načina ponašanja u školi
4. Skala za ispitivanje počinjenog nasilja
5. Skala za ispitivanje načina provođenja slobodnog vremena
6. Upitnik za prikupljanje podataka o relevantnim sociodemografskim obilježjima ispitanika (spol, socioekonomski status učenika)
7. Upitnik za ispitivanje stavova o religioznosti učenika i porodica učenika.

Skala za ispitivanje hijerarhije vrijednosti (Krnet, 1998) i vrijednosnih orijentacija mjeri dvanaest vrijednosti: porodica, altruizam, nauka i obrazovanje, novac, popularnost, nezavisnost, doprinos zajednici, razonoda, vjera, društveni položaj, sklad i ljepota, rad i posao. Ispitanici su procjenjivali važnost svake vrijednosti na petostepenoj skali (od 1 – posve nevažno, do 5 – jako važno). Pouzdanost skale utvrđena je primjenom “split-half” postupka, kojim je, zapravo, provjerena “interna homogenost skala”. Korelacija između dva dijela skale iznosi 0,597, a koeficijent pouzdanosti cijele skale izračunat pomoću Spirman-Braunove formule iznosi 0,623. Pored toga, pouzdanost skale utvrđena je i pomoću Cronbachovog alfa koeficijenta i iznosi 0,620.

Oblici raširenosti manifestnog asocijalnog ponašanja (Krnet, D., Šević, A., 2014) identifikovani su iskazom učenika o ispoljavanju ili neispoljavanju takvog ponašanja primjenom skale za ispitivanje raširenosti manifestiranih oblika asocijalnog ponašanja. Učenicima je prezentirano 14 najčešćih oblika asocijalnog i rizičnog ponašanja u društvu (krađa, laganje,

prošjačenje, šverc, kocka, nered na javnom mjestu, alkohol, cigarete, droga, tablete, prostitucija, bježanje od kuće, bježanje s nastave).

Skala za ispitivanje neadekvatnog načina ponašanja (Krnet, D., Šević, A., 2014) u školi učenika konstruirana je za potrebe ovog istraživanja, a sadrži najčešće oblike neadekvatnog ponašanja među učenicima (dosada na časovima, izlasci sa časova, neposjedovanje pribora i knjiga potrebnih za nastavu, ometanje na nastavi, kašnjenje, izostajanje sa časova iz neopravdanih razloga i verbalno sukobljavanje s nastavnicima). Od učenika je traženo da na skali “veoma često”, “često”, “zavisí od situacije”, “rijetko” i “nikada” navedu njihovo ponašanje u školi.

Skala za ispitivanje počinjenog nasilja (Krnet, D., Šević, A., 2014) sadrži najčešće oblike manifestiranog nasilja među učenicima (sukob s vršnjacima, vrijeđanje, psovka, fizički napadi, učestvovanje u grupnim tučama, namjerno uništavanje tuđih stvari, sudjelovanje u krađama, iznuđivanje novca od drugih ljudi).

Načini provođenja slobodnog vremena operacionalizirani su na osnovu procjene ispitanika o čestici sudjelovanja u jedanaest ponuđenih aktivnosti na skali od tri stepena (“često”, “ponekad”, “nikada”). Upitnik za procjene ispitanika o načinima provođenja slobodnog vremena je izrađen za potrebe ovog istraživanja.

Upitnik za ispitivanje stavova o religioznosti učenika i porodica, konstruiran za potrebe ovog istraživanja, mjeri stavove o religijskoj samoidentifikaciji i njegovanju religijskih praksi i običaja u porodici.

Ispitanici

U skladu s predmetnim određenjem te formuliranim ciljevima istraživanje je realizirano na dvije grupe ispitanika (eksperimentalna i kontrolna grupa). Eksperimentalnu grupu su činili učenici srednjih škola (svjetovnih i vjerskih) koji koriste školski domski smještaj, i to učenici medresa u Sarajevu, Visokom, Tuzli i Travniku, Bogoslovije u Foči, Franjevačkog samostana u Visokom, Tursko-bosanskog koledža u Sarajevu te Doma za srednjoškolce u Trebinju.

Kontrolnu grupu činili su učenici svjetovnih škola (tj. gimnazija) koji ne koriste domski smještaj u Sarajevu, Visokom, Travniku, Ilijašu i Trebinju, tj. koji žive u porodičnom okruženju. Izabrane su uglavnom regije u kojima postoje škole sa domskim smještajem. Tako je u konačnom uzorku obuhvaćeno 886 ispitanika, od čega 628 učenika koji su korisnici domskog smještaja i 258 učenika koji su smješteni u krugu svojih porodica u rasponu od 14 do 21 godine.

Napominje se da se u uzorku ispitanika ne javljaju učenici vjerskih škola koji žive u porodičnom okruženju u toku školovanja.

Tabela 1: *Struktura učenika u školama domskog tipa (svjetovne i vjerske škole) s obzirom na spol, materijalne prilike i socijalno porijeklo ispitanika*

Br.	Mjesto ispitivanja	Frekvencije	(%)
1.	Medresa u Visokom	80	12,7
2.	Bogoslovija u Foči	93	14,8
3.	Franjevački samostan u Visokom	36	5,7
4.	Tursko-bosanski koledž u Sarajevu	81	12,9
5.	Đački dom u Trebinju	5	0,8
6.	Medresa u Travniku	92	14,6
7.	Medresa u Tuzli	91	14,5
8.	Medresa u Sarajevu	101	16,1
9.	Katolički školski centar u Visokom	49	7,8
Ukupno		628	100
Spol			
1.	Muški	282	45
2.	Ženski	345	55
Materijalne prilike			
1.	Veoma loše	15	2,4
2.	Loše	52	8,3
3.	Osrednje	310	49,4
4.	Dobre	209	33,3
5.	Veoma dobre	41	6,5
Socijalno porijeklo			
1.	Porodica poljoprivrednika	92	14,6
2.	Zanatlije	56	8,9
3.	Radnika	253	40,3
4.	Službenika	120	19,1
5.	Intelektualca	73	11,6
6.	Ostali odgovori	23	3,7
Ukupno		617	98,2

Tabela 2: *Struktura u porodičnom okruženju s obzirom na spol, materijalne prilike i socijalno porijeklo ispitanika*

Br.	Mjesto ispitivanja	Frekvencije	(%)
1.	Gimnazija u Ilijašu	61	22,5
2.	Gimnazija u Travniku	55	20,3
3.	Gimnazija u Visokom	38	14,0
4.	Bošnjačka gimnazija u Sarajevu	22	8,1
5.	Gimnazija u Trebinju	82	30,3
Ukupno		258	100
SPOL			
1.	Muški	157	60,9
2.	Ženski	100	38,8
MATERIJALNE PRILIKE			
1.	Veoma loše	4	1,6
2.	Loše	2	0,8
3.	Osrednje	98	38
4.	Dobre	142	55
5.	Veoma dobre	11	4,3
SOCIJALNO PORIJEKLO			
1.	Porodica poljoprivrednika	10	3,9
2.	Zanatlije	9	3,5
3.	Radnika	109	42,2
4.	Službenika	62	24,0
5.	Intelektualca	59	22,9
6.	Ostali odgovori	3	1,2
Ukupno		617	252

Rezultati istraživanja

Hijerarhija vrijednosti i zastupljenost vrijednosnih orijentacija

Vrijednosne orijentacije učenika u odnosu na okruženje (porodično i domsko)

Kompariranjem hijerarhije preferiranih vrijednosti između učenika koji nakon škole provode vrijeme u domskom okruženju i učenika koji slobodno vrijeme provode u porodičnom okruženju ustanovljene su sličnosti ali i razlike u hijerarhiji vrijednosti. Tako svi učenici visoko procjenjuju osnivanje porodice, uređenje života tako da ne zavise od drugih. Također jednako na najnižoj ljestvici vrijednosne hijerarhije se kod svih učenika našla potreba za velikom društvenom moći i popularnošću. Međutim, na skali vrijednosti javljaju se razlike u aritmetičkim sredinama između učenika u domu i u porodici u nekim vrijednostima. Na prvom mjestu, vjerovanje u Boga učenici u domu smatraju najvišim prioritetom, dok su učenici koji žive u porodičnom okruženju ovu vrijednost postavili na peto mjesto hijerarhijske ljestvice. Zalaganje za bolje i pravednije odnose kod učenika u domskom smještaju je na četvrtom mjestu po važnosti, a kod učenika u porodičnom smještaju na sedmom mjestu. Vrijednost koja se odnosi na pomaganje drugim ljudima kod učenika u domu zauzima šestu, a kod učenika u porodičnom smještaju devetu poziciju.

Razonodu su učenici u domu smjestili na devetu poziciju, a učenici u porodičnom smještaju rangirali odmah nakon vrijednosti porodice, nezavisnosti i dobro plaćenog posla. Vrijednost novca i dobro plaćenog posla je na sedmoj poziciji učenika u domskom smještaju, dok je ista vrijednost na trećem mjestu kod učenika u porodičnom smještaju. Rezultati su prikazani u Tabeli 3.

Tabela 3: *Prikaz hijerarhije vrijednosti učenika u porodičnom i domskom okruženju*

Br.	Prikaz hijerarhije vrijednosti učenika u domskom okruženju	M SD	Prikaz hijerarhije vrijednosti učenika u porodičnom okruženju	M SD
1.	Vjerovati u Boga i živjeti u skladu s učenjima svoje vjere	4,74 0,62	Naći smisao života u porodici	4,55 0,80
2.	Naći smisao života u porodici	4,53 0,85	Urediti život tako da ne zavisim od drugih	4,53 0,85

Br.	Prikaz hijerarhije vrijednosti učenika u domskom okruženju	M SD	Prikaz hijerarhije vrijednosti učenika u porodičnom okruženju	M SD
3.	Urediti život tako da ne zavisim od drugih	4,34 0,96	Baviti se nekim dobro plaćenim poslom	4,34 0,96
4.	Zalagati se za stvaranje pravednijih odnosa u okolini	4,31 0,81	Život proživjeti što bezbrižnije i veselije	4,31 0,81
5.	Biti aktivan i raditi	4,21 0,96	Vjerovati u Boga i živjeti u skladu s učenjima svoje vjere	4,21 0,96
6.	Pomagati drugim ljudima po cijenu ličnog odricanja	4,0 0,85	Biti aktivan i raditi	4,0 0,85
7.	Baviti se nekim dobro plaćenim poslom	4,0 0,85	Zalagati se za stvaranje boljih i pravednijih odnosa	4,0 0,99
8.	Stalno saznavati i otkrivati nove stvari	3,92 1,93	Postići u svemu sklad i ljepotu	3,92 1,93
9.	Život proživjeti što bezbrižnije i veselije	3,7 1,15	Pomagati drugim ljudima po cijenu ličnog odricanja	3,7 1,15
10.	Postići u svemu sklad i ljepotu	3,6 1,0	Stalno saznavati i otkrivati nove stvari	3,6 1,0
11.	Imati veliku društvenu moć i ugled	3,12 1,12	Postati popularan i biti poznat	3,12 1,12
12.	Postati popularan i biti poznat	2,69 1,2	Imati veliku društvenu moć i ugled	2,69 1,2

Hijerarhija i struktura vrijednosnih orijentacija uspostavljena je analizom podataka na skali vrijednosti za koju je urađena faktorska analiza glavnih komponenata uz karakteristični korijen veći od jedan kao kriterij za zadržavanje značajnih komponenata i uz kosokutnu rotaciju (Tabela 2). Tri značajne komponente objasnile su ukupno 48,679% varijance rezultata skale. Izdvojene komponente mogu se povezati sa samoostvarujućom, hedonističkom i konvencionalnom vrijednosnom orijentacijom, koje su provedene u srodnim istraživanjima (npr. Franc i sur., 2002; Ivičić i sur., 2009). Prvu komponentu čini kombinacija tvrdnji koje prema teorijskom okviru pripadaju samoostvarujućoj (porodica, altruizam, nauka i obrazovanje, doprinos zajednici i vjera), konvencionalnoj (nezavisnost, sklad i ljepota, rad, posao) i hedonističkoj orijentaciji (novac, popularnost, razonoda, društvena moć).

Tabela 4: Matrica obrasca dobivena komponentnom analizom i kosokutnom rotacijom triju komponenata zadržanih prema kriteriju karakterističnog korijena većeg od 1¹

Br.	Vrijednosti (komponente)	Faktori		
		1	2	3
1.	Porodica (S)	,021	,368	,221
2.	Altruizam (S)	-,055	,632	-,0313
3.	Nauka i obrazovanje (S)	,083	,263	-,033
4.	Novac (H)	,535	-,046	,455
5.	Popularnost (H)	,728	,017	-,037
6.	Nezavisnost (K)	,215	,076	,423
7.	Doprinos zajednici (S)	,041	,638	,135
8.	Razonoda (H)	,464	-,073	,256
9.	Vjera (S)	-,101	,496	,145
10.	Društvena moć (H)	,629	,057	,173
11.	Sklad i ljepota (K)	,330	,182	,337
12.	Rad i posao (K)	,043	,373	,381

U pogledu hijerarhije vrijednosnih orijentacija (Tabela 3) svi učenici obuhvaćeni istraživanjem samoiskazom znatnu prednost daju samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji, u nešto manjoj mjeri iskazuju hedonističku vrijednosnu orijentaciju, a najmanje ih karakterizira konvencionalna orijentacija.

Deskriptivna analiza u Tabeli 3 pokazuje razlike između vrijednosnih orijentacija učenika koji borave u različitom okruženju (porodičnom ili domskom). Prema postavljenoj hipotezi urađene su i korelacijske analize koje su pokazale da su hedonistička i samoostvarujuća vrijednosna orijentacija u značajnim korelacijama s okruženjem u kojem učenici borave nakon škole (hedonistička orijentacija $r = -,241^{**}$, samoostvarujuća $r = ,230^{**}$), dok konvencionalna vrijednosna orijentacija nije statistički značajno povezana s okruženjem učenika ($r = -,059$). Učenici koji borave u domskom okruženju manje iskazuju hedonističku vrijednosnu orijentaciju, a znatno veću prednost daju samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji.

¹ U zagradama su navedena početna slova faktora (S = Samoostvarujuća; K = Konvencionalna i H = Hedonistička vrijednosna orijentacija) na kojima je vrijednost imala najviše zasićenje u ranijim istraživanjima Franca i suradnika (Franc i sur., 2002; Ivičić i sur., 2009). Vrijednosti su poredane po veličini zasićenja na pripadajućem faktoru.

Tabela 5: *Prosječne vrijednosti i pripadajuće standardne devijacije za tri mjere vrijednosnih orijentacija*

		Vrijednosne orijentacije		
		Hedonistička	Konvencionalna	Samoostvarujuća
Domsko okruženje	Mean	13,5341	12,1567	21,4862
	N	616	619	617
	Std. Deviation	3,28913	2,06833	3,06905
Porodično okruženje	Mean	15,2731	12,4637	20,0400
	N	249	248	250
	Std. Deviation	2,86626	1,85035	3,05084
Ukupno	Mean	14,0347	12,2445	21,0692
	N	865	867	867
	Std. Deviation	3,26793	2,01213	3,13143

Vrijednosne orijentacije učenika u odnosu na vrstu škole (svjetovne i vjerske škole) i vrstu domskog okruženja (domovi vjerskih škola i ostali učenički domovi)

Prethodno su u analizama prikazani generalni rezultati u pogledu hijerarhije vrijednosti i vrijednosnih orijentacija učenika s obzirom na oblik životnog okruženja u toku školovanja, tj. učenika koji koriste domski smještaj, bez obzira na vrstu škole, i učenika koji žive u porodičnom okruženju. Međutim, s obzirom na međusobnu isprepletenost i složenost različitih faktora koji djeluju na razvijanje vrijednosti i vrijednosnih orijentacija i s obzirom na ustanovljenu statistički značaju razliku između učenika koji koriste domski smještaj i učenika koji žive u porodičnom okruženju, nameće se pitanje, a time i provjera hipoteze rada, da li i vrsta škola obuhvaćenih ovim istraživanjem (svjetovne i vjerske škole), a ne samo životno okruženje, utječe na vrijednosti i vrijednosne orijentacije.

Utvrđeno je statističkom analizom (t-testovima) da su učenici koji pohađaju vjerske škole više orijentirani samoostvarujućoj, a učenike u svjetovnim školama, bez obzira na to da li koriste domski smještaj ili žive u porodičnom okruženju, više karakterizira konvencionalna vrijednosna orijentacija i hedonistička vrijednosna orijentacija (Tabela 5).

Poređenjem vrijednosnih orijentacija između učenika koji koriste učeničke domove u vjerskim školama i učenika koji koriste učeničke domove a pritom

pohađaju svjetovne škole (u ovom slučaju gimnazije) ustanovljeno je da učenici u domskim vjerskim školama daju znatnu prednost samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji, a da ih značajno manje u odnosu na gimnazijalce koji žive u školskim domovima karakterizira hedonistička vrijednosna orijentacija.

Tabela 6: Prikaz srednjih vrijednosti vrijednosnih orijentacija i različitih životnih okruženja učenika

		Vrijednosne orijentacije mladih		
		Hedonistička	Samoostvarujuća	Konvencionalna
Učenici koji koriste domove u vjerskim školama	Mean	13,5341	21,4862	12,1567
	N	616	617	619
	Std. Deviation	3,28913	3,06905	2,06833
Učenici koji pohađaju gimnaziju i stanuju u porodičnom i domskom okruženju	Mean	15,0779	20,3938	12,4607
	N	385	386	382
	Std. Deviation	2,97107	2,90103	1,80326
Učenici u učeničkim domovima za srednje škole	Mean	14,6842	21,0150	12,4318
	N	133	133	132
	Std. Deviation	3,13670	2,50450	1,71741

Tabela 7: Prikaz odnosa vrijednosnih orijentacija i različitih životnih okruženja učenika

Vrijednosne orijentacije učenika		CHI-SQUARE	df	p
Hedonistička	Učenici u domovima vjerskih škola i učenici u domovima svjetovnih škola	25,797	1	,000
	Učenici u domovima vjerskih škola i učenici u domovima svjetovnih škola i porodičnom okruženju	75,163	1	,000
Samoostvarujuća	Učenici u domovima vjerskih škola i učenici u domovima svjetovnih škola i porodičnom okruženju	6,043	1	,014
	Učenici u domovima vjerskih škola i učenici u domovima svjetovnih škola i porodičnom okruženju	41,822	1	,000
Konvencionalna	Učenici u domovima vjerskih škola i učenici u domovima svjetovnih škola	2,995	1	,084
	Učenici u domovima vjerskih škola i učenici u domovima svjetovnih škola i porodičnom okruženju	7,156	1	,007

Kruskal-Wallis test

Povezanost vrijednosnih orijentacija učenika sa sociodemografskim faktorima porodice

S obzirom na ustanovljenu statistički značajnu razliku između učenika svjetovnih i vjerskih škola koji koriste domski smještaj u pogledu vrijednosnih orijentacija i nalaze koji pokazuju da oblik smještaja nije značajna determinanta vrijednosnih orijentacija nego prije vrsta škole (svjetovna ili vjerska), nametnulo se još jedno važno istraživačko pitanje, a to je koliko su ove razlike između učenika uvjetovane vrstom škole i/ili porodičnim utjecajima.

U skladu s opisanim metodološkim konceptom istraživanja postavljene su hipoteze koje pretpostavljaju odnos između sociodemografskih faktora, pogotovo faktora vezanih za porodicu, i vrijednosnih orijentacija učenika. Ispitane sociodemografske varijable u ovom istraživanju su socioekonomski status, religijska samoidentifikacija učenika i zastupljenost religijskih običaja i prakse u porodici.

U analizi povezanosti materijalnih prilika i vrijednosnih orijentacija pretpostavljeno je da postoji povezanost između varijabli materijalnih prilika i vrijednosnih orijentacija učenika. Korelacijskom analizom utvrđeno je da postoji statistički značajna povezanost između materijalnih prilika učenika i konvencionalnih vrijednosnih orijentacija ($r = ,097^{**}$) i materijalnih prilika i hedonističkih vrijednosnih orijentacija ($r = ,171^{**}$). Nije nađena statistički značajna povezanost između materijalnih prilika učenika i samoostvarujuće vrijednosne orijentacije ($r = ,007$). Deskriptivnom analizom utvrđeno je da su učenici iz slabije materijalno situiranih porodica manje skloni hedonističkim i konvencionalnim vrijednosnim orijentacijama.

Korelacijskom analizom utvrđeno je također da postoji statistički značajna povezanost između socijalnog porijekla učenika i samoostvarujućih vrijednosnih orijentacija ($r = -,077^{*}$) i socijalnog porijekla i hedonističkih vrijednosnih orijentacija ($r = ,128^{**}$). Nije nađena statistički značajna povezanost između socijalnog porijekla učenika i konvencionalne vrijednosne orijentacije ($r = ,008$). Deskriptivnom analizom utvrđeno je da su učenici slabijeg socijalnog porijekla manje skloni hedonističkim vrijednosnim orijentacijama, a privrženiji samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji.

Nadalje, analizom razlika t-testovima utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika između materijalnog porijekla učenika i vrste srednje škole koju pohađaju (chi-square test = 69,167: df = 1: p = ,000). Deskriptivnim statističkim pokazateljima utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika između materijalnih prilika učenika i vrste škole koju učenici pohađaju

(chi-square = 33,577; df = 1; p = ,000). U vjerskim školama je više učenika koji potječu iz porodica sa slabijim materijalnim mogućnostima u odnosu na učenike svjetovnih škola, tj. gimnazija, koji svoje materijalne prilike procjenjuju dosta boljim u odnosu na učenike vjerskih škola.

Tabela 8: *Frekvencije materijalnog statusa učenika svjetovnih i vjerskih škola*

	Veoma loše	Loše	Osrednje	Dobre	Veoma dobre
	%	%	%	%	%
Svjetovne škole	1,5	1,8	40,7	50,1	5,9
Vjerske škole	2,6	9,5	50,5	31,4	5,9

Deskriptivnim statističkim pokazateljima također je utvrđeno da vjerske škole više pohađaju učenici koji potječu iz porodica nižeg socijalnog statusa, tj. iz porodica poljoprivrednika, zanatlija i radničkih porodica, negoli iz porodica intelektualaca i službenika.

Tabela 9: *Frekvencije socijalnog porijekla učenika svjetovnih i vjerskih škola*

	Poljoprivrednici	Zanatlije	Radnici	Službenici	Intelektualci
	%	%	%	%	%
Svjetovne škole	4,5	4,2	40,1	24,6	26,7
Vjerske škole	17,5	10,1	42,9	18,1	11,5

Kruskal-Wallis test

Povezanost vrijednosnih orijentacija, religijske samoidentifikacije i prisutnosti religijske prakse i običaja u porodici

Analiza pomoću Spearmanovog koeficijenta korelacije religijske samoidentifikacije i procjene religijske prakse i običaja u porodici pokazuje statistički značajnu povezanost ($r = ,090^{**}$) sa samoostvarujućom vrijednosnom orijentacijom. Učenici koji su procjenjivali da se u njihovim porodicama više njeguju religijski običaji i praksa iskazivali su veće težnje prema samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji.

Nije pronađena statistički značajna povezanost između religijske prakse i običaja u porodici i hedonističke ($r = -,005$) i konvencionalne ($r = -,018$) vrijednosne orijentacije učenika.

Samoostvarujuća vrijednosna orijentacija je u značajnoj povezanosti s religijskom samoidentifikacijom ($r = -,195^{**}$), što upućuje na to da su učenici koji su na skali religioznosti procjenjivali da su vjernici ili simpatizeri religije iskazivali veću sklonost prema samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji.

Korelacija između religijske samoidentifikacije i hedonističke vrijednosne orijentacije u negativnoj je statistički značajnoj povezanosti ($r = -,080^{*}$). Rezultati pokazuju da su učenici koji procjenjuju da su religiozniji manje skloni hedonističkoj vrijednosnoj orijentaciji.

Nije pronađena statistički značajna povezanost religijske samoidentifikacije i procjena religijske prakse i običaja u porodici s konvencionalnom vrijednosnom orijentacijom učenika ($r = -,021$).

Vrijednosne orijentacije kao samostalni prediktori ponašanja

Vrijednosne orijentacije i provođenje slobodnog vremena

Analiza povezanosti vrijednosnih orijentacija i učeničkih stilova provođenja slobodnog vremena pokazuje da je konvencionalna orijentacija u pozitivnoj korelaciji ($r = ,114^{**}$) s načinom provođenja slobodnog vremena u slušanju muzike, gledanju TV-a i slično, kao i s povezanošću s učenjem i treniranjem ($r = ,090^{**}$).

Samoostvarujuća vrijednosna orijentacija ima negativnu značajnu povezanost s navikama za slušanje muzike, gledanje TV-a i slično u slobodnom vremenu ($r = -,129^{**}$), provođenjem vremena u kafićima, javnim objektima i slično ($r = -,133^{**}$), te s hodanjem po gradu, kockanjem, opijanjem i slično ($r = -,135^{**}$).

Hedonistička vrijednosna orijentacija je u statistički značajnoj korelaciji s provođenjem slobodnog vremena u slušanju muzike, gledanju TV-a ($r = ,224^{**}$), sviranju, čitanju, odlascima na utakmice i druge sportske manifestacije ($r = ,080^{*}$), provođenjem vremena u kafićima, javnim objektima ($r = ,277^{**}$), izlascima s mladićima, djevojkama ($r = ,200^{**}$) te s hodanjem po gradu, kockanjem, opijanjem i slično ($r = ,136^{**}$), odlascima u pozorište ili na koncerte ($r = ,167^{**}$) i zanimanjem nekim hobiem ($r = ,113^{**}$).

Vrijednosne orijentacije kao prediktori asocijalnih, rizičnih i neadekvatnih ponašanja u školi

U daljnjoj analizi je također korišten Spearmanov koeficijent kojim je utvrđena povezanost vrijednosnih orijentacija s nekim oblicima manifestnog asocijalnog ponašanja, počinjenog nasilja i neadekvatnog ponašanja u školi.

Hedonistička orijentacija je u značajno pozitivnim korelacijama s oblicima manifestnog asocijalnog ponašanja (krađa, šverc, alkohol, droga, cigarete, prostitucija, bježanje s nastave i od kuće i sl.), u visini povezanosti od ($r = ,151^{**}$). Također je značajna povezanost s ovom vrstom orijentacije nađena kod neadekvatnog ponašanja u školi – dosada na časovima, nepripremljenost, izostanci ($r = ,202^{**}$) i počinjeno nasilje ($r = ,166^{**}$).

Nasuprot hedonističkoj orijentaciji, konvencionalna vrijednosna orijentacija nije u značajnoj korelaciji ni s jednim oblikom negativnog ponašanja koji je ispitivanjem obuhvaćen.

Samooostvarujuća vrijednosna orijentacija je negativno povezana sa svim oblicima ispitivanih oblika ponašanja. Posebno ističemo značajnu negativnu povezanost s manifestnim asocijalnim ponašanjem ($r = -,151^{**}$), počinjenim nasiljem ($r = -,128^{**}$) i oblicima neadekvatnog ponašanja u školi ($r = -,086'$).

Zaključak

U pogledu hijerarhije vrijednosti učenika utvrđeno je da su svi učenici nezavisno od porodičnog ili školskog domskog okruženja sve ponuđene vrijednosti (12) smatrali važnim, i to u rasponu od srednje važne do jako važne. Najvažnije mjesto zauzima porodica, zatim vjera, nezavisnost, rad. Srednji položaj u hijerarhiji vrijednosti zauzima pravednost, doprinos zajednici, saznavanje i otkrivanje novih stvari, novac, a na samom dnu hijerarhijske skale nalaze se razonoda, popularnost, društvena moć, sklad i ljepota.

Poređenjem hijerarhije preferiranih vrijednosti među učenicima u odnosu na životno okruženje ustanovljene su sličnosti, ali i razlike u hijerarhiji vrijednosti. Svi učenici visoko procjenjuju osnivanje porodice, uređenje života tako da ne zavise od drugih, a na najnižoj skali vrijednosne hijerarhije ističu društvenu moć i popularnost. Razlike se među učenicima javljaju i u pogledu pozicioniranja vrijednosti vjerovanja, pri čemu učenici u domovima tu vrijednost smatraju najprioritetnijom, dok su učenici koji žive u porodičnom okruženju ovu vrijednost postavili na petom mjestu hijerarhijske skale. Razlike se javljaju i u kontekstu vrijednosti razonode i novca. Učenici u domu su spomenute vrijednosti smjestili na sami kraj vrijednosne hijerarhije, a učenici u porodičnom smještaju su ih rangirali visoko, odmah nakon vrijednosti porodice, nezavisnosti i dobro plaćenog posla. Srednju poziciju kod svih učenika u utvrđenoj hijerarhiji vrijednosti zauzimaju vrijednosti pravednosti i rada.

U hijerarhiji vrijednosnih orijentacija svi učenici obuhvaćeni istraživanjem pokazuju veće težnje prema samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji, u nešto manjoj mjeri iskazuju hedonističku vrijednosnu orijentaciju, a najmanje ih karakterizira konvencionalna orijentacija.

S obzirom na zastupljenost vrijednosnih orijentacija, analiza je pokazala da je kod učenika u domskom okruženju najzastupljenija samoostvarujuća vrijednosna orijentacija, zatim konvencionalna, a da je u prosjeku najmanje zastupljena hedonistička vrijednosna orijentacija. Također je kod učenika u porodičnom okruženju najzastupljenija samoostvarujuća vrijednosna orijentacija, zatim hedonistička, a relativno najmanju zastupljenost ima konvencionalna vrijednosna orijentacija. Istraživanjem je potvrđeno da postoji značajna razlika između učenika u domskom i porodičnom okruženju u samoostvarujućoj i hedonističkoj vrijednosnoj orijentaciji. Učenici koji borave u domskom okruženju manje iskazuju hedonističku vrijednosnu orijentaciju, a znatno veću prednost daju samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji.

Statističkom analizom vrijednosnih orijentacija učenika u odnosu na vrstu škole koju pohađaju utvrđeno je da učenike koji pohađaju svjetovne škole više karakterizira konvencionalna i hedonistička vrijednosna orijentacija, a da su učenici koji pohađaju vjerske škole više orijentirani prema samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji. Istraživanje pokazuje da školsko domsko okruženje ne utječe značajno na zastupljenost i hijerarhiju vrijednosnih orijentacija učenika, nego prije vrsta škole (svjetovna ili vjerska).

Uzevši u obzir prethodna istraživanja, koja povezuju samoostvarujuću orijentaciju s tradicionalnim, a hedonističku i nekonvencionalnu orijentaciju s modernim vrijednostima (Ilišin i Radin, 2007), može se zaključiti u ovom istraživanju da su učenici koji pohađaju vjerske škole domskog tipa više orijentirani tradicionalnim vrijednostima, tj. samoostvarujućim, a da su učenici u svjetovnim školama (gimnazijama), bez obzira na to da li koriste domski smještaj ili žive u porodičnom okruženju, više orijentirani prema modernim vrijednostima s obzirom na pokazane preferirane konvencionalne i hedonističke vrijednosne orijentacije.

S obzirom na nalaze koji pokazuju da oblik smještaja nije značajna determinanta vrijednosnih orijentacija nego prije vrsta škole (svjetovna ili vjerska), nametnulo se još jedno važno istraživačko pitanje, a to je koliko su ove razlike među učenicima uvjetovane i porodičnim utjecajima.

Ispitanim sociodemografskim varijablama u ovom istraživanju (socio-ekonomski status, religijska samoidentifikacija učenika i zastupljenost religijskih običaja i prakse u porodici) utvrđeno je da su učenici slabijeg socijalnog porijekla manje skloni hedonističkim vrijednosnim orijentacijama. Utvrđeno je također da su učenici iz slabije materijalno situiranih porodica manje skloni hedonističkim i konvencionalnim vrijednosnim orijentacijama.

S obzirom na to da učenici vjerskih škola manje pokazuju sklonost prema hedonističkim vrijednosnim orijentacijama u odnosu na učenike svjetovnih škola (gimnazija) i s obzirom na to da je utvrđeno da svjetovne škole više pohađaju učenici iz porodica boljeg socioekonomskog statusa, što je također pokazalo vezu s većom sklonošću ka hedonističkim vrijednosnim orijentacijama a manju prema samoostvarujućoj i konvencionalnoj vrijednosnoj orijentaciji, može se zaključiti da porodični sociodemografski faktori ali i faktor škole značajno utječu na hijerarhiju i zastupljenost vrijednosnih orijentacija.

Bez obzira na to što su prethodna istraživanja utvrdila da su ljudske vrijednosti relativno stabilne i univerzalne, ovo istraživanje ipak otkriva manje ili veće razlike u hijerarhijama vrijednosnih orijentacija kroz obrazovni, socijalni i porodični kontekst. Ujedno se može konstatirati i religijska uvjetovanost vrijednosnih orijentacija. Podaci dobiveni u ovom istraživanju djelimice se mogu uporediti s podacima u ranijim istraživanjima, i to primarno u smislu pojavljivanja određene vrijednosti pri vrhu, sredini ili dnu vrijednosne hijerarhije. Ali isto tako učenici koji imaju visoku religijsku ličnu i porodičnu samoidentifikaciju pokazuju veću težnju prema samoostvarujućoj vrijednosnoj orijentaciji unutar koje je smještena visokorangirana vrijednost vjerovanja i življenja u skladu s učenjima svoje vjere. Iako učenici svjetovnih škola ističu vrijednost vjere, ona u toj hijerarhiji ne zauzima visoku niti središnju poziciju.

Na osnovu dobivenih korelacijskih analiza rezultata može se konstatirati da je ponašanje učenika u velikoj korelaciji s njihovim vrijednosnim orijentacijama. Vrijednosne orijentacije se na osnovu ovog istraživanja mogu uzeti kao standardni izvori ponašanja ispitivane populacije učenika. Samoostvarujuća orijentacija se pojavljuje kao prediktor zaštite od svih negativnih oblika ponašanja. Nasuprot tome, hedonistička vrijednosna orijentacija je povezana sa svim oblicima negativnih ponašanja i kao takva se može smatrati rizičnim faktorom.

Istraživanje je pokazalo da je zastupljenost konvencionalne i samoostvarujuće orijentacije praćena većim prisustvom pozitivnih faktora koji potiču na uspjeh u životu, uz potrebu za svrhovitim a manje rizičnim ponašanjima.

U istraživanju su potvrđeni dosadašnji nalazi prethodnih istraživanja koji ukazuju na to da se hedonistička vrijednosna orijentacija povezuje s oblicima ponašanja učenika u pogledu neorganiziranog i nesvrhovitog stila provođenja slobodnog vremena te ukazuje na povezanost s rizičnim, asocijalnim i neadekvatnim ponašanjima učenika.

Literatura

- Ajduković, M. (1989). *Vrijednosne orijentacije maloljetnih delikvenata*. Zagreb: Narodne novine i Pravni fakultet u Zagrebu.
- Bognar, L. (2007). Mladi i vrijednosti u procesu društvenih promjena u procesu društvenih promjena. <http://ladislav-bognar.net/node/32>
- Budimir-Ninković, G. (2004) *Vrednosne orijentacije mladih i odraslih*. Jagodina: Učiteljski fakultet.
- Čekrlija, Đ., Turjačanin, V. i Puhalo, S. (2004). *Društvene orijentacije mladih*. Banja Luka: Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije.
- Franc, R., Sučić, I., Šakić, V. (2009). Vrijednosti kao rizični i zaštitni čimbenici socijalizacije mladih. *Ephemerides theologicae Diacovensenses*, 16(1–2), <http://hrcak.srce.hr/36241?lang=en>
- Franc, R., V. Šakić, I. Ivičić (2002), Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata: hijerarhija i povezanost sa stavovima i ponašanjima. *Društvena istraživanja*, 11(2–3), 215–238.
- Halstead J. M., Taylor Monica J. (1996). *Values in Education and Education in Values*. London and Washington, DC: The Falmer Press.
- Ivičić, I., Franc, R. i Šakić, V. (2007), Stability and Change in Value Priorities among Croatian Adolescents (poster prezentacija) // X European Congress of Psychology – ECP2007 – Abstracts / Kotrlova, Jindriska (ur.). Prag: Union of Psychologists Associations of the Czech Republic, 2007. Poster je dostupan na http://bib.irb.hr/datoteka/317637.poster1_1_1.pdf
- Krnet, D. (1998). *Socijalno-statusna obilježja i vrijednosne orijentacije građana kao determinante stavova o društveno relevantnim pojavama*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet Pale.
- Krnet, D., Šević, A. (2014). Rana problematična ponašanja – osnova za predikciju asocijalnog ponašanja. *Pedagoška istraživanja*, Vršac, 5(1), 1–12.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Schwartz, S. H. (1994.) Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? *Journal of Social Issues*, 50(4), 19–45. doi:10.1111/j.1540-4560.1994.tb01196.x

- Schwartz, S. H. i Bilsky, W. (1987). Toward a Universal Psychological Structure of Human Values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3), 550–562. doi:10.1037/0022-3514.53.3.550.
- Schwartz, S. H. i Bilsky, W. (1990). Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions 491 and Cross Cultural Replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 878–891. doi:10.1037//0022-3514.58.5.878.
- Vlah, N., Lončarić, D., Tatalović Vorkapić, S. (2011). Vrijednosne orijentacije učenika strukovnih škola kao prediktori obrazaca ponašanja u socijalnim sukobima. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(1), 31–40.

Influence of family and residence hall environment in secular and faith schools on students' values, value orientations and behaviour

The paper presents the results of the survey of influence of family and residence hall environment in secular and faith schools on students' values, value orientations and behaviour. The survey was conducted on a random sample of 867 secondary school students in BiH cities. A transverse empirical research was conducted with the main objective to determine the students' value hierarchy and the distribution of value orientations depending on the type of school (secular and faith schools) and the type of residence hall environment (faith school dormitories and other student residence halls), relations between students' value orientations and family sociodemographic factors, religious family and personal self-identification, and relations between value orientations and examined student behaviours and styles of spending free time. We found a significant difference in students' value orientations depending on the type of school, family factors and religious self-identification of the family. Value orientations are a predictor of behaviour and styles of spending free time. The direction and strength of the predictive relationship between a specific value orientation and individual behaviours and styles of spending free time vary.

Keywords: values, value orientations, students, family environment, residential halls (boarding schools), behaviours

Neprofitni FM radio u Republici Hrvatskoj

MARINA MUČALO

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

LUCIJA ČEČ

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Popularnost i brojnost komercijalnih tradicionalnih elektroničkih medija (FM radio i televizija) u cijelosti su skrili vrijednost i ulogu neprofitnih medija u Republici Hrvatskoj. Punih 20 godina od osamostaljenja i demokratizacije scene elektroničkih medija u Republici Hrvatskoj emitira svega sedam neprofitnih FM radija i nijedna neprofitna televizija. Istraživanje koje je učinjeno krajem 2016. godine potvrdilo je potpunu zanemarenost neprofitnog sektora, koji je danas opterećen kadrovskim i financijskim problemima, bez strateških smjernica za daljnji razvoj. U međuvremenu je nabujala scena neprofitnih elektroničkih publikacija (portala) čiji su osnivači najčešće udruge civilnog društva i koji dijele iste, a možda i veće probleme. U pluralnom i demokratskom društvu koje uvažava i njeguje različitosti potrebno je redefinirati dosadašnju ulogu neprofitnih medija i osigurati im kontinuiran i stabilan razvoj.

Ključne riječi: *community* radio, neprofitni FM radio, treći sektor

1. Sažeti prikaz razvoja *community* radija u nekim europskim zemljama

Uz već uobičajene komercijalne i javne FM radije, danas postoji i treći medijski sektor, koji objedinjuje jednu drugu vrstu radija koje najčešće nazivamo *community* radio ili radiji zajednice. Riječ je o neprofitnim radijima, što znači da eventualnu dobit smiju koristiti isključivo za unaprjeđenje vlastite djelatnosti. Osnivači su im najčešće obrazovne institucije ili udruge građana koji su povezani zajedničkim interesom ili mjestom stanovanja. Prema Buckleyu i dr. (2008: 206) *community* medije odlikuje to što su “neovisni, uspostavljeni u zajednici i ne vode se ostvarivanjem

profita [...] a u kreiranju njihova programa i upravljanju, u značajnoj mjeri sudjeluju uglavnom članovi zajednice za koju emitiraju”.

Ideja lokalnih i programski angažiranih radija potekla je iz Amerike, kao reakcija na snažnu i sustavnu medijsku komercijalizaciju. Šezdesetih godina dvadesetog stoljeća zapadnoeuropskim zemljama dominirale su državne radiotelevizijske kuće (engl. *public broadcasting*), tromi i konzervativni medijski monopoli. Mlađe su generacije tražile promjene, i to otvaranjem nacionalnih tržišta i drugim, komercijalnim i nekomercijalnim, radijima. Prvo u Danskoj, a potom u velikoj Britaniji, Francuskoj i Nizozemskoj, pojavili su se prvi ilegalni programi. Osobito popularni bili su britanski radio-pirati koji su emitirali s brodova izvan teritorijalnih voda, odnosno izvan državne jurisdikcije. Nisu se bavili političkim sadržajima, već popularnom glazbom, ali su zbog ilegalnog statusa privukli pozornost organa vlasti. Nakon nekoliko godina ipak su morali isključiti odašiljače, ali se ilegalno emitiranje iskrcalo na kopno (više u Mučalo, 2010: 280).

Francuska je u to vrijeme bila zahvaćena valom osnivanja tzv. slobodnih radija (fr. *radios libres*). Također su bili lokalnih dometa i ilegalni, ali neusporedivo politiziranijeg programa od britanskih pirata. Između ostalog, mnogi su se zalagali za ukidanje postojećeg državnog radiotelevizijskog monopola. Donošenjem novog Zakona o audiovizualnim komunikacijama (1982.) taj je proces i počeo (Price-Davies i Tacchi, 2001: 30–35). Novi zakon uspostavio je Fond za radijsku raznolikost (*Fond de soutien à l'expression radiophonique* – FSER) kojem su sredstva trebala pristizati od dijela zarade komercijalnih radija i televizija. Danas je FSER prepoznat kao “najdugovječniji mehanizam javnog financiranja *community* radija u Europi, koji ovom sektoru osigurava ekonomsku stabilnost (Buckley, 2010).

Nizozemski lokalni radiji su sedamdesetih godina, nakon nekoliko eksperimentalnih pokušaja, uspješno implementirani u sustav javne radiodifuzije (engl. *public broadcasting system*). Tako je gotovo 300 lokalnih radija postalo lokalnim i javnim medijima, koji nisu smjeli emitirati reklame, a nisu imali ni državnih potpora. Morali su se osloniti na donacije, *crowdfunding*, i eventualne subvencije lokalnih vlasti. Brojni problemi doveli su 1990. godine do dozvole za oglašavanje u programima, a posljedično i do uspostave pravih komercijalnih programa. Zakonodavac je svima ponudio izbor između ulaska u sektor javne i financijski skromne radiodifuzije ili ostanak na tržištu i prihodovanje od reklama. Očekivano, mnogi mali radiji bili su

skloniji javnom sektoru. Strukovna organizacija lokalnih radija (*Organisatie van Lokale Omroepen in Nederland* – OLON), koja postoji od 1981. godine, uspjela se 1997. godine izboriti za kontinuiranu državnu potporu svih *community* radija. Novčane potpore stizale su iz posebnog državnog fonda (*Media Fund*), koji se puni slično kao i francuski FSER, odnosno udjelom u sredstvima koja su oglašavanjem ostvarili komercijalni mediji. Tako je i danas (Peissl i Tremetzberger, 2010: 124; Evens i Paulussen, 2011).

Nakon radio-piratske epizode, u Danskoj je ideja osnivanja lokalnih i neprofitnih radija (*ikke-kommercielle lokale radio-og TV-stationer*) sustavno jačala. Prve dozvole za emitiranje dodijeljene su osamdesetih godina dvadesetog stoljeća i nametnulo se pitanje eventualne državne financijske pomoći. Nakon nekoliko pogrešnih odluka, 1997. godine odlučeno je da će dio sredstava potreban za operativne troškove i programsku realizaciju *community* medija stizati od dijela pristojbe za javni radiotelevizijski servis (*Danmarks Radio*). Model se pokazao uspješnim, a njegovu realizaciju nadzire Vijeće radija i televizije. U Danskoj je 2010. godine emitiralo 187 neprofitnih *community* radija (Buckley, 2010).

Prvi britanski savez *community* radija osnovan je 1983. godine pod nazivom *Community Radio Association* (CRA). Nekoliko godina poslije (1987.) preimenovan je u *Community Media Association* (CMA), ali bez osobitih pregovaračkih uspjeha sve do dolaska laburista na vlast. U susret novoj zakonskoj regulativi, 2001. godine dozvole za rad dobilo je 16 pilot-projekata nazvanih *access* radio. Nedugo potom na snagu je stupio Zakon o komunikacijama (*Communication Act*, 2003), koji je postavio pravni okvir rada *community* radija. Slijedio je *Community Radio Order* (2004), koji je detaljnije regulirao ciljeve i programske sadržaje, a 2005. uslijedile su prve stalne dozvole za emitiranje (Peissl i Tremetzberger, 2010: 125). Iste godine osnovan je poseban novčani fond (*Community Radio Fund*) kojim se nastojalo riješiti pitanje (dijela) stabilnog financiranja ovih radija. Sredstva je osiguralo Ministarstvo kulture, medija i sporta, a dodjeljuje ih Ofcom, nezavisni britanski regulator, putem javnih natječaja.

Budući da su se *community* mediji (radio i TV) počeli javljati u svim zapadnoeuropskim zemljama, postalo je očito da im treba jaka zagovaračka platforma koja bi mogla zastupati njihove interese i u nastajućoj medijskoj politici Europske unije. Nakon nekoliko preliminarnih međueuropskih okupljanja, 2006. godine osnovan je *Community Media Forum Europe* (Kupfer, 2010).

Prvo priznanje sektora nalazimo u dokumentima Europskog odbora za kulturu i obrazovanje (EU, 2008a) te Europskog parlamenta (EU, 2008b). Godinu dana kasnije Vijeće ministara usvojilo je Deklaraciju o ulozi *community* radija u promoviranju društvene kohezije i interkulturnog dijaloga, čime je ovaj model radija priznat kao “sredstvo za njegovanje lokalnih vrijednosti, uvažavanje kulturnih različitosti, poticanje razvoja civilnog društva, medijske pismenosti i afirmacije lokalnih vijesti u bujajućoj globalizaciji” (EU, 2009).

Međutim, prepoznavanje trećeg medijskog sektora u svim državama članicama Europske unije traje i danas. Doliwa i Ranković (2014) u komparativnoj analizi *community* medija u Središnjoj i Istočnoj Europi zaključuju da je usporeni razvoj ovog sektora u izravnoj vezi s nedostatkom političke volje za uspostavu scene nezavisnih medija, nezainteresiranošću za volontiranjem, manjkavim znanjem o *community* medijima i njihovoj ulozi u društvu, ograničenim financijskim izvorima za potporu njihovog rada, visokim naknadama za autorska prava (npr. glazbena) te tehničkim okolnostima poput zauzetosti radiofrekvencijskog spektra.

2. Neprofitni FM radio u Republici Hrvatskoj

Uspostavom samostalne Republike Hrvatske u lipnju 1991. godine mladoj su državi predstojale brojne promjene, pa tako i one u području medija. Tražio se način za demokratizaciju medijske scene, dotad čvrsto stegnute jednopartijskim sustavom i društvenim vlasništvom nad medijima.

Početkom lipnja 1994. godine usvojen je prvi Zakon o telekomunikacijama (ZoT, NN 53/94) u kojem je jedno poglavlje u cijelosti posvećeno promjenama vlasničkih odnosa i uvjetima rada elektroničkih medija. Nakon gotovo 50 godina ponovno je bilo moguće imati radio ili televiziju u privatnom vlasništvu. Temelj emitiranja bile su koncesije, odnosno pravo korištenja frekvencije na određenom teritoriju (država, županija, lokalno) i na određeno vrijeme (do osam godina).

Bila je to ogromna promjena, koja je, uz aktualne procese pretvorbe i privatizacije postojećih medija, izazvala veliko zanimanje zainteresiranih. Dodjeli koncesije prethodio je javni natječaj, a “pobjednici” odnosno najbolji ponuđači ubuduće su kolokvijalno nazivani “koncesionarima” ili “privatnicima”. Valja napomenuti da je to još bilo vrijeme analogne tehnologije u kojem su se digitalizacija i internet činili vrlo dalekim.

Uz komercijalne, zakon je odmah uveo i “neprofitabilne” radije i televizije (čl. 55). Odredio je da se na svaka dva komercijalna radija na nacionalnoj i županijskoj razini te svaka tri na lokalnim razinama (grad, općina, dio grada) može dodijeliti po jedna dozvola za neprofitni radio. Mogućnost je odmah iskoristio Fakultet političkih znanosti, pa je Radio Student počeo emitirati u rujnu 1996., s koncesijom na dijelu grada Zagreba. Slijedila su još dva neprofitna radija, i to Hrvatski katolički radio (HKR), čiji je osnivač Hrvatska biskupska konferencija (koncesija za cijeli državni teritorij), te Radio Marija (osnivač udruga Radio Marija), s koncesijom na području Zagreba.

Neprofitni radiji nisu smjeli emitirati reklame, ali su im bile dozvoljene emisije pod pokroviteljstvom (sponzorirane emisije). Međutim, usprkos tomu što su njihove naknade za koncesiju i korištenje radiofrekvencijskog spektra cjenovno bile nešto povoljnije, poduzetnički entuzijazam ih je zaobišao. Pet godina po uvođenju ZoT-a u Hrvatskoj je emitiralo čak 117 komercijalnih i svega tri neprofitna radija (Mučalo, 2010: 319).

Elektronički mediji bili su “podstanari” (jedno poglavlje) i u sljedećem Zakonu o telekomunikacijama (NN 76/99). Među gotovo “kozmetičkim” promjenama sad je bila i zabrana emitiranja sponzoriranih emisija na neprofitnim radijima. Ostavljeni bez prihoda od oglašavanja i bez ikakve državne potpore, neprofitni radiji prepušteni su sami sebi i svojim osnivačima. Radio Student uspio bi osigurati nešto novca zahvaljujući prijavama za podršku studentskim projektima, ali je većinu njegovih troškova snosio osnivač.¹

Ulaskom u dvadeset prvo stoljeće, izmjenama i dopunama ZoT-a (NN 68/01), neprofitnim radijima dozvoljeno je do pet minuta reklama u satu emitiranja (na državnoj i regionalnoj² razini), odnosno deset minuta na lokalnim razinama (čl. 23). Iste godine evidentirano je ukupno 126 koncesionara za radijsku i 17 za televizijsku djelatnost (Mučalo, 2010: 322).

Napokon, 2003. godine došlo je do velike promjene svih “medijskih” zakona. U veljači je promijenjen Zakon o Hrvatskoj radioteleviziji (NN 25/03), u srpnju Zakon o elektroničkim medijima (NN 122/03), a u listopadu Zakon o medijima (NN 163/03).

Hrvatska radiotelevizija tijekom proteklih godina bila je najmoćniji medij u državi, s osam radijskih i tri televizijska programa. Usprkos stalnim

¹ M. Mučalo bila je glavna urednica Radio Studenta od 1997. do 2002. godine.

² Koncesija na području dviju do pet županija.

najavama o odvajanju HRT-a od političkog utjecaja, odnosno promjeni iz državnog u javni servis, njezini su programi i dalje bili "obojani" dnevno-političkim interesima. Uz mjesečnu pristojbu (koju je plaćalo više od 90% hrvatskih kućanstava), u svim su programima emitirane reklame, a nešto je prihodovala i od vlastite djelatnosti (glazbena produkcija). Mjesečna pristojba i danas je stabilan i redovan izvor prihoda koji, u prosjeku gledano, iznose oko 160 milijuna eura.

Višegodišnja traženja da se dio tog novca odvoji za koncesionare radija i televizije napokon su urodila plodom. Naime, novi Zakon o elektroničkim medijima (ZEM) odredio je da će ubuduće 3% prihoda od pristojbe ići u poseban fond pod nazivom Fond za poticanje pluralizma i raznovrsnosti medijskih sadržaja (čl. 54). Tim novcem planirano je poticanje sadržaja od javnog interesa na regionalnim i lokalnim radijima i televizijama. Bio je to pokušaj ublažavanja snažne komercijalizacije programa novih koncesionara, iz kojih se bujica *light & fast* sadržaja odnosila na novinarstvo i novinare.

U to vrijeme nikomu nije bilo osobito sporno što se tzv. fondovska sredstva planiraju dodijeliti uglavnom tvrtkama u privatnom vlasništvu. Broj neprofitnih radija bio je zanemariv, a portali su tek "ušli" u ZEM kao treća vrsta elektroničkih medija pod nazivom elektroničke publikacije (e-publikacije). Usput rečeno, sljedećih deset godina, bez obzira na to bile komercijalne ili neprofitne, e-publikacije nisu dobile pravo natjecanja za sredstva Fonda.

ZEM je iz konkurencije odmah isključio medije nacionalnog dosega (osim ako nisu neprofitni) i zabavne sadržaje. Odlučeno je da će se novčano poduprijeti isključivo sljedeći sadržaji:

- ostvarivanje prava građana na javno informiranje
- nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj
- poticanje posebnih programa na područjima od posebne državne skrbi
- poticanje kulturnog stvaralaštva
- razvoj obrazovanja, znanosti i umjetnosti (čl. 57).

Procesom dodjele sredstava upravljat će novo tijelo pod nazivom Vijeće za elektroničke medije (VEM), sastavljeno od sedam članova koje, na prijedlog Vlade RH, imenuje Hrvatski sabor. Fond je prve godine (2005.) raspola-gao s oko 17.800.000 HRK, odnosno oko 2,2 milijuna eura (VEM, 2005). Sljedećih godina, a tako je i danas, sredstva Fonda stabilizirala su se na oko 4,2 milijuna eura. Uvid u rad Fonda, pa tako i točne iznose koji su do danas

dodijeljeni koncesionarima, dostupan je u izvješćima o radu VEM-a, koji ih, jednom godišnje, mora dostaviti Hrvatskom saboru (www.e-mediji.hr).

Pravo natjecanja imali su svi regionalni i lokalni radiji i televizije bez obzira na to jesu li komercijalni ili neprofitni i bez obzira na to u čijem su vlasništvu. Bila je to neobična odluka koja ni danas nema kvalitetnog objašnjenja, čak ni od strane *insidera* (Mučalo, 2016: 69). Zakonodavac je (možda) mislio da čini nešto dobro za radije i televizije u Hrvatskoj, ali je zapravo pokazao kronični nedostatak vizije razvoja scene hrvatskih elektro-ničkih medija. Posljedično, komercijalni su mediji osnaženi, a neprofitni zanemareni i zaustavljeni u razvoju.

Danas je na snazi ZEM iz 2009. godine (NN 153/09), koji je dosad pretrpio tri izmjene i dopune. Regulira rad triju vrsta medija, i to (a) radija, (b) televizija, i (c) e-publikacija. Svi mogu imati i neprofitno usmjerenje pod uvjetom da su im osnivači:

ustanove, vijeća i udruge nacionalnih manjina, obrazovne ustanove, zdravstvene ustanove te druge ustanove, vjerske zajednice, studentske udruge, školske udruge, udruge građana te druge nevladine udruge s pravnom osobnošću, kao i neprofitne zadruge posvećene zadovoljavanju informativnih, obrazovnih, znanstvenih, stručnih, umjetničkih, kulturnih, vjerskih i drugih potreba javnosti (Izmjene i dopune ZEM-a, NN 94/13, čl. 22).

Pojam udruge podrazumijeva da je riječ o udruživanju u cilju ostvarenja nekog zajedničkog interesa, a ne profita. Samim tim, eventualni "višak prihoda nad rashodima" smije se koristiti isključivo za unaprjeđenje i razvoj vlastite djelatnosti, pri čemu plaće djelatnika ne smiju premašiti iznos propisan za zaposlene u javnom sektoru.

Neprofitni radiji u Hrvatskoj najčešće prihoduju od usluga oglašavanja, sponzorstava i donacija. Često se oslanjaju i na pomoć svog osnivača, pa u tom slučaju govorimo o sufinanciranju. Reklamiranje im je ograničeno na tri minute u satu.

Sadržajne obveze podrazumijevaju najmanje 50% vlastitih sadržaja, od čega "najmanje 25% dnevnih sadržaja mora služiti zadovoljavanju informativnih, obrazovnih, znanstvenih, stručnih, umjetničkih, kulturnih i drugih potreba javnosti" (ZEM, 153/09, čl. 48).

S druge strane, komercijalni radiji oslobođeni su reklamnih ograničenja (u minutama programa) i moraju emitirati "raznovrsne" sadržaje, bez istaknutih jasnih udjela (%) u programima. Jedina konkretna programska obveza (za

radije s nacionalnim dosegom) jest dnevni informativni program u trajanju od najmanje 30 minuta, unutar kojeg mora biti informativna emisija u trajanju od najmanje 20 minuta, a regionalni i lokalni radiji moraju 10% svog ukupnoga tjednog programa posvetiti priopćavanju vijesti i obavijesti (čl. 36).

Vlasništvo nad elektroničkim medijima pokazalo se kao poseban problem. Još od prvih promjena kojima je uvedeno privatno vlasništvo sustavno je ignoriran zahtjev za transparentnim vlasničkim strukturama. Zamjen-ske osobe i tzv. peti ortaci postali su svojevrzne šifre za prikrivanje imena stvarnih vlasnika. Naime, uvijek je bilo onih koji su željeli više od jednog ili dva medija, a zakon je izrijeком ograničio koncentraciju. Istraživanje Mirković i Žagar (2013) pokazalo je da se 32 lokalna komercijalna radija nalaze u vlasništvu svega osmero ljudi. Drugim riječima, isti ljudi “držali” su trećinu lokalnih radija.

Međutim, među vlasnicima bili su područni i lokalni organi uprave. Kunac i Roller (2015) utvrdile su da se čak 41 lokalni radio nalazi u vlasništvu nekog tijela javne vlasti, od čega ih je 20 u potpunom a 21 u većinskom vlasništvu jedinica lokalne ili područne vlasti. Dodatno, lokalne vlasti bile su prisutne u još 19 radija, s udjelima od 25 do 33% vlasništva. Uvjerjenje da će liberalizacija medijskog tržišta dovesti do pluralizma medija i razno-vrsnih sadržaja pokazalo se pogrešnim. Međutim, pokazalo se i kamo zapravo idu novčane potpore Fonda za pluralizam. Usprkos saznanjima, ništa se nije promijenilo. Komercijalni sektor bio je neusporedivo jači i uspješno je lobirao za svoje interese. Neprofitni sektor i dalje nije imao nikakvog osobitog značaja, a kamoli utjecaja.

“Nacionalna strategija stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnog društva od 2012. do 2016. godine” (Vlada RH, 2012) označila je neprofitne medije kao “iznimno važne za razvoj pluralizma, slobode i društvene odgovornosti medija, izgradnju demokracije, ostvarenje ljudskih prava i aktivnog građanstva”. Njihov je status ocijenjen vrlo lošim (str. 31) i preporučeno je “definiranje zakonskog statusa i novih modela financiranja” (str. 39–40). U cilju usklađivanja s preporukama Europske unije, fondovski novci iste su godine preimenovani u “državne potpore”, pri čemu su one do 200.000 eura nazvane “potporama male vrijednosti”.

U veljači 2013. godine VEM se suočio s prevarom oko lažiranja emisija koje su na natječaju Fonda dobile potpore. Naime, umjesto stvarnog emitiranja te arhiviranja u cilju pravdanja dobivenog novca, emisije su samo snimljene, ali ne i emitirane. Vijeće je slučaj prosljedilo Državnom odvjetništvu.

Ministarstvo kulture RH je u srpnju te iste godine objavilo dva javna natječaja s ciljem podupiranja rada neprofitnih medija (bez obzira na način distribucije). Naime, financijska situacija među neprofitnim medijima, a osobito e-publikacijama čiji su osnivači bile udruge civilnog društva, bila je itekako ozbiljna i mnogima je prijetio “ključ u bravu”. Inače, internet je bio njihov glavni distribucijsko/komunikacijski kanal jer su drugi mediji (javni, komercijalni) uglavnom bili zatvoreni za sadržaje kojima su se udruge bavile (Car, 2013). Prvi je natječaj planirao dodjelu 2.994.928 HRK (oko 390.000 eura) bespovratnih sredstava, a drugi je bio pilot-projekt ugovaranja novinarskih radova u neprofitnim medijima. Planirani iznos od 249.768 HRK (oko 32.000 eura) bio je “podrška” novinarskim i uredničkim radovima. U cilju transparentnosti postupanja osnovano je i Stručno povjerenstvo za neprofitne medije. Slični iznosi i procedura ponovljeni su 2014. i 2015. godine. Sadržaj, uvjeti i rezultati natječaja dostupni su na web stranicama Ministarstva (<http://www.min-kulture.hr/>).

I na samom kraju 2013. godine, kad je RH već postala članicom Europske unije, novi je pravilnik o Fondu (NN 150/13) proširio krug korisnika državnih potpora. Uбудuće su za njih smjeli konkurirati:

1. nakladnici televizije na lokalnoj i regionalnoj razini, nakladnici neprofitne televizije te neprofitni pružatelji medijskih usluga iz članka 19. i 79. ZEM-a – 46,5%
2. nakladnici radija na lokalnoj i regionalnoj razini, nakladnici neprofitnog radija te neprofitni pružatelji medijskih usluga iz članka 19. i 79. ZEM-a – 46,5%
3. neprofitni pružatelji elektroničkih publikacija – 3%
4. neprofitni proizvođači audiovizualnog programa – 3%
5. neprofitni proizvođači radijskog programa – 1%

Uvjerljivo najveći udio potpora (93%) mogli su i dalje koristiti regionalni i lokalni (komercijalni, privatni) radiji (njih 138) i televizije (22). Udio tradicionalnih neprofitnih medija bio je i dalje zanemariv, radilo se o svega šest radija i nijednoj televiziji. Međutim, ovim je pravilnikom krug korisnika proširen i na e-publikacije. Tako su one neprofitne³ ubuduće mogle

³ Budući da je službena evidencija izrazito manjkava, M. Mučalo uputila je VEM-u zahtjev za preciznim brojem neprofitnih e-publikacija u 2013. godini. Prema informacijama koje je dobila, te godine je u Upisniku e-publikacija bilo evidentirano svega devet takvih medija, a 2014. godine 45.

računati na 3% od ukupnih sredstava Fonda. Preostalih 4% namijenjeno je neprofitnim proizvođačima AV i radijskog programa (nezavisne produkcije).

Usprkos podacima o vlasničkim strukturama radija i televizija te spoznaji o bujici *juke-box* radija, VEM je nastavio uhodanim smjerom. Bilo je jasno da brojni komercijalni mediji već godinama nemaju “raznovrstan” sadržaj i time krše odredbe svojih koncesionarskih ugovora, ali nezavisnom regulatoru kao da to nije osobito smetalo. Dodjela državnih potpora odvijala se kao i prethodnih godina, pa je, apsurdno ali istinito, Fond “plaćao” za ono što su komercijalni radiji ionako bili obvezni emitirati. Sličnom pasivnošću praćeni su i neprofitni radiji, pa i e-publikacije. Primjerice, ostaje nejasnim zašto su i s kojim obrazloženjem komercijalne e-publikacije isključene iz natječaja.

Ministarstvo kulture RH je 2015. godine startalo javnu raspravu o novoj medijskoj strategiji RH. Bio je to obiman posao i na njihovim web stranicama postavljeni su brojni radni materijali (Vlada RH, 2015). Među njima je jedan u cijelosti bio posvećen neprofitnim medijima. Možda bi neprofitni sektor zaista i dobio potporu za razvoj da se, nakon parlamentarnih izbora u prosincu 2015. godine, nije dogodila smjena vlasti. Rad na strategiji je zaustavljen, a ukinuti su i programi potpore Ministarstva kulture. Međutim, nova vlada nije dugo trajala. Politička previranja i nesuglasice među koalicijskim partnerima su, nakon samo deset mjeseci, doveli do prijevremenih izbora (održani u rujnu 2016.). Posljedično, opet su stigli novi ministri. Usprkos najavama o nastavku rada na medijskoj strategiji te promjeni medijskih zakona, zasad se još ništa nije počelo događati.

I na kraju još treba spomenuti da je početkom 2017. godine novi pravilnik o Fondu (NN 2/17) povišio udio za neprofitne e-publikacije s 3% na 5%. “Gubitnici” su nezavisne produkcije AV i radijskog programa (pad s 4% na 2%). Udjeli komercijalnih radija i televizija te zabrana natjecanja komercijalnih e-publikacija ostali su i dalje na snazi.

Danas uz neprofitne radijske veterane (Radio Student, HKR i Radio Marija) u Republici Hrvatskoj emitiraju još četiri neprofitna FM radija⁴. Zajedno s još 138 komercijalnih FM radija čine ukupan broj koncesionara (nakladnika) za radijsku djelatnost (AEM, 2017a).

⁴ U proljeće 2017. u RH je uspostavljen još jedan, osmi neprofitni FM radio. Riječ je o Radio Gospiću, koji je odustao od dotadašnjeg komercijalnog usmjerenja i promijenio pravnu osobnost iz tvrtke u udrugu. Zbog razlike od nekoliko mjeseci nije obuhvaćen istraživanjem.

3. Cilj i predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja bilo je sedam neprofitnih FM radija, čime se naglašava isključenost internetskih. Riječ je o ukupnoj populaciji FM radija ovog programskog usmjerenja u Republici Hrvatskoj. Nalaze se u pet gradova, i to Zagrebu, Osijeku, Dubrovniku, Splitu i Slavanskom Brodu. Među njima je jedan nacionalne čujnosti (Hrvatski katolički radio), četiri gradska i dva koja imaju koncesije za dio grada u kojem emitiraju (zagrebački Radio Student i osječki UNIOS).

Tablica 1 donosi zbirni prikaz s podacima o nazivima ovih radija, njihovim osnivačima, područjima emitiranja i godinama kad su počeli emitirati.

Tablica 1: *Neprofitni FM radiji u Republici Hrvatskoj*

Naziv radija	Područje koncesije	Osnivači	God.
Radio Student	Dio grada Zagreba	Fakultet političkih znanosti, Zagreb	1996
Radio Marija	Grad Zagreb	Udruga Radio Marija	1997
HKR	Državna razina	Hrvatska biskupska konferencija	1997
Radio Sunce	Šire područje Splita	Županijska liga za borbu protiv raka	2010
Radio UNIDU	Uže područje Dubrovnika	Sveučilište u Dubrovniku	2010
Radio 92FM	Grad Slavonski Brod	DMS* Brodsko-posavske žup.	2014
Radio UNIOS	Dio grada Osijeka	FERIT**, Osijek	2015

* Društvo multiple skleroze

**Fakultet elektrotehnike, računarstva i informacijskih tehnologija

Tri radija osnovala su udruge (Radio Marija, Županijska liga u Splitu i DMS u Slavanskom Brodu), dva radija osnovali su fakulteti (FPZG – Zagreb i FERIT – Osijek) i jedan je osnovalo Sveučilište u Dubrovniku. Hrvatski katolički radio osnovala je Hrvatska biskupska konferencija⁵ i jedini ima nacionalnu koncesiju. Radio Marija ima mrežu od četiri gradska radija (u Zagrebu, Rijeci, Splitu i Virovitici). Ova dva radija značajno se razlikuju od drugih ne samo po dominantnoj vrsti govornih sadržaja (vjerske teme) već i po svojem koncesionarskom području, broju plaćenih djelatnika i načinu

⁵ HBK je ustanova osnovana od Apostolske Stolice. Čini je 17 (nad)biskupija koje tvore četiri metropolije, i to Zagrebačka, Splitsko-Makarska, Đakovačko-Osječka i Riječka te samostalna Zadarska biskupija i Vojni ordinarijat.

financiranja. Radio Sunce i Radio 92FM također imaju gradske koncesije (Split i Slavonski Brod), a svi studentski radiji (Radio Student, Radio UNIDU i Radio UNIOS) imaju koncesije na užim dijelovima svojih gradova (Zagreb, Dubrovnik i Osijek).

Ima li neprofitni FM radio perspektivu, kako uopće funkcionira i je li dobar temelj za uspostavu trećeg medijskog sektora, bila su glavna istraživačka pitanja. Metodologija je kombinirala polustrukturirani intervju i upitnik s otvorenim i zatvorenim pitanjima. Istraživane su okolnosti u kojima emitira (djelatnici, financiranje, najveći problemi), proaktivnost u zajednicama, stavovi o stanju sektora i perspektivi. Uzorak je bio ciljani i namjerni, a obuhvatio je uredničku populaciju. Istraživanje je provedeno tijekom prosinca 2016. godine i svi sugovornici pristali su na objavu nalaza. Sudjelovali su:

- dipl. soc. Ivan Vlašić, gl. urednik Radio Studenta (Zagreb)
- bacc. ing. tehn. Davor Vrandečić, gl. urednik Radija UNIOS (Osijek)
- mag. medior. publ. Alen Roki, gl. urednik Radija UNIDU (Dubrovnik)
- dr. sc. teol. Stjepan Fridl, svećenik, gl. urednik Radio Marije (Zagreb)
- dr. sc. Anto Mikić, kroatolog, gl. urednik HKR-a (Zagreb)
- dipl. iur. Tonči Jukić, gl. urednik Radio Sunca (Split)
- mag. nov. Irena Vukas, gl. urednica Radija 92FM (Slavonski Brod).

Dodatni izvor podataka bile su službene objave Vijeća za elektroničke medije i Agencije za elektroničke medije (www.e-mediji.hr). Uglavnom je riječ o dokumentaciji u vezi s programskim osnovama radija i godišnjim izvješćima o radu koja su namijenjena Hrvatskom saboru.

4. Prikaz nalaza

Nalazi su svrstani u pet cjelina, i to: (a) kadrovska problematika, (b) programske karakteristike i proaktivnost, (c) financijsko poslovanje, (d) glavni problemi, i (e) stavovi o budućnosti neprofitnog sektora.

4.1. Kadrovska problematika

Jedna od aktualnih tema svih neprofitnih medija, pa tako i radija, jest pitanje zapošljavanja. Naime, neprofitni mediji teško izdržavaju skupoću hrvatskih bruto plaća⁶ i honorara svojih djelatnika. Drugim riječima, ne

⁶ Minimalna (osnovna) bruto plaća u RH za 2017. godinu iznosi 3.276 HRK i uvećava se u skladu s kvalifikacijama odnosno složenosti poslova.

prihoduju dovoljno da bi uredno podmirili sve obveze koje proizlaze iz stalnog radnog ili honorarnog odnosa. Tablica 2 donosi zbirni prikaz broja djelatnika na neprofitnim radijima s naznačenim radnim statusima (stalno zaposleni, honorarni suradnici i volonteri).

Tablica 2: Djelatnici na neprofitnim FM radijima

	Radio Student	Radio Marija	HKR	Radio Sunce	Radio UNIDU	Radio 92FM	Radio UNIOS
Stalni	1	10	19	3	–	3	–
Honorarni	2	–	50-ak	1	9	–	–
Volonteri	oko 150	300	3	5	10	10	12

Najveći broj stalno zaposlenih imaju dva najveća radija – HKR (19) i Radio Marija (10). S obzirom na njihovo koncesionarsko područje (nacionalna razina i četiri velika grada), takav broj zaposlenih nije neočekivan, ali je svakako netipičan za neprofitne radije, pa i *community* sektor. HKR k tomu ima i 50-ak honorarnih suradnika i zanemariv broj volontera (3). Ovdje treba voditi računa da mu je osnivač Hrvatska biskupska konferencija, a ne “obična” udruga. Radio Marija nema “honorarce”, ali ima oko 300 volontera. Tomu svakako pridonosi i specifičnost programske orijentacije (vjerski sadržaji), ali i pripadnost svjetskoj mreži *World family of Radio Maria* (WFRM), čija pravila nalažu volonterski angažman.

Dva studentska radija (UNIOS i UNIDU) uopće nemaju stalno zaposlenih, dok Radio Student ima jednog, i to glavnog urednika. Radio Student najdugovječniji je neprofitni (i studentski) radio u Republici Hrvatskoj. Svoj stabilan punoljetni staž zahvaljuje (1) odlučnosti osnivača za održanjem studentskih medija (FPZG ima još studentski list i televiziju), (2) stalno zaposlenom glavnom uredniku, i (3) povezanosti studijskog programa s praktičnom izobrazbom. Naime, radio je od početka zamišljen kao mjesto studentske vježbe. Tijekom vremena, a osobito nakon uvođenja bolonjskog procesa, jače se povezao s nastavnim procesom, što je rezultiralo zapošljavanjem glavnog urednika i angažmanom dva honorarna suradnika. Studenti su motivirani za rad stoga što se radijska praksa boduje i može donijeti olakšice u ispunjavanju nekih obveza iz kolegija povezanih s radijskim medijem. UNIDU i UNIOS nemaju stalno zaposlenih, što upućuje na (mogući) programski voluntarizam, pa i *ad hoc* “snalaženje”. UNIDU je

u boljoj situaciji jer ima devet "honoraraca" (jedan radi na ugovor o djelu, a osam putem Student servisa) i 10 volontera. UNIOS sa svojih 12 volontera zasigurno ima najtežu situaciju. Uostalom, to potvrđuje i njegov urednik, s napomenom da je volonterstvo "jedini i najveći radijski problem".

Iako je u slučaju UNIOS-a volonterstvo apostrofirano u cilju isticanja potrebe radija za plaćenim djelatnicima, upravo je volontiranje jedan od glavnih oslonaca *community* medija. Stoga na trenutak treba promotriti situaciju s volontiranjem u Hrvatskoj. Zrinščak i Lakoš (2012) u komparativnoj studiji o volontiranju zaključuju da je angažman studenata u Hrvatskoj upola niži od svih obrađenih zemalja, što posljedično dovodi do pozicioniranja zemlje na samom začelju tablice. Motivacija za volontiranjem izrazito je individualna, napominju Vokić i Marić (2013), pri čemu spol, dob, obilježja ličnosti, područje studiranja i izbor profesije nemaju utjecaja na volonterski angažman. Međutim, nezainteresiranost za dobrovoljni rad nije isključivo hrvatski problem. Doliwa i Ranković (2014) uočavaju ga u većini zemalja središnje i istočne Europe i smatraju jednim od glavnih uzroka spore uspostave njihovih *community* medija. Takav negativan stav stanovnika bivših komunističkih zemalja prema volontiranju, smatraju Voicu i Voicu (2009, citirano kod Doliwa i Ranković), posljedica je višegodišnjeg obeshrabrivanja civilnog društva i individualne inicijative.

Afirmaciji ideje o dobrovoljnom, besplatnom i društveno korisnom radu u postsocijalističkim zemljama zasigurno treba vremena, ali se pri tomu ne mogu isključiti ni gospodarske okolnosti. U slučaju Republike Hrvatske to je razdoblje od zadnjih sedam godina izražene gospodarske stagnacije, koje ni danas nije u cijelosti prevladano. Posljedično, besparica upućuje na traženje plaćenog posla, a u kombinaciji s još uvijek mladom civilnom scenom može objasniti izostanak ili smanjenu želju za volontiranjem.

Preostala dva radija (Radio Sunce i Radio 92FM) imaju po tri stalno zaposlena djelatnika, svega jednog "honorarca" i pet odnosno deset volontera. Svi rade sve vrste programskih poslova, od novinarskih i voditeljskih do poslova glazbenih urednika i tehničke realizacije programa. Upravo na njihovom primjeru nalazimo i najveću sličnost s *community* modelom. Program se odvija (vjerujemo u skladu s preuzetim koncesionarskim obvezama) puna 24 sata, oba radija okrenuta su temi ljudskog zdravlja i nedvojbeno raspolažu entuzijazmom kojeg na lokalnim neprofitnim medijima jednostavno mora biti.

Zapošljavanje u neprofitnim medijima nije uobičajeno, a ni unosno. Opterećenje plaća u Hrvatskoj veliki je teret poslovanju, a otkazi često pravno vrlo rizični. Stoga treba dobro poznavati raspon mogućnosti zapošljavanja kroz drugačije oblike rada (dopunski rad, sezonski rad, honorarni ili autorski ugovor). Oslanjanje na volontere ima svoje granice, kako u smislu pouzdanosti i kvalitete tako i u slučajevima (razumljive) želje za odlaskom na neki plaćeni posao.

4.2. Programske karakteristike i proaktivnost

Kvalitativna i kvantitativna analiza programskih sadržaja nisu uključene u ovo istraživanje. U kontekstu programskih obveza propitivano je postojanje specijaliziranih sadržaja, prisutnost na internetu (web, *stream*, društvene mreže), eventualno istraživanje slušanosti, profil ciljne publike i proaktivnost.

Šest nakladnika emitira 24-satni program, a sedmi (Radio UNIOS) emitira od 10:00 do 22:00 sata. Radio Marija i HKR izjašnjavaju se kao specijalizirani za vjerske sadržaje, Radio Sunce promiče teme o zdravlju, Radio 92FM posvećen je problemima invalidnih osoba, dok studentski radiji očekivano imaju veći broj emisija posvećenih studentskim pitanjima. Svi radiji imaju aktivne web stranice sa *streamom* i komuniciraju sa slušateljima putem društvenih mreža. Nemaju istraživanja slušanosti i većina se obraća punoljetnoj publici, najčešće iznad 20 godina starosti.

Međutim, nastojalo se saznati imaju li ovi radiji neku “dodanu vrijednost” koja bi proizišla iz njihove proaktivnosti prema zajednicama, interesnim ili teritorijalnim, kojima se obraćaju. Naime, odlika proaktivnosti u cilju unaprjeđenja opće dobrobiti “svojih” zajednica jedno je od ključnih načela svakog *community* medija. Riječ je o postavljanju cilja, samostalnoj inicijativi, kreativnosti u osmišljavanju sadržaja (bilo u stvarnom životu ili putem medija), prilagodbi i u konačnici samoj izvedbi. Aktivnosti *community* medija mogu obuhvatiti organizacije predavanja, radionica, prigodnih sajмова, koncerata, izložbi itd. Važno je da se medij pojavljuje kao inicijator, kreator, organizator i/ili sudionik takvih sadržaja. Uspješnost proaktivnosti u izravnoj je vezi s prepoznavanjem njegove temeljne djelatnosti, a to su radijski sadržaji. Povjerenje stvoreno prema programu reflektirat će se i na inicijative u stvarnom životu. Time se posredno naglašava važnost njegove lokalnosti i zatvara krug između medija, sadržaja i zajednice. Inicijativa, proaktivnost i interakcija, kako u medijskom tako i stvarnom životu, čine se optimalnim receptom za afirmaciju i prepoznatljivost ove vrste medija.

Konkretnih rezultata dosadašnje proaktivnosti neprofitnih radija nema. Najčešće su u pitanju tipizirani programski sadržaji poput medijskog praćenja kulturnih i humanitarnih događaja ili tema od posebnog programskog interesa. U stvarnom životu jedino Radio Student naglašava dobru povezanost sa studentskim udrugama, i to organizacijama tribina, koncerata i sličnih događanja.

Moguće je da postoji i nerazumijevanje stvarne uloge i načina funkcioniranja neprofitnog radija u zajednici. Uostalom, do tog su zaključka došle Doliwa i Ranković (2014), koje neznanje o *community* medijima pozicioniraju među ključnim razlozima nerazvijenosti trećeg sektora u zemljama središnje i istočne Europe.

4.3. Financijsko poslovanje

Neprofitni FM radiji u Republici Hrvatskoj nisu pošteđeni, a kamoli izuzeti od novčanih obveza kakve imaju i komercijalni mediji. U kontekstu djelatnosti kojom se bave, riječ je o tri fiksne vrste troškova, i to (a) naknade za koncesiju, (b) naknade za korištenje radiofrekvencijskog spektra, i (c) naknade za rad Agencije za elektroničke medije. Svaka od ovih stavki precizno je regulirana pratećim pravilnicima (dostupni na www.aem.hr) i oslonjena na temeljne tehničke i demografske parametre (snaga odašiljanja, naseljenost teritorija). Neprofitni radiji imaju tek olakšicu u plaćanju koncesije (za 50%).

Dodatni troškovi proizlaze iz plaća, ugovora o djelu, ugovora za Student servis, računovodstva, komunalnih stavki (npr. struja, voda, čišćenje), korištenja telefona i interneta, kupnje nove opreme ili popravka stare itd. Među posebnim troškovima tipičnim za ovu djelatnost ističe se plaćanje autorskih prava (audio/video).

Neprofitni mediji najčešće prihoduju od donacija te usluga oglašavanja i sponzorstva. Vrlo često ih sufinanciraju i njihovi osnivači. Pitanje novca nije ugodna tema i odgovori često nisu osobito precizni. Zato nalaze iz sljedeće Tablice 3 treba shvatiti s rezervom jer je moguće da su urednici zaboravili navesti neke izvore ili pogrešno odredili prioritete. Također, u pitanju zadnje stavke (godišnji proračun radija) moguće je da ne znaju stvarne iznose budući da se time (najčešće) bave osnivači radija. Tablica 3 donosi prikaz glavnih i sporednih izvora prihoda, prisutnost ili odsustvo reklama te okvirnu procjenu godišnjih troškova poslovanja (u tisućama HRK) prema mišljenju glavnih urednika.

Tablica 3: Prihodovanje neprofitnih FM radija

	Radio Student	Radio Marija	HKR	Radio Sunce	Radio UNIDU	Radio 92FM	Radio UNIOS
Glavni izvor	Fond	dobrovoljni prilozi	osnivač	Fond	Fond	domaći natječaji	osnivač 100%
Drugi izvor	osnivač	Fond	donacije, Fond	Grad, projekti	Grad, lok. natj.	Grad, projekti	–
Reklame	Da, do 10%	Ne	Da, do 10%	Da, 15–25%	Ne	Da, do 10%	Ne
Godišnji proračun*	manje od 250	manje od 250	manje od 250	manje od 350	oko 200	manje od 250	oko 200

* Izraženo u tisućama HRK.

Među glavnim prihodima nalaze se donacije (Fond za pluralizam, lokalna vlast, tvrtke i neka vrsta grupnog financiranja, odnosno *crowdfunding*) i usluge oglašavanja. Tri radija oslanjaju se na sufinanciranje osnivača. Zamjetno je da “iskusniji” (stariji) radiji redovito sudjeluju na natjecajima Fonda, poznaju postupak prijave i način izrade dokumentacije te opravdano računaju na ovaj izvor. Najmlađi, poput Radija FM92 i Radija UNIOS, zasad još nisu koristili ovaj izvor, ali im je to u planu. Zamjetno je i korištenje više izvora, što je također karakteristika *community* sektora.

Državne potpore (Fond za pluralizam) ponekad dosežu čak i do 50% prihoda (Radio Student i Radio UNIDU), nekim radijima “ne znače puno, ali dobro dođu” (Radio Marija i HKR), dok ih neki smatraju “jako važnim, jer bez njih ne bi uopće mogli raditi” (Radio Sunce). Izravno su povezane s aktivnošću (najčešće) glavnih urednika oko dokumentacije koja je potrebna za sudjelovanje na natjecaju. Danas to podrazumijeva prikaz tematskih emisija i prateće troškovnike njihove produkcije.

Svi dosadašnji korisnici jasno iskazuju nezadovoljstvo stoga što “nikad ne dobiju onoliko koliko su tražili”. Neprofitni radiji, usprkos svom malom broju, očito nemaju nikakav povlašteni status, a kamoli prednost u natjecanju za državne potpore.

Reklame nemaju Radio Marija, Radio UNIDU i Radio UNIOS. Druhim radijima one donose oko 10% ukupne vrijednosti radijskih proračuna, a Radio Suncu od 15 do 25%. Reklame mogu, ali i ne moraju biti odlika nekog *community* sektora. Ta je odluka prepuštena nacionalnom

zakonodavstvu koje o tomu odlučuje s obzirom na (ne)postojanje stabilnog i kontinuiranog državnog subvencioniranja rada *community* medija.

Osnivači snose značajan dio troškova “svojih” radija, što može poslužiti kao kvalitetna smjernica svima koji razmišljaju o pokretanju neprofitnog medija. Primjerice, Radio Student emitira iz prostora svojeg osnivača (FPZG), pri čemu fakultet snosi režijske troškove, trošak uredničke plaće i honorarnih suradnika. Tako je i s Radio UNIOS-om. HKR također sufinancira njegov osnivač. Pralica (2011) inače kombinaciju studentskih radija i fakulteta odnosno sveučilišta naziva “održivim” modelom jer osnivač rješava pitanje prostora i opreme, a u programu je izgledno računati i na pomoć nastavnika.

Radio Sunce i Radio 92FM uopće ne spominju svoje osnivače, što se može objasniti činjenicom da je riječ o “običnim” udrugama građana iza kojih nema nikakve “jače” institucije poput Hrvatske biskupske konferencije, fakulteta ili sveučilišta.

Međutim, oba radija oslanjaju se na potpore uprava “svojih” gradova (Split i Slavonski Brod) te tijela državne uprave i tvrtki u državnom vlasništvu (Ministarstvo zdravstva, HBOR, HEP, Zavod za vještačenje itd.). Naime, važno je napomenuti da dobivanje potpora iz Fonda ne isključuje pravo prihodovanja od drugih državnih, regionalnih ili lokalnih izvora. Jedini kriterij je različitost sadržaja, jer se za te potpore ne smije konkurirati s “fondovskim” emisijama. Ovdje je opet zamjetna tipična karakteristika *community* sektora gdje “svi rade sve”, pa tako urednici ne brinu samo o programu, već i o poslovanju radija.

Posebnost Radio Marije i HKR-a očituje se kroz donacije “prijatelja radija”. Riječ je o dobrovoljnim prilozima koje uplaćuju njihovi slušatelji, pri čemu HKR razlikuje “prijatelje” (pojedinci) od “podupiratelja” (župe, redovničke zajednice, tvrtke, udruge i sl.). Oba radija gotovo od početka svojih emitiranja njeguju kontinuitet prikupljanja dobrovoljnih priloga. Iako se radi o manjim iznosima koje daje veći broj ljudi, to nije tipični *crowdfunding* s obzirom na to da nema jasno naveden početak i kraj takve kampanje. Inače, prva prava *crowdfunding* kampanja za pomoć nekom hrvatskom mediju realizirana je u studenom 2016. godine, za portal forum.hr⁷.

⁷ U svega nekoliko dana prikupljen je željeni iznos od 5000 dolara, a nakon toga stiglo se i do 9045 dolara, od čega je 8385 dolara sjelo na račun, dok je ostatak otišao za razne naknade. Kampanju je podržalo 350 osoba iz 21 zemlje. Uz Hrvatsku, najviše uplata stiglo je iz SAD-a.

Već je napomenuto da okvirne procjene godišnjih radijskih proračuna treba shvatiti oprezno. Naime, gotovo je nevjerojatno da bi najveći i najmanji radiji mogli raditi u istim novčanim okolnostima (oko 200 tisuća HRK, odnosno oko 26.000 eura). Moguće je da urednici zaista ne znaju stvarne troškove radija, ali i da su neke zaboravili uračunati. Procjena od 350 tisuća HRK (oko 45.000 eura) za radio gradske razine emitiranja i tri zaposlena djelatnika djeluje uvjerljivije (Radio Sunce). Treba još jednom napomenuti da se “zarada” neprofitnog medija, prema zakonu, mora potrošiti na unaprijeđivanje rada samog medija.

Europske natječeaje iskoristio je samo Radio 92FM koji je putem Europskog socijalnog fonda⁸ ostvario sredstva za početak emitiranja.

4.4. Glavni problemi neprofitnih FM radija

Problemi su brojni i različiti. Opet do izražaja dolazi naglašena razlika između koncesijskih područja, vrsta programa, načina prihodovanja i samih osnivača. Tablica 4 donosi sažeti prikaz odgovora.

Grupiranje je uočeno oko novčanih problema i kadrovske problematike. Iznenadenje predstavlja opaska o manjkavosti znanja potrebnog za sudjelovanje u EU projektima te o nepoznavanju neprofitnog sektora i njegovog načina rada. Budući da je o financiranju već dosta napisano, opširnije se treba zadržati na drugim istaknutim temama.

Tablica 4: *Problemi neprofitnih FM radija (uredničko mišljenje)*

Radio Student	Podfinanciranost, neadekvatan prostor, nedovoljno zaposlenih
HKR	Slaba kadrovska ekipiranost, slaba kadrovska protočnost, nedostatak sredstava za ulaganje u program i tehniku
Radio Marija	Nedovoljan prostor, zakonska regulativa, poteškoće u dobivanju novih frekvencija
Radio Sunce	Nema izvora financiranja, deficit djelatnika, slabo poznavanje radijskih vještina i vještina potrebnih za sudjelovanje u natječajima
Radio UNIDU	Nema zaposlenih, nema ustroja, nedovoljno razumijevanje nakladnika
Radio 92FM	Loša financijska situacija, neznanje i nepoznavanje neprofitnog sektora, nedovoljan angažman zajednice i pojedinaca
Radio UNIOS	Radio vode volonteri, bez njih nema ni radija. To je jedini i najveći problem.

⁸ “Poboljšanje pristupa tržištu rada ugroženih skupina”, Europe Aid/131893/M/ACT/HR, Improving labour market access of disadvantaged groups, Lot 3. Ugovor je potpisan 22. 7. 2013.

Široka tema “kadrovskih problema” ovdje je izražena kroz “nedovoljan broj zaposlenih, slabu kadrovska ekipiranost, deficit djelatnika, slabo poznavanje radijskih vještina i volontiranje”. Neke su već ranije analizirane (zapošljavanje i volontiranje) pa pozornost treba usmjeriti na “slabo poznavanje radijskih vještina”. Taj problem nije tipičan samo za radijski medij, već za sve vrste poslova koji uz teorijsko znanje traže i vještinu. Tako u prvi plan dolazi pitanje praktične izobrazbe u vrijeme školovanja, što je i inače jedna od aktualnih tema u Hrvatskoj.

U konkretnom slučaju riječ je o vještinama potrebnim za rad na radiju, pri čemu se posebno apostrofira radijsko novinarstvo i radijska tehnika (emitiranje i montaža). Pitanje vještina i dodatnih znanja posebno je cijenjeno s obzirom na ekonomiziranje u broju djelatnika. Međutim, konvergirano medijsko okruženje traži i sposobnost višezadačnosti (engl. *multitasking*), pa radijski novinar mora poznavati obradu AV zapisa i teksta za objavu na web stranici radija. Optimalnim “vježbalištem” čine se upravo studentski mediji s pratećim web stranicama jer je u tom slučaju višezadačnost pravilo, a ne izuzetak. Dodatna znanja i vještine mogu donijeti prednost pri zapošljavanju, pa su studentski mediji tim vrijedniji.

Međutim, specifičnost učenja radijskog novinarstva i tehničkih vještina leži u individualnom podučavanju. Stoga, isticanje problema manjka znalaca s profesionalnim vještinama zapravo više govori o nedostatku iskusnih novinara i radijskih tehničara koji bi mogli biti mentorima negoli o stvarnim (ne)sposobnostima početnika. Ovdje se krug zatvara jer se ponovo aktualizira pitanje zapošljavanja.

Zahtjevnost projekata namijenjenih EU natjecajima dobro je poznata i mnoge su tvrtke posvećene upravo toj vrsti poslova. Međutim, u ovom se kontekstu zapravo ukazuje na potrebu da se nezavisni regulator (Vijeće za elektroničke medije) bolje poveže s institucijama koje raspolazu potrebnim informacijama te aktivno angažira u edukaciji zainteresiranih.

4.5. *Budućnost neprofitnog sektora*

Promišljanja o budućnosti trećeg medijskog sektora u Republici Hrvatskoj grupiraju se oko (a) političke volje, (b) novog zakonskog okvira, (c) redefiniranja rada VEM-a i Fonda za pluralizam, i (d) stvaranja zajedničke platforme neprofitnih medija.

Važnost stvaranja zajedničke platforme svih neprofitnih medija u Hrvatskoj ukazuje na svijest o sličnostima u sektoru, pa tako i mogućnosti artikuliranja zajedničkih zahtjeva. Individualne intervencije (pritužbe, sudjelovanja u javnim raspravama) ili inicijative manjih grupa⁹ dosad nisu urodile plodom, podjednako kao što se ni HURIN¹⁰ nikada nije angažirao oko problema neprofitnih radija. Legitimni predstavnik neprofitnog sektora (FM radiji i e-publikacije) bio bi zagovarač i pregovarač u dijalogu s predstavnicima vlasti. Zajedničkim naporima i međusobnim uvažavanjem mogli bi osmisliti model koji više nije “brzoplet” (Hrvatini i Petković, 2014: 16) i koji bi, temeljem potreba društva kojem se obraća i procjene očekivanih tehnoloških iskoraka, uvažio obveze i odgovornost komercijalnog s jedne te javnog i neprofitnog sektora s druge strane.

Redefiniranje uloge nezavisnog regulatora odnosi se na njegovu aktivniju ulogu u zagovaranju ciljeva koji nisu samo “njihovi” (koncesionarski), već zajednički. VEM zasad djeluje izolirano, pasivno i bezidejno, više kao vrsta administrativnog servisa negoli kao krovno nezavisno tijelo koje je zapravo itekako odgovorno za postojeće stanje na medijskom tržištu. Vijeće treba osvijestiti da njegova uloga nije samo nadzorna, već i proaktivna u cilju dobrobiti svih sudionika u području njegove odgovornosti. Nastavno, riječ je i o revidiranju liste korisnika potpora Fonda za pluralizam i dosadašnje visine udjela. Izdvojena mišljenja naglašavaju revidiranje liste korisnika potpora iz Fonda za pluralizam, s naglaskom na neprofitne medije (radije i e-publikacije), odnosno značajnu restrikciju sudjelovanja komercijalnih. Metodologija rada Vijeća mora biti transparentnija i argumentirana.

Promjena postojećih medijskih zakona, osobito Zakona o elektroničkim medijima, ishodište je željenih promjena. Dosad su se razlike između komercijalnog i neprofitnog sektora zadržavale isključivo na regulatornoj razini (razlike u pravnom obliku osnivača, načinu prihodovanja i programskim obvezama), pri čemu se u cijelosti zanemarila “šira slika”, a osobito podupiranje neprofitnog sektora. Puno se očekuje od novih medijskih

⁹ Krajem 2011. grupa neprofitnih udruga koje su osnivači e-publikacija, pod nazivom N-mreža, uputila je Vladi RH svoje zahtjeve. Dokument je poznat pod nazivom Zimski dokument.

¹⁰ Hrvatska udruga radija i novina osnovana je 1964. godine i najstarije je strukovno udruženje medija u RH. Okuplja u svom članstvu 121 radijsku postaju svih koncesionarskih razina.

zakona, za koje se vjeruje da će promijeniti dosadašnju nezainteresiranost države za neprofitne medije i ubuduće stimulirati njihov razvoj.

Politička volja (ili ne-volja) za redefiniranjem rada nezavisnog regulatora i promjenom zakonske regulative ključna je za “novo ruho” hrvatske medijske politike. Upravo stoga Ministarstvo kulture RH mora napisati medijsku strategiju i izložiti je javnoj raspravi. Europske smjernice medijskog razvoja odavno su potvrdile “treće medije”, pa nema razloga da ih hrvatska vlast nastavi ignorirati.

5. Treći medijski sektor u Republici Hrvatskoj

Jedno od istraživačkih pitanja bilo je kako funkcioniraju neprofitni radiji u Hrvatskoj. Najtočnije bi bilo reći da funkcioniraju različito jer jedino uočljivo u slici su njihove razlike. Prema veličinama koncesija “odskachu” HKR s nacionalnom pokrivenošću i Radio Marija s četiri gradske koncesije, dok drugi ostaju grupirani na lokalnoj ili nižoj razini koncesije, s isključivo jednom frekvencijom. Prema broju stalno zaposlenih djelatnika opet uvjerljivo prednjače HKR i Radio Marija, a neki drugi ih i nemaju. Nekim radijima su državne potpore izuzetno važne, dok se drugi za njih još nisu ni natjecali. Osnivači nekima predstavljaju čvrst oslonac, dok ih drugi i ne spominju. Zamjetno je grupiranje oko programskih specijalizacija (vjera, studentske teme, zdravlje), problema i percepcije budućnosti iako i tu postoje izdvojena mišljenja.

Međutim, upravo njihova različitost govori u prilog, makar i slučajnom, pluralizmu. Opravdano se treba zapitati što bi se dogodilo da su, kojim slučajem, imali potporu za svoj razvoj od samog početka liberalizacije hrvatskog medijskog tržišta, a što je također bilo jedno od istraživačkih pitanja. U tom kontekstu zanimljiv je nizozemski primjer, gdje je, nakon desetak godina traženja optimalnog modela, svim radijima ponuđena mogućnost izbora između komercijalnog i javnog (*public*) sektora (Evens i Paulussen, 2011). Veći radiji odabrali su komercijalno usmjerenje i tržište, dok su lokalni radiji većinom izabrali programske obveze teritorijalnog *community* radija i redovito subvencioniranje.

To nas vodi k trećem istraživačkom pitanju o perspektivi neprofitnih radija u Hrvatskoj. Zrakoprazni prostor u kojem su “zaglavili” zbog nespretnosti ili brzopletosti zasigurno je nanio štetu njihovom razvoju. Štetu je nanijelo i nepoznavanje ovog modela emitiranja, koje ni danas nije osobito ublaženo. Međutim, umjesto ponavljanja pogrešaka u prepisivanju tuđih modela ili

uzaludnih pokušaja popravljanja programskih manjkavosti nastalih kolapsom tema od javnog interesa, potrebno je razmisliti o autentičnom novom modelu koji bi odgovarao aktualnim društvenim i političkim okolnostima.

Danas u Republici Hrvatskoj emitira 145 koncesionara za radio, među kojima je osam neprofitnih (AEM, 2017a). Emitiraju i 24 komercijalne televizije, među kojima nema nijedne neprofitne (AEM, 2017b), dok je registriranih elektroničkih publikacija 254, od čega je 94 neprofitnog usmjerenja (AEM, 2017c). Sliku medijskog tržišta upotpunjuje još i Hrvatska radiotelevizija, javna ustanova čiji je osnivač Republika Hrvatska i koja, u zemaljskoj distribuciji, ima tri nacionalna i osam regionalnih radijskih programa te četiri televizijska (HRT, 2017).

Broj neprofitnih medija upućuje na opravdanost iskoraka u kreiranju trećeg medijskog sektora. Hrvatsko gospodarstvo nije dovoljno snažno da bi prehranilo sve navedene medije, uključujući i HRT. Primjera radi, u razdoblju od 2012. do 2015. godine od koncesije je odustao čak 21 lokalni komercijalni radio. Najčešći razlog bile su “teške gospodarske okolnosti” (VEM, 2012–2015, Izvješća Hrvatskom saboru).

Medijsku politiku treba planirati i tu država ima itekako važnu ulogu. Izgledno je očekivati da bi u budućnosti moglo biti još odustajanja od koncesija. Alternativa postoji, treba je samo ponuditi.

6. Umjesto zaključka

Temeljem nekritičkog prepisivanja medijskih modela iz razvijenih demokracija i njihovog “presadivanja” u postsocijalističku i poratnu Republiku Hrvatsku, Kanižaj i Skoko (2010: 22) uočili su trendove kao što su “tabloidizacija, komercijalizacija, senzacionalizam, objavljivanje neistina, manipuliranje činjenicama, nepridržavanje profesionalnih standarda, narušavanje etičkih normi i gubitak vjerodostojnosti”. Mučalo (2002) već godinama upozorava da je demokratizacija donijela samo povećan broj radija, ali ne i programsku raznovrsnost. Slično zaključuju Kunac i Roller (2015) smatrajući da

liberalizacija i komercijalizacija radijskog tržišta u Hrvatskoj nije rezultirala pluralizmom i raznovrsnošću ponuđenih sadržaja. Programi lokalnih radija ne obavljaju na zadovoljavajući način funkciju objektivnog izvještavanja [...] Zbog toga ih veliki broj građana percipira kao ovisne o politici, ne samo one radiopostaje koje su u vlasništvu lokalnih jedinica vlasti nego i one koje su u privatnom vlasništvu.

Neprofitna scena, pa tako i neprofitni FM radio gotovo da se u zadnjih dvadesetak godina nisu pomakli s mjesta. Nisu ostvarili prepoznatljivost, a kamoli ukazali na svoju važnost. Međutim, zanemarenost neprofitne scene posljedica je nezainteresiranosti Ministarstva kulture RH, koje je pitanje “drugačijih” medija jednostavno “gurnulo pod tepih” ili rješavalo ambulantnim intervencijama poput jednokratnih potpora. Švob-Đokić (2012: 5) u svojoj ekspertizi o slobodi i nezavisnosti medija u Hrvatskoj između ostalog ocjenjuje Ministarstvo kao “neuspješnog koordinatora aktivnosti za koje odgovara, koji lako podliježe političkim i ekonomskim pritiscima te slijedi posebne (ne-medijske) interese”.

S obzirom na veliki broj elektroničkih medija, pitanje nove medijske strategije izrazito je aktualno. Prema Peruško (2014), svaka medijska politika uvijek je istovremeno i manifestacija aktualne politike kao svjetonazora:

Naglašavanje važnosti (i kreiranje politika za podršku i razvoj) javnih medija i neprofitnih ili medija zajednice, koji promoviraju građansku participaciju i uključenost građana u javnu sferu (u idealnom tipu), očekivano je dio progresivnih političkih orijentacija, dok se konzervativne orijentacije očekivano više brinu za interese vlasnika medija i medijske korporacije.

Ministarstvo kulture RH mandatar je promjena (i) u području medija. Nova medijska strategija najavljena je još u proljeće 2017. godine, ali u vrijeme dovršetka ovog rada nema nikakvih naznaka da se nešto uopće događa o tom pitanju. Dio odgovornosti za promjene u medijskoj politici snosi i nezavisni regulator (VEM), koji se, iako mu je glavni posao briga za elektroničke medije, dosad provlačio “ispod radara”. Kakvu viziju medijskog razvoja imaju i je li “kozmetička” ili oštra, trebalo se već vidjeti ili čuti. Treba li šutnja brinuti?

Literatura

- AEM (2017a). Radijski nakladnici, <http://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/radijski-nakladnici/> (pristupljeno 27. rujna 2017.).
- AEM (2017b). Televizijski nakladnici, <http://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/televizijski-nakladnici/> (pristupljeno 27. rujna 2017.).
- AEM (2017c). Elektroničke publikacije, <http://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/elektronicke-publikacije/> (pristupljeno 27. rujna 2017.).
- Buckley, S. (2010). *Third Pillar of Media Pluralism: Community Broadcasting in Europe* (conference paper). Media, Communication and Cultural Studies Association (MeCCSA). <http://www.lse.ac.uk/media@lse/events/MeCCSA/pdf/papers/SteveBuckley.pdf> (20. 1. 2017.) (pristupljeno 27. veljače 2017.).

- Car, V. (2013). Mediji i javni interes – kako opstati izvan tržišnih okvira. U Valić Nedelj-
ković, D. i Pralica, D. (ur.) *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne prome-
ne 3*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 33–47. [http://odsek.
medijskestudije.org/portali](http://odsek.medijskestudije.org/portali) (pristupljeno 24. rujna 2017.).
- Doliwa, U. i Ranković, L. (2014). Time for community media in Central and Eastern
Europe. *Central European Journal for Communication*. 1(12), str. 18–33. [http://cejsh.
icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-74d461da-c77a-4418-b84f-
69ab2cf2d249](http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-74d461da-c77a-4418-b84f-69ab2cf2d249) (pristupljeno 26. rujna 2017.).
- EU (2008a) Committee on Culture and Education, Report on Community Media in EU,
24. lipnja 2008., [http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=EN&ref
erence=A6-0263/2008](http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=EN&reference=A6-0263/2008) (pristupljeno 15. veljače 2017.).
- EU (2008b). European Parliament resolution of 25 September 2008 on Community Media
in Europe, [http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-
TA-2008-0456&language=EN](http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0456&language=EN) (pristupljeno 15. veljače 2017.).
- EU (2009) Declaration of the Committee of Ministers on the role of community media
in promoting social cohesion and intercultural dialogue, 11. veljače 2009. [https://wcd.
coe.int/ViewDoc.jsp?id=1409919](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1409919) (pristupljeno 15. veljače 2017.).
- Evens, T. i Paulussen, S. (2011). When 'small' is 'beautiful'. A comparative analysis of local
radio policies in Europe. *Javnost-The Public* (18) 3, str. 5–22. [http://javnost-thepublic.
org/article/2011/3/1/](http://javnost-thepublic.org/article/2011/3/1/) (pristupljeno 20. rujna 2017.).
- HRT (2017). O HRT-u. <http://www.hrt.hr/hrt/o-hrt-u/> (pristupljeno 30. rujna 2017.).
- Hrvatini, B. S. i Pavlović, B. (2014). Regionalni pregled. U Petković, B. (ur.) *Značaj me-
dijskog integriteta*. Centar za istraživačko novinarstvo, 11–57.
- Kanižaj, I. i Skoko, B. (2010). Mitovi i istine o novinarskoj profesiji – imidž novinara u
hrvatskoj javnosti. *Medijske studije*, 1 (1–2), str. 20–40. <https://hrcak.srce.hr/76699>
(pristupljeno 25. rujna 2017.).
- Kunac, S. i Roller, V. (2015). Lokalni mediji i demokracija u Hrvatskoj: neiskorišteni po-
tencijal. *In Medias Res*. 4(6), 860–880. [http://www.centar-fm.org/inmediasres_eng/
index.php/in-medias-res-broj6#3inmediasres06](http://www.centar-fm.org/inmediasres_eng/index.php/in-medias-res-broj6#3inmediasres06) (pristupljeno 25. rujna 2017.).
- Kupfer, T. (2010). CMFM – Community Media Forum Europe, *Telematics and Informa-
tics*, 27(2), 187–192.
- Mirković, N. i Žagar, D. (2013). Uska grla lokalnih radija u Hrvatskoj, Pluralizam i vlasni-
štvo medija u Hrvatskoj – slučaj tržišta lokalnih radija. Zagreb: GONG. file:///C:/Users/
User/AppData/Local/Microsoft/Windows/INetCache/IE/FZZCXAYR/20140212_ana-
liza_uska_grla_lokalnih_radija_u_hrvatskoj_finalno.pdf (pristupljeno 10. ožujka 2017.).
- Mučalo, M. (2002). *Radio u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Mučalo, M. (2010). *Radio – medij 20. stoljeća*. Zagreb: AGM.
- Mučalo, M. (2016). Community radio: razvoj i perspektive neprofitnih medija. U: Car,
V., Matović, M. i Turčilo, L. (ur.) *Mediji i javni interes*, 53–73. Zagreb: Fakultet poli-
tičkih znanosti i Hans-Seidel-Stiftung.
- Peissl, H. i Tremetzberger, O. (2010). The legal and economic framework of the third
audiovisual media sector in UK, Netherland, Switzerland, Niedersachsen (Germany)
and Ireland, *Telematics and Informatics*, 27(2), 122–130.

- Peruško, Z. (2014) Prolegomena za medijsku strategiju. <http://tripalo.hr/dogadjanja/mediji-i-javni-interes-u-demokratskom-drustvu/> (pristupljeno 25. rujna. 2017.).
- Pralica, D. (2011). Studentski radijski programi i perspektive novinarske suradnje u regiji. *Medijske studije*, 2(3–4), 157–171. https://www.fpzg.unizg.hr/izdavastvo/casopisi/medijske_studije (pristupljeno 24. rujna 2017.).
- Price-Davies, Eryl, Tacchi, Jo (2001). *Community radio in global contex: a comparative analysis*. UK: Community Media Association (CMA). http://www.amarc.org/documents/articles/Community_Radio_Global.pdf (pristupljeno 24. veljače 2017.).
- Švob-Đokić, N. (2012). Prijedlozi za podršku slobodi i nezavisnosti medija u Hrvatskoj (ekspertiza). EU Commission: Mediadem.
- VEM (2005). Izvješće Hrvatskom saboru o radu Vijeća za elektroničke medije u razdoblju od 1. 10. 2005. do 30. 10. 2006. <http://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/izvjesca-o-radu-i-planovi/izvjesce-hrvatskom-saboru-o-radu-vijeca-za-elektronicke-medije-od-1listopada-2005-do-30listopada-2006/> (pristupljeno 25. rujna 2017.).
- VEM (2012–2015). Izvješća Hrvatskom saboru o radu VEM-a i AEM-a za 2012., 2013., 2014. i 2015. godinu, <http://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/izvjesca-o-radu-i-planovi/> (pristupljeno 20. rujna 2017.).
- Vlada RH (2012). Nacionalna strategija za stvaranje poticajnog okruženja za razvoj civilnog društva od 2012. do 2016. godine, <http://strategija.udruge.hr/index.php/nacionalna-strategija-17.html> (1. ožujka 2017.).
- Vlada RH (2015). Radni materijali za raspravu o medijskoj politici RH 2015–2020., <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=12069> (pristupljeno 20. veljače 2017.).
- Vokić-Pološki, N. i Marić, I. (2013). Motivacija za volontiranje – jesu li motivi za volontiranje povezani sa spolom, ličnosti i područjem studiranja? *Revija za socijalnu politiku*, 20(3), 225–252. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=169177
- Zrinščak, S. i Lakoš, I. (2012). Volontiranje studenata u Zagrebu u komparativnom kontekstu. *Revija za socijalnu politiku*, 19(1), 25–48. <http://hrcak.srce.hr/79885>

Pravilnici i zakoni

- Izmjene i dopune Zakona o elektroničkim medijima. *Narodne novine RH*, 94/13.
- Pravilnik o Fondu za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija. *Narodne novine RH*, 150/13.
- Pravilnik o izmjenama Pravilnika o Fondu za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija. *Narodne novine RH*, 2/17.
- Zakon o HRT-u. *Narodne novine RH*, 25/03.
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o telekomunikacijama. *Narodne novine RH*, 68/01.
- Zakon o elektroničkim medijima. *Narodne novine RH*. 122/03; 153/09.
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o elektroničkim medijima. *Narodne novine RH*, 94/13.
- Zakon o telekomunikacijama. *Narodne novine RH*, 59/94; NN 76/99.

Non-profit radio in the Republic of Croatia

The number and popularity of traditional commercial electronic media (FM radio and television) have completely obscured the value and role of non-profit media in the Republic of Croatia. More than 20 years after the independence and democratization of the electronic media scene in Croatia, there are only seven non-profit FM radios and no non-profit television stations. This research was done at the end of 2016 and confirmed that this sector is now completely neglected, burdened with personnel and financial problems and missing any strategic direction for further development. Meanwhile, the scene of non-profit electronic publications (portals), founded mostly by civil society associations which share the same and perhaps even more pressing problems, has flourished. In a pluralistic and democratic society that respects and cherishes diversity, it is necessary to redefine the present role of non-profit media and to ensure their continuous and stable development.

Keywords: community radio, non-profit FM radio, third sector

Multikulturalizam i medijski svjetovi stereotipa, manipulacija i virtualnih iluzija

NENAD VERTOVŠEK

Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i slavistiku

U razdoblju globalnog otuđenja i prevladavajućem utjecaju konzumerizma i medijskih oglašivača korporativno novinarstvo i negativni aspekti neoliberalizma stvaraju nove oblike medijske kulture. Globalizacija kulture naročito pokazuje svoj utjecaj u sferi medija, posebno kroz različite metode medijskih manipulacija koje otuđuju čovjeka, društvo i međuljudske odnose. Multikulturalizam i multiperspektivizam tako su oružja u borbi protiv stereotipa, stvaranja iluzija, kontrole putem virtualne stvarnosti i dominacije u društvu i kulturi. Međutim, multikulturalne i interkulturalne potrebe ujedno su i žrtve svojevrsne globalne medijske agresije. Suvremeni humanistički trendovi i potrebe u širem i dubljem prožimanju znanja, obrazovanja i kulture traže i posebnu pozornost u razotkrivanju negativnih aspekata i uloge medija, od lokalnih do globalnih. Nužno je i vratiti se svojedobnim kritičkim promišljanjima čovjeka i društva u pronalaženju suvremenih rješenja za razvijanje otvorenog društva, toleranciju i prihvaćanje različitosti u kulturi i medijskim sadržajima.

Ključne riječi: multikulturalizam, masmediji, globalizacija, medijske manipulacije, stereotipi, virtualna realnost, otuđenje

*Stvarnost je ono što,
i kad prestanemo vjerovati u nju,
ne nestane...*

Philip K. Dick

I. Uvodni iskorak kroz kulturu i terminologiju

Globalizacija kao proces “okrupnjavanja” i povezanosti država i državnih interesa, povećane međuovisnosti svijeta u energetsom ili klimatološkom pogledu, umrežavanja informacija i medijskog okruženja, prijelaza multinacionalnih korporacija i poslovanja u planetarne okvire imala je svoje korijene

i prije zadnje dekade prošlog stoljeća. Ipak, kraj osamdesetih i početak devedesetih godina s padom Berlinskog zida i sovjetskog imperija označio je za neke globalizacijsku pobjedu – i ostvarenje – jednog drugog, (neo)kapitalističkog imperija, dok su drugi “početak kraja” podjele svijeta na dvije velesile promatrali kroz pomalo optimistično povećalo mogućnosti što su se već nazirale – u ekonomskom, socijalnom, financijskom pogledu – i novim okruženjima što su se pojavljivala i uzimala maha u dotada naizgled “zaokruženom” svjetskom tržištu.

Trebalo bi mnogo više vremena i prostora za detaljnije obrazloženje bitnih odrednica globalnih promjena, no ovdje nas zanima njihov “dopriнос” relativnoj marginalizaciji nekadašnjeg, podosta rabljenog, pojma međunarodne zajednice, pa čak i onog što se nazivalo novim međunarodnim (ekonomskim) poretkom. Pojmovi *globalizirati* i *globalizam* pojavili su se prvi put u članku Reiser i Daviesa iz 1944. godine (“Planetarna demokracija i uvod u znanstveni humanizam i primijenjenu semantiku”), da bi se imenica globalizacija pojavila tek 1961. u Rječniku američko-engleskog jezika, a šira upotreba krenula postupno tek dvadesetak godina kasnije. Kako ističe Mislav Kukoč, sve do kraja prošlog stoljeća u raspravama o svjetskim pitanjima znatno su se više rabile izvedenice “međunarodnih” nego “globalnih odnosa”. “Premda je termin globalizacija nastao kao amerikanizam, posljednjih se desetljeća naglo proširio na gotovo sve svjetske jezike. Recenta popularnost novog pojma rezultirala je njegovim brojnim protuslovnim definicijama” (Vidović, Pauković, 2006: 22).

Kako to dobro označavaju Graham Evans i Jeffrey Newnham, globalizacija je “proces putem kojeg se državnocentrično djelovanje u uvjetima postojećih društvenih odnosa rastvaraju u strukturi odnosa između različitih sudionika, što djeluju u kontekstu koji je uistinu globalan, prije nego međunarodan” (Fox, 2001: 21). Povezivanje svijeta, političko i ekonomsko, time i kulturno, informatičko i društveno, ubrzano i po svojem obujmu i intenzitetu neusporedivo s dotadašnjim razvojnim efektima, stvara suprotnost onom što se naziva lokalno i dovodi do izražaja planetarne i globalne elemente odnosa između država, nacija, pa tako i kultura i civilizacija. Riječ je o procesima koji preobražavaju društvene odnose i stvaraju “transkontinentalne tokove i mreže djelovanja” (David Held), i “pretvaraju svijet u jedno veliko tržište” (Elaine Benard), ujedno djelujući i ne samo ekonomski jer slabe moć pojedinih zemalja i grupacija, a lokalnu i državnu kontrolu transakcija i mreža zamjenjuje globalni nadzor.

Što se u takvim okolnostima događa s kulturnim procesima, razmjenom kultura, umrežavanjem kulturnih vrednota u svjetskom okruženju?¹ Znači li globalizacija “razvodnjavanje” specifičnih kultura i/ili dominaciju jednih u odnosu na druge? Ili, možda, globalizacijski trendovi doprinose kulturnim osobitostima, potiču ravnopravnost kulturnih dobara i doprinose uopće svjetskom kulturnom razvoju? Konačno, što je s proklamiranjem i postavkama multikulturalizma i medijskom sferom globalizacijskih odnosa, utjecajem globalizacije na medije, ali i medijskim utjecajem na globalizaciju? Izravno pitanje cilja na to kakve su (ne)mogućnosti za utjecaj masovnih medija na (međunarodnu) javnost putem jačanja globalizacijskih odnosa, što prijeti i povećanjem medijskih manipulacija unutar ukupnih globalizacijskih procesa. Valja imati na umu kako pitanje masmedija u globalizaciji više nema izrazito tržišni karakter i ozračje medijskih, građanskih i demokratskih sloboda, već se valja razmatrati kroz prizmu dominacije i afirmacije određenih i ograničenih (zapadnjačkih) kulturnih vrednota i sadržaja u tzv. svjetskoj kulturi.

U prilog dijelu shvaćanja po kojima globalizacija u sebi sadrži i vrlo sofisticirane interese multinacionalnih korporacija, dijela zapadnih država i slojeva vladajućih elita koji u globalnim procesima vide priliku ne samo za veći profit već i za mnogo utjecajnije kontrolu i manipulaciju međunarodnom ekonomijom i politikom valja spomenuti i Jana Aarta Scholtea, koji kontroverze oko globalizacije objašnjava različitim shvaćanjima i pristupima, a definicije svodi na pet određenja: “1) globalizacija kao internacionalizacija, 2) globalizacija kao liberalizacija, 3) globalizacija kao univerzalizacija, 4) globalizacija kao vesternizacija ili modernizacija, i 5) globalizacija kao deterritorijalizacija ili širenje natprostornosti” (Vidović, Pauković, 2006: 22).

Ovdje nas posebno zanima kako u stvaranju globalnih institucionalnih struktura, nadnacionalnih poveznica među državnim i korporativnim ekonomijama, dolazi do stvaranja, poticanja i realizacije globalnih kulturnih oblika. U novomilenijskom ujedinjavanju svijeta dolazi do sve veće razmjene i kulturnih dobara, jača međuovisnost zemalja i međunarodnih, međunacionalnih institucija – ili se takva međuovisnost usmjereno i smišljeno afirmira i naglašava – pa kada govorimo o odnosima i ovisnosti naroda i

¹ Multikulturalizam je suprotan konceptima asimilacije kultura jer podrazumijeva uvažavanje, prihvatanje i poticanje više kultura. Opisuje se i kao “zdjela salate” na primjeru SAD-a, gdje se razne kulture integriraju jednakopravno i postoje u zajedničkoj cjelini nasuprot “kotlu za topljenje”, kada se kulture i nacije homogeniziraju i zajedno stapaju u cjelinu.

zemalja prefiks “među” valja zamijeniti s “nad”. Također, naglašava Kukoč, valja razdvojiti – a praksa globalnih odnosa to uglavnom pokazuje – globalizacijska načela međuovisnosti svijeta (država, zemalja, nacija...) od globalizaciji srodni(ji)h pojmova internacionalizma (ideje bratstva među narodima) ili kozmopolitizma (naglasaka na kulturnom identitetu građana svijeta), jer se “ideja globalizma temelji na postnacionalnom, gospodarskom, informatičkom i interkulturalnom planetarnom povezivanju i međuovisnosti” (Vidović, Pauković, 2006: 23).

Neki teoretičari naglašavaju skrivenu težnju zapadn(jačk)ih sila za kulturnom i gospodarskom hegemonijom u globalizacijskim procesima i povezuju je s agresivnim konceptima neoliberalizma. Ovako se može doći i do suprotstavljanja prirode globalizacije, u odnosu na prirodu multikulturalizma, ravnopravnoj i humanistički orijentiranoj razmjeni kulturnih dobara među svjetskim kulturama – ali i na nižim, regionalnim i lokalnim razinama. Globalizacija se može promatrati – u svojim negativnim aspektima – i kao jedan od instrumenata za povećavanje nejednakosti između bogatih i siromašnih, ali ne samo u ekonomskom ili civilizacijskom već i u kulturnom smislu. Noam Chomsky jedan je od onih koji upozorava kako globalizacija često ugrožava i potkopava stabilnost nacionalnih država (u interesu nekih drugih država?), ali sličan utjecaj ima (opet radi nečijih drugih nacionalnih interesa dominacije i kontrole) i na nacionalne kulture, nacionalne ili regionalne osobitosti. Globalni biznis i interesi korporacija i pojedinih država – što jačaju svoju moć i iznad donedavno prozivanih *multinacionalnih interesa* – iskrivljuju mišljenje javnosti, zapažanja o istini i stvarnosti događaja. Kada je riječ o masmedijima, poslušnost (i odanost “demokratskim” načelima) u globalnim razmjerima svojevrstni je cilj, a najčešće stradava kritičko i tolerantno mišljenje:

Demokratski sustavi su prilično drugačiji. Nužno je kontrolirati ne samo što ljudi rade već i što misle. Budući da državi nedostaje mogućnosti da osigura poslušnost silom, misli mogu odvesti do djela te stoga prijetnju porretku treba uništiti na izvoru. Nužno je uspostavljanje okvira dopustivog mišljenja koji je ograničen unutar principa državne religije. Njega ne treba dokazivati, bolje da se on podrazumijeva kao neutvrđeni okvir prihvatljivog mišljenja... Da bi ostvarili ugled i bili uključeni u diskusiju, oni moraju prihvatiti osnovno načelo kako je Država dobrotvorna, vođena najuzvišenijim interesima, prihvaća obrambeno stajalište, nije sudionik u svjetskim aferama, već samo reagira na zločine drugih, ponekad ne baš mudro zbog osobnih

pogrešaka, naivnosti, zamršenosti povijesti ili zbog nemogućnosti shvaćanja zle naravi naših neprijatelja. Ako čak i najoštrije kritike prešutno prihvaćaju ove premise, tada se obična osoba može zapitati tko je ona da se s tim ne slaže. Što više bjesni diskusija između jastrebova i golubova, to se državna religija čvršće i efektivnije uspostavlja... (Barsamian, Chomsky, 2002: 30).

Politički gledano, rast korporacijske propagande, sterilne u odnosu na sve osim krutih interesa i ciljeva rastućeg profita, ugrožava i slabi demokratska načela i procese. Kulturni razvoj, sadržaji i ciljevi multikulturalnog pogleda na svjetska i međunarodna zbivanja ne mogu biti imuni na ove aspekte globalizacije, posebno one povezane s umrežavanjem i međuovisnosti u medijskoj sferi. Pojam multikulturalizma po svojoj je prirodi i značenju tako vezan uz pluralizam medija, mišljenja i kulturnih razlika.

II. Multikulturalizam i masmedijski stereotipi

Pluralizam medija je jamstvo kako se jednostrana volja, makar i većine, neće ostvariti na štetu manjina budući da pluralizam medija može biti korektiv kolektivnom nerazumijevanju. Mediji mogu utjecati na stvaranje javnog mnijenja, pa je njihova uloga u izazivanju nacionalnih sukoba velika, ali i pogubna zbog korištenja brojnih stereotipa i predrasuda... Masovni mediji jedan su od ključnih faktora u stvaranju društvene klime za boljim razumijevanjem... Masovni mediji umrežili su sva zbivanja: ništa se ne može dogoditi a da to nije zabilježeno. Ali kako, na koji način i koja poruka se šalje primateljima? Jesu li masovni mediji nezavisni čimbenici, četvrti stup društva ili sedma sila, ili su produžena ruka raznih centara moći, plod sprege vlasnika, političara, financijskih moćnika i tajkuna? (Malović 2004: 29).

Polazeći od činjenica po kojima je sustav pluralističkih medija danas u opasnosti i izložen konstantnom "napadu" od "gospodara globalizacije", koji su u medijima već prije dosta vremena vidjeli najprije neprijatelje, zatim protivnike, pa suradnike, te na koncu od većine (*mainstream*) napravili poslušnike. Bilo kao mete želje za dominacijom, manipulacijom i kontrolom na globalnoj razini, bilo kao *kolateralne žrtve*, i svjetski su mediji postali globalni do te mjere da informacije, slobodu medija, nepristranost i profesionalnost konstantno žrtvuju na oltarima medijskih mogula, korporacija i centara moći. Medijska i novinarska profesionalnost izgubila je i gubi bitku s metodama manipulacija i izokretanja osnovnih

funkcija masmedija² – što bi onda trebalo očekivati na polju multikulturalnih procesa, prožimanja kultura i vrijednosti koji su više nego plodno tlo za stvaranje medijskih stereotipa.

Stereotipi su vrlo važni za razumijevanje suvremenog svijeta, otuđenih potrošačkih navika u kojima nekretnine i novac postaju roba kojom se trguje, ali i emocije, mišljenja i stavovi, te kulturne i etičke norme. Svojevrsan je apsurd kako korijeni stvaranja stereotipa radi boljeg razumijevanja prebogate, nerazumljive i bučne (medijske) stvarnosti leže upravo u relativno prirodnom i izvornom nastojanju čovjeka – slušatelja, gledatelja i čitatelja – da razumije stvari, događanja i ljude oko sebe. Još je Walter Lippmann kao novinarski *bard* prije gotovo jednog stoljeća određivao stereotipe kao predodžbe i konstruirane slike koje ne moraju – ili nisu upravo zbog manipulativne namjere – biti istinite ni vjerodostojne, već se temelje na iskustvu, povezanosti s nekim drugim događajem i sadržajem, koji su poduprti emocijama umjesto činjenicama. Za njega su stereotipi i svojevrsni mehanizam obrane kojim se čovjek – dio javnosti ili član “zburjenog stada”, ograđuje i štiti od količine informacija i pritiska iz vanjskog svijeta, dio su neke njegove zamišljene slike svijeta i tradicije i načina da se odredi i prisvoji “neka struktura stvarnosti” i sam život.

Oni su uređena, manje-više konzistentna slika svijeta kojoj su prilagođene naše navike, naši ukusi, naše sposobnosti, naše radosti i naše nade. Oni možda nisu potpuna slika svijeta, no oni su slika nekog mogućeg svijeta na koji smo adaptirani. U tom svijetu ljudi i stvari imaju sasvim određena mjesta i postupaju na određeni način. Tu smo mi kod kuće. Pristajemo u to (Lippmann, 1995: 77).

Stvarajući i održavajući stereotipne predodžbe, čovjek zapravo postavlja sliku jedne “sigurnije” stvarnosti, izvorno statične, jer se opire promjenama, skriva se u svojoj skupini, zajednici ili kulturnom obrascu. Sve drugo što dolazi ili ga gura u dinamični položaj kontakta i međusobnih odnosa može postati zamorno, naporno i čak stvarati osjećaj ugroženosti. U kulturnom smislu stereotipi su uglavnom diskriminirajući, jer “stereotip funkcionira kad su u pitanju dominantne grupe, obično u njihovu korist. Štaviše, stereotipi

² Jay Black i Jennings Bryant (1992) postavili su četiri osnovne funkcije masmedija: informiranje, uvjeravanje, zabava i transmisija kulture. Njihov se značaj od početka 21. stoljeća, kao i redoslijed važnosti, sve više mijenja – informiranje postaje sve manje važno, umjesto toga zabava preuzima ulogu prikrivenog uvjeravanja, dominacija jednog tipa kulture zamjenjuje pluralizam, što utječe na način informiranja...

često čine da ta dominantna gledišta izgledaju kao ‘prirodna’ ili ‘normalna’, a ne kao rezultat sistematskog procesa konstruisanja” (Koković, 2007:123).

Sažeto možemo izreći kako je multikulturalizam u većini svojih aspekata suprotan proizvodnji stereotipa, kao što i sloboda medija upravo pretpostavlja otvorenost medija, tolerantan pristup prema različitostima društava i raznih kultura.³ Međutim, u suvremenim uvjetima globalizacija kulture dovodi u opasnost one “manje” ili “slabije” kulture, a mediji sve češće posežu za stereotipima kako bi ubrzani i sve bučniji svijet novih tehnologija i društvenih promjena učinili razumljivijim i prikladnijim za prosječnog “člana” javnosti.

Stereotipi su opasni jer učvršćuju predrasude, promiču pojednostavljenu sliku svijeta, svima razumljivu u desetak novinskih redaka ili 30 sekundi video zapisa popraćena reporterovim opisom događaja. No, oni su opće prepoznatljivi, svi ih razumiju, odlično funkcioniraju i olakšavaju slanje poruke (Malović, 2004: 32).

Jedan od zaključaka mogao bi biti i taj da, kada je riječ o odnosu multikulturalizma i globalnih pojava i procesa – što ih se jednom neopravdano poistovjećuje, a drugi put neprimjereno i po svaku cijenu nastoji razdvojiti – zanemarujemo medije i potcjenjujemo njihovu ulogu, odnosno medije kao posrednike svijeta i stvarnosti.

Globalno smo umreženi, čujemo i vidimo. Ponekad, istina, poput meduza ide-mo naprijed, a gledamo natrag. Gledamo u retrovizor. Živeći u prošlosti, smanjujemo bol koju nam donose zahtjevi novih tehnika. Tako ćemo, primjerice, prezentacijske programe na laptopima ponekad koristiti samo kao šalabahtere koji su toliko veliki da više nisu sumnjivi. Umjesto da koristimo multimediju kao oslobađajuću tehničku potporu polidimenzionalnim uvidima – mi kompjutore koristimo kao i pisače strojeve iz 19. stoljeća (Alić, 2010: 269).

III. Slika svijeta i medijska stvarnost

U raspravama o kontekstu odnosa – čak i na razini pojmova – globalizma/globalizacije i multikulturalizma, kako to ističe i Švob-Đokić, nužno je govoriti i o zadnja dva desetljeća, kada u središte dolaze i pojmovi ‘svjetske kulture’,

³ Izraz “kulturni mozaik” dobro označava mješavinu i skladno postojanje kulture i jezika u kanadskom društvu, a tamošnja medijska scena uzor je za svaku analizu multikulturalnosti. “Etnički” ili “treći mediji” potiču kulturne osobitosti i doprinos manjinskih i useljenih Kanadana. Priznanjem kulture raznolikosti 1988. u Zakonu o multikulturalizmu treći mediji na “trećim” jezicima sastavni su dio medija u Kanadi.

te 'globalne kulture', odnosno 'globalne multikulture'. Pritom se naglašava činjenica kako su, praktički od upotrebe termina globalizacije u deskriptiranju međunarodnih odnosa pa do koncepata postindustrijalizma i postmodernizma, svi takvi procesi tek započeli. Iako nisu dovršeni ni do kraja definirani, "a pojave kojima rezultiraju još nedovoljno transparentne i nestandardizirane, izvan svake je sumnje da oni potiču preobražaj kulturnih vrijednosti, kulturnog stvaralaštva i kulturne identifikacije medijalizacijom kulture i svakodnevnom konzumacijom kulturnih proizvoda" (Švob-Đokić, 2010: 20).

Ovdje valja uputiti (javnosti i medijima) pitanje, odnosno postaviti ga i samima sebi kao konzumentima nove medijske – globalne – stvarnosti, jesmo li doista još uvijek nesvjesni koliko globalne pojave utječu na našu kulturnu stvarnost i prirodnu ljudsku potrebu razmjene ideja, kultura, umjetnosti? Ili jednostavno to još uvijek prikrivamo, dijelom iz vlastitog osjećaja precjenjivanja ili jer se jednostavno bojimo priznati kako nismo spremni i ne znamo se suočiti s brzinom i intenzitetom društvenih promjena u kojima mediji već imaju ulogu glavnih kontrolora?

Kako globalizacijski procesi nose vrlo vidljive i mjerljive promjene (i vrlo *stvarne*, još uvijek *stvarnije* od virtualne stvarnosti koja je možda i važan proizvod takvih procesa), prvo treba doista razmotriti situaciju u kojoj globalizacija vrlo bitno i ponekad nepovratno mijenja društvena mjerila i standarde ne samo tehnologija već i komuniciranja, međuljudskih odnosa. Mijenja se tako ne samo svijet već i *slika* svijeta koja prevladava u medijima i izvan njih. Mijenja se i stvarnost, no kako je, čini se, u prirodi masmedija da se ne bave posebno stvarnim promjenama, oni ponajviše mijenjaju (opet) *sliku* stvarnosti, koja je, gle, i sama proizvela novu sliku (novih) medija. U toj medijskoj i društvenoj zavrzlami i zaplitanju ipak postoji neka logika koju jednostavno (raz)otkriva Ante Gavranović u poglavlju "Globalizacija i odgovornost novinara" unutar Zbornika što ga je uredio Stjepan Malović:

Pravo je pitanje zašto mediji uglavnom ne obavještavaju širu javnost o nemilim pojavama u svjetskim kretanjima kroz procese globalizacije i svih popratnih pojava... odgovor, mada pojednostavljen, leži u činjenici da su koncerni **infotainmenta**, dominantni na svjetskoj medijskoj pozornici, upravo glasnogovornici onih transnacionalnih kompanija koje najviše profitiraju od globalizacije... (Malović, 2006: 39).

Naravno, odgovor(i) ovisi o stupnju razvijenosti gledišta raznih autora, ovisnostima i ograničenjima samog pogleda na globalizaciju i "problema" (multi)kulture u njoj. Sam Gavranović u knjizi u kojoj nastoji razdvojiti

medijske mitove od medijske stvarnosti i istinitog percipiranja svijeta počinje od toga da proces globalizacije donosi znatne promjene u društvenim mjerilima, kojih, nažalost, često nismo dovoljno ni svjesni. Mijenjajući zapravo sliku svijeta, pa time i naše sposobnosti doživljavanja stvarnosti, fenomen poput visoke i sofisticirane komercijalizacije, te općenito podređivanja interesima krupnog kapitala, moćnih država, kompanija i društvenih elita, takvi globalni procesi zapravo mijenjaju i tradicionalne postulate novinarstva, medija, pa i same svrhe umrežavanja – umjesto informiranja, solidarnosti i komunikacije, to su bolji nadzor, utjecaji i zamagljivanje stvarnosti. Vrlo jednostavno izrečeno:

Odnos novinara i informacije prema procesu globalizacije velikim je dijelom opredijeljen samom činjenicom kako je najvažnija uloga medija biti budnim okom javnosti, upozoravati na devijacije u društvenim i gospodarskim kretanjima, biti svojevrsna javna svijest i kontrola svih zbivanja u korist javnosti (...) otvoreno je pitanje u kojoj mjeri to mogu činiti u novim uvjetima globaliziranih vlasničkih odnosa i potpune dominacije kapitala u kreiranju novina i ostalih medija (Gavranović, 2009: 58).

Spomenimo i Manuela Castellsa, koji analizira uspon umreženog društva, a virtualnost novih svjetova proglašava otvorenim za sve kulture i njihove vrijednosti. Za njega je prije svega važna globalna pozicija interneta, odnosno tzv. novih medija u kojima se realizira gotovo u potpunosti kriterij komuniciranja “mnogih s mnogima”, odnosno u željenom i odabranom vremenu, povezujući uspješno lokalne i globalnu razinu. Pa tako ističe kako:

Tehnologije omogućuju koordinaciju zadataka i upravljanje složenošću. Posljedica toga je nečuvena kombinacija fleksibilnosti i uspješnosti u rješavanju zadataka, koordiniranog donošenja odluka i decentralizirane izvedbe, individualiziranog izraza i globalne, ne-hijerarhijske komunikacije, što omogućuje nadmoćni organizacijski oblik ljudskog djelovanja (Castells, 2003: 12).

Naravno, jedan od problema koji Castells nije u dovoljnoj mjeri (raz) otkrivao jest i negativni odraz globalnog komunikacijskog procesa u kojem internetsko umrežavanje poprima i neželjene oblike kulturne dominacije i agresivnosti, otupljivanje kritičke razine medijskih analiza, te se svodi i na nametanje samo određenih vrijednosti u globalnom svijetu tzv. totalne demokracije. Nažalost, praksa u zadnjih petnaestak godina podosta je i otupila Castellsovu pomalo apologetsku i dobronamjernu oštricu kojom štiti i donekle veliča perspektive i mogućnosti interneta i globalizacijskih

sposobnosti. Kao i dobar dio inovacija, izuma i digitalnih potencijala budućih i "svjetskih" medija, stvarnost se svela na banalizaciju određenih vrijednosti, negativan medijski transfer (zapadnih kultura) na netolerantan način, sve do grube ratne propagande i priprema za buduće *cyber* ratovanje.

Ipak, mogući apologetski i očaravajući pristup globalnim medijskim mogućnostima dijelom ispravlja ukazujući na komunikaciju kao kontakt s onima koji trebaju prihvatiti "naše" vrijednosti. Ne prihvaća i podjelu na "stare i nove društvene vrijednosti", ukazujući i na mogućnost kako dosadašnji najvažniji pokreti poput religijskih ili nacionalističkih mogu dobivati i nova značenja, odnosno globalizacijskim procesima dodatnu društvenu energiju za stare tvrdnje i doktrine.

Budući da moć sve više funkcionira u globalnim mrežama...pokreti se suočavaju s potrebom da budu dorasli globalnom dosegu sila na vlasti svojim globalnim utjecajem na medije kroz simbolično djelovanje. Drugim riječima, globalizacija društvenih pokreta je jasan i mnogo važniji fenomen od pokreta protiv globalizacije (Castells, 2002: 158).

Dio autora⁴ analizom kulturne globalizacije razvija koncept "svjetske kulture" koja povećava međusobnu povezanost lokalnih kultura ali objedinjava na konceptima kulturne homogenosti, univerzalnosti i interakcije. Jan Nederveen Pieterse, međutim, ispravno naglašava kako suvremeni kulturni trendovi naglašavaju razliku univerzalizma i pluralizma multikulture, a *novu arhitekturu* međukulturnih odnosa izražava konceptom *globalne multikulture*, dok Ulf Hannerz svjetsku kulturu smješta unutar šireg koncepta globalne multikulture, a naglasak stavlja na sposobnostima kultura da se, nasuprot univerzalizaciji, priklone višeznačnosti i pluralitetu.

Iz ovog može proizlaziti i potreba naglašavanja međuodnosa i međuovisnosti analitičkog promatranja (multi)kulturalnosti i medijske sfere, koju prioritetno možemo nazvati i "komunikacijskom sferom". Upravo u naglom oslobađanju (globalnih) komunikacija dolazi i do (globalnih) medija, odnosno globalnih pogleda na suvremene komunikacijske i društvene procese. Time se podiže značenje i intenzitet susreta kultura, susreta

⁴ Švob-Đokić pozivanjem na navedene autore odlično upućuje i na nužnu potrebu (konačnog) jasnog definiranja što su u biti – i u praksi – pojmovi svjetske kulture ili globalne multikulture kako bi se izbjegle sve nedoumice. U tome vidim i potrebu i jasnog razgraničenja uloge, ciljeva i značaja medija (i medijske globalizacije) u obrazlaganju i razjašnjavanju tih koncepata.

različitih pogleda na društvo i kulturu samu, umrežavanja sličnosti i različitosti, i ovdje je uloga medija sve jača, ali sami mediji to, nažalost, ne razumiju (ili njihovi vlasnici i interesni lobiji ne žele razumjeti). Što se ogleda i u pitanju Thomasa A. Bauera – zašto je uopće potrebno kultiviranje različitosti? I kojim maksimalno određuje međuovisnost i spoj kulturnih i komunikacijskih razina:

Ne postoji ni jedan drugi razjašnjavajući koncept referenci nego onaj koji se zove komunikacija, jer je upravo komunikacija razina na kojoj se ujedinjuju različitosti i kojom se doseže razumijevanje različitosti kao kulturnog izazova. Kultura i komunikacija dvije su strane istog novčića (koji predstavlja društvo): jedna strana nije dovoljna za pregovore bez druge (Malović, 2004: 45).

Ako se poslužimo ovom metaforom, onda bi globalizacijski procesi bili možda “rub novčića”, mjesto koje u suvremenom svijetu neizbježno i neodvojivo povezuje “pismo i glavu”. Dodamo li još malo “slika”, mogućnost da novčić padne na svoj rub vrlo je neznatna (ali vjerojatna i moguća). To nas dovodi i do situacije gdje mediji preuzimaju simbole kulture i komunikacije, a praktičnim izvrtanjem i iskrivljavanjem stvarnosti, putem manipulacija, okreću i pravi smisao multikulturalnosti i ponuđenih virtualnih sloboda novih komunikacija. Utjecaj medija, posebno masovnih medija, *mainstream* medija, postaje sve izraženiji, i to ne samo u globalnom smislu već i na lokalnim (regionalnim) razinama koje više nisu (ili više nisu toliko) vezane uz nekakve ideološke ili geopolitičke podjele i nedoumice.

Mediji kao medijske slike nove i drugačije posložene stvarnosti su, recimo tako, već odavno “ušli u domove političara i običnih ljudi”, mijenjajući pritom ne samo tehnološke osnove ili vrste izražavanja već i načine i kriterije vrednovanja zajednice. Štoviše, mediji sami stvaraju svoje (interesne i čvrste) kriterije vrednovanja i nude ih kao gotove proizvode, kao “medijske hamburgere” u kojima je mljeveno meso filtriranih i selektivnih događaja neizbježno uvaljano u namaze prepune etički sumnjivih komponenti koje olakšavaju – gutanje.

Stvara se tako i svojevrсна (u uvijek istim ili sličnim) događajima ispunjena medijska scena, umreženo društvo koje funkcionira gotovo kao popularne video-igrice – mogućnosti su unaprijed date i poznate, samo bogatstvo “alata” i izbora stvara privid slobode igrača koji i jesu slobodni samo onoliko koliko su ih društveno-političko-kulturni programeri učinili slobodnim, odnosno “oslobodili” razmišljanja o tome – što se stvarno događa? Duboki poznavatelj umreženog društva i virtualne stvarnosti Manuel Castells

upozorava na stanje percepcije medija i svijeta kojim upravljaju mediji, jer to stanje prepuštanja, površnosti i skretanja pažnje s bitnih i relevantnih tema i sadržaja predstavlja zapravo zaokruženi sistem opće i pojedinačne komunikacije. Za njega je to sistem u kojem je stvarnost kakvu čovjek (pre) poznaje – materijalno postojanje i simboličko predočavanje svijeta – bitno ograničena okvirom virtualnih postavki slika stvarnosti, a ne stvarnosti same. Virtualnost stoga ne postoji samo u digitalnom obliku ili na ekranu računala, već je i sama iskustvo koje-se-proživljava.

Castells je zapravo na neki način nezadovoljan činjenicom kako se virtualni svijet uglavnom “proživljava” i “doživljava”, a analize i kritičke orijentacije možda previše odnose na same formalne oblike virtualnosti i njihov utjecaj na (do)sadašnje društvene i osobne načine komunikacije, primanja i davanja informacija. Po njemu i nastanak virtualnih zajednica i mreža, kao i nova sociologija ili psihologija *online* komuniciranja, mora imati dvojako značenje i tumačenje – s jedne je strane vrhunac povijesnog procesa odvajanja i prestrukturiranja društvenosti, formiranje novog evolucijskog obrasca interakcije, a s druge je vrhunac društvenog izoliranja, otuđenja međuljudskih odnosa i stvaranja lažnih identiteta i lažnih stvarnosti. Kako dobro primjećuje analitičar Dragan Koković:

Sušтина sveta virtualne realnosti je u tome što putem razređivanja specijalnih sredstava prividni svet izgleda “realniji od realnog” i po snazi preživljenog čak intenzivnije čulan nego postojeći svet. Čovjek ulazi u novi, tehnološki stvoreni svet i njegova svest kao da se odvaja od realnog sveta i prelazi u novi. A i taj svet nije samo svet maštarija, nego svet realnih preživljavanja i postupaka (Koković, 2007: 180).

IV. Umrežavanje prošlosti i budućnosti

Oba upozorenja na navedena odvajanja i umrežavanja svijeta kakvog smo dosad poznavali ukazuju na možda najbitniju posljedicu otuđenja stvarnosti (od same sebe – kao da je apsurdno reći?). To je posljedica zaborav(ljanj) a činjenica koje sačinjavaju stvarnost. Njih, nažalost, zapravo zaboravljamo i zbog toga jer je jednostavno oportuno po našu svijest i um da ih zaboravimo, a ujedno nam zaborav olakšava navedeno “gutanje” svijeta oko sebe. Stoga je nužno i pitanje – možemo li što učiniti u vezi sa svim tim? Pitanje uopće nije bezazleno ili retorički postavljeno i traži danas mnogo sveobuhvatniji pristup i puno sofisticiranije odgovore. Neka nam pomoć

u ozbiljenju pozivanja na svijesti o promjenama, komunikacijama i medijima pomogne i konstatacija jednog upućenog autora, Juana Somavie:

Sustavi komunikacija postali su društveni i kulturni "faktori utjecaja". Oni obuhvaćaju i nadilaze sve društvene strukture i na taj su način aktivno prisutni u svim vidovima života pojedinca i društva...Glavna pokretačka snaga ove promjene leži u nevjerojatno brzom razvoju tehnologije sredstava komunikacije. Proširenje radio-mreže, neviđeni rast televizije, mogućnosti direktnog emitiranja preko satelita...sve je to radikalno izmijenilo ulogu i društveni značaj sustava komunikacija u suvremenom društvu (Dolman, 1979: 307–308).

Ono što na prvi pogled izgleda kao uvod s nekog suvremenog simpozija o globalizmu zapravo je konstatacija s kraja sedamdesetih godina prošlog stoljeća! Dodatni kuriozitet je upozorenje kako riječi poput "informacija" i "komunikacija" "danas označavaju potpuno drugačije fenomene od onih iz 40-ih godina. Zapravo jezik više ne može izraziti kakav značaj oni imaju za današnji svijet u cjelini" (Dolman, 1979: 308). Autor priznaje kako je u manje od 30 godina potpuno promijenjeno značenje riječi i pojmova vezanih uz informacije, komunikacije. Što onda reći za sljedećih tridesetak godina koje su nas dovele do naše suvremenosti – koliko uopće možemo razumjeti i suočiti se s proteklim promjenama (promjenama, ne pojmovima).⁵

O čemu nas još uči i podučava ovaj gore navedeni iskorak u prošlost? Mnoga pitanja koja se danas postavljaju u vezi s (među)odnosima globalizacije i multikulturalizma i s tim povezanim značenjem i ulogom medija svoje odgovore moraju potražiti u prošlim desetljećima. Međutim, često tako dolazimo do socijalnog i psihološkog "povratka u budućnost", jer prožimanje komunikacijskih i kulturnih fenomena i njihovo prožimanje često se odvija u ciklusima, pa tako greške u pogledu na prošle uzročno-posljedične odnose nalaze svoje sličnosti s procesima koji se upravo ponovo odvijaju, samo na višoj i drugačijoj tehnološkoj i (među)društvenoj razini. I donose nove oblike otuđenja čovjeka od samog sebe i drugih ljudi, što traži i afirmiranje Frommovih postavki *bijega od slobode* u svijetu medija i zahtjeva za *zdravim društvom*.

⁵ Jedno pitanje – što bi Somavia danas pisao? Što o (multi)kulturi kada još 1978. upozorava na potrebu *istinski slobodnog prenošenja informacija*, a očuvanje kulturnog identiteta drži presudnim. Kao bit problema vidi nedostatak ravnoteže u autohtonom kulturnom razvoju Trećeg svijeta, temeljenog na prihvaćenim vrijednostima i tradiciji, i kulturnoj interakciji s drugim zemljama.

Valja (ponovo) razmotriti još jedna "historijska" razmišljanja, ona sociologa Mauricea Duvergera kada govori o pluralizmu i njegovim granicama⁶ te najprije priznaje kako je "glavna prednost informiranja u kapitalističkom sustavu što osigurava raznolikost izraženih mišljenja" (Duverger, 2001: 204). Svatko kroz tisak može pronaći dovoljno argumenata i "poslušati obje strane", što je glavna odlika (klasične) etike novinarstva. Duverger ipak upozorava (i poručuje kroz vremenski jaz od preko 40 godina) kako svaka novina (rekli bismo: svaki djelić medija) nastoji nametnuti svoja gledišta istim postupcima laganja i pojednostavljivanja, stereotipima kao i autoritarni režimi, ali ih njihova koegzistencija i konkurencija u sve više umreženom društvu informacija ograničava u njihovim nastojanjima.

Izuzetnost Duvergera, ne samo kroz ova stajališta o društvu, tehnologijama i medijima, jest u tome što upozorava na koncentraciju tiska (mi bismo rekli: medija), monopoliziranje lokalnih medija, što dovodi do nestajanja pluralizma, što je izvor novinarskih sloboda. Jedina razlika, po njemu, jest što monopol drže golema kapitalistička poduzeća (danas recimo: korporacije), a ne država. "To ne popravlja stvar, budući ta poduzeća, koja stvaraju mišljenje građana, raspolažu izvanrednim sredstvom pritiska na one koji vladaju...demokracija ne jača takvim razvojem koji je nametnut tehnološkom evolucijom u području informiranja" (Duverger, 2001: 206).

I "prastara" analiza Duvergera ovdje je namjerno izabrana kako bi pokazala "vječni" princip (ne)ravnoteže u borbi za socijalnom dominacijom između interesnih snaga, skupina i slojeva koji slobodu traže i izražavaju i onih koji je nastoje ograničiti i njom manipulirati. Poveznicu s kulturom i pluralizmom kultura i slobodom u izražavanju i povezivanju kulturnih sadržaja i obrazaca kod glasovitog sociologa dalje nije potrebno puno tražiti. Njegova razmišljanja o senzacionalizmu i pokretaču novinskih i medijskih kotača također su vrlo futuristička za njegovo vrijeme. Priroda manipulacije ogleda se u objavljivanju novosti bez stvarne važnosti, nupuhavanju beznačajnih događaja, preuveličavanjem važnosti dijela tema i manipuliranjem medijskim prostorom i vremenom gdje se, opet, bitnim stvarima i događajima (ako ne odgovaraju interesima profita) ne pridaje dovoljno pažnje, što opet vodi otupljivanju bilo kakve oštice ili reakcije

⁶ Naglašavamo, riječ je o (pr)ocjenama iz 1967. godine čiji je značaj i sposobnost predviđanja tim veći kada ih primijenimo na današnjicu.

javnosti. Stereotipi, manipulacije i virtualno kreiranje stvarnosti zapravo i postoje da bi dali smisao *potrazi za prosječnim mišljenjem* gdje se bitne i važne stvari izbjegavaju, zadovoljavaju ukusi “svih”, odnosno utemeljuju taktike i strategije odvrćanja pažnje javnosti.

Prema građanima se ponaša kao da su pomalo zaostala djeca, nesposobna da se suoče s teškoćama. Na taj način, umjesto da ih se priprema na preuzimanje odgovornosti, građane se, naprotiv, od nje udaljuje. No ako se čini da će se javno mnijenje zanijeti u ovom ili onom smjeru, ako prolazi kroz krizu, tada se isplati krenuti za njim i pretjerivati u istom smjeru. Kapitalističko priopćavanje ima tendenciju uspavljivati građane u normalnim vremenima – odnosno kad bi ih trebalo držati budnim – a podjaruje ih onda kad su uznemireni – odnosno kad bi ih trebalo smirivati (Duverger, 2001: 207).

V. Zaključno razmatranje o globalnoj industriji kulture i otuđenja

Što onda, s odmakom od četiri desetljeća, trebamo danas očekivati u (multi)kulturnom okruženju? Medijski prostor obuhvaća bojno polje komercijalizacije i liberalizacije, ali sve u svjetlu globalnih korporativnih trendova, prostora i vremena sukoba moći i interesa vladajućih elita i (pre)vlada(va)jućih kultura.

Potrošačka kultura (p)ostaje “doslovna”, jer se kulture “troše” kao roba i nestaju u *In & Out* modelu društvene i kulturne simbolike gdje (sve) moćni mediji kontroliraju i mijenjaju “pravu” (kulturnu) stvarnost i nametnute kriterije virtualne stvarnosti, zamjenjujući ih, sve češće, obje. Uloga suvremenih medija u odnosu na susrete različitih kultura i područje multikulturalnosti kao da se svodi na “proizvodnu” ulogu industrije zabave, manipulacije i iluzija. Mogli bismo reći i kako umjesto susreta kultura imamo medije koji po kontroliranim i vođenim kriterijima “sreću” društva i kulture.

Ovdje je možda dobro podsjetiti i na Maxa Horkheimera koji je smisao razvoja tehnologije i (pre)oblikovanja svijeta tražio i u temeljnoj potrebi čovjeka za samoodržanjem kako bi povećao i ojačao vlastite mogućnosti izbora u svijetu koji je za njega uvijek bio i svojevrsan “težak” teret. Međutim, sam izbor ne znači slobodu potpunog čovjeka i njegovih sposobnosti, jer i tehnologija, premda otkriva nove granice, ujedno i postavlja ograničenja u korištenju slobode. Suvremena tehnologija i karakter medija oslobodili su (i još će) mnogo toga u životu pojedinca i zajednice,

kao i razumijevanje svijeta i okruženja, no ujedno su i zarobili um i svijest čovjeka, dobrim ga dijelom i odvajajući od drugih ljudi, članova iste (globalne) zajednice. Globalne informacije ne znače automatski i globalne slobode, ma kako to svojedobno izgledalo.

I sama kultura, kako je to svojedobno dobro kritički ocrtao bliski suradnik Horkheimera, Theodor Adorno, pretvara se u suvremenom dobu u "industriju kulture", gdje se uz materijalna dobra sve više proizvode i mišljenja, stavovi, opažanja i razmišljanja. Izvode se i egzistiraju na tržištu "duhovnih" vrijednosti, jednako tako "lako" proizvode, prodaju, kupuju i troše. Adorno kritizira i podređivanje kulture tehnici i tehnologijama i to još u vrijeme kada internet nije postojao, ali bi dijelovi i postavke njegove kritike bili aktualni i u doba naše *digitalne kulture*. Jer, treba se doista zapitati koliko proročanski zvuče upozorenja Adorna i Horkheimera s udaljenosti od gotovo pola stoljeća (!) kada uzvikuju:

propaganda za mijenjanje svijeta, kakva besmislenost! Propaganda pretvara jezik u instrument, polugu, stroj. Propaganda fiksira sustav ljudi kakav su poprimili zbog društvene nepravde time što ih pokreće. Ona računa da se s ljudima može računati...propaganda manipulira čovjeka; tamo gdje hvali slobodu proturječi samoj sebi. Lažljivost je njezin neophodni dio. Vođa i vođeni nalaze se u zajednici laži posredstvom propagande, ma kako istiniti bili sadržaji kao takvi (Adorno/Horkheimer, 1974: 279).

I Herbert Marcuse je svojedobno ukazivao na otuđenost "jednodimenzionalnog čovjeka" u suvremenom građanskom društvu kojeg potreba i glad za profitom bitno ograničava u korištenju "sve većih" sloboda. Kada se govori o insistiranju "sloboda" koje jačaju kontrolu i nadzor ponašanja i razmišljanja, otupljivanje masa i javnosti, neizbježno je zapitati se koliko virtualna stvarnost, koja sve više postaje trodimenzionalna i taktilna, zapravo svodi čovjeka (ponovo) na sve veću jednodimenzionalnost, *kotačić i sličicu* njegovog stvarnog iskustva u općoj virtualnoj stvarnosti koja je ipak samo slika **stvarne** stvarnosti.

Pomoć svih navedenih "starih" mislilaca potrebna nam je i danas, možda još i više nego prije, naravno ažurirana i produbljena najsuvremenijim istraživanjima, ali uz neizbježno korištenje "starih" kritičkih metoda, po svojoj prirodi jasnih i izuzetno humanistički nastrojenih i usmjerenih. Mediji i njihove informacije, način uvjeravanja, transmisije kulture, postaju sve nasilniji i agresivniji, iz čega proizlazi i nova hrpa stereotipa, neistinitih i neprovjerljivih ali vrlo uvjerljivih. Smišljeno širenje ali sve češće nametanje

kulturnih simbola, virtualno stvaranje ciljanih potreba i interesa, proizvodnja filtriranih i selektiranih pomno odabranih stavova i mišljenja – sve su to medijska oruđa i oružja čijom upotrebom multikulturalizam (kao jedna od glavnih i/ili kolateralnih žrtava medijskih napada) doživljava i svojevrsno “rastakanje”, a time gubi i svoju snagu. Spomenuti *In & Out* princip podilaženje je i mediokritetskim potrebama, ali ima i svoj “iskonski” aspekt ne-humanističkog razdvajanja društava i kultura na Nas i Njih. U nekoj suludoj igri i kovitlacu medijske Scile i Haribde⁷ javnost se pretvara u “dokoličarenje u kavezu”, događa se i podjela svijeta i kulturnih nazora, a kulturne vrijednosti se niti nameću niti postižu, već jednostavno “ulaze i izlaze”.

Literatura

- Alić, Sead (2009). *Mediji, od zavođenja do manipuliranja*. Zagreb: AGM.
- Alić, Sead (2010). *McLuhan – najava filozofije medija*. Zagreb: Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja.
- Barsamian, David; Chomsky, Noam (2002). *Propaganda i javno mišljenje*. Zagreb: V.B.Z.
- Baudrillard, Jean (2001). *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Jesenski i Turk / Hrvatsko sociološko društvo.
- Castells, Manuel (2003). *Internet galaksija: razmišljanja o internetu, poslovanju i društvu*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Chomsky, Noam (2002). *Mediji, propaganda i sistem*. Zagreb: Čvorak.
- Dolman, J. Antony; Ettinger, Jan (1979). *Partneri u sutrašnjici*. Zagreb: Globus.
- Duverger, Maurice (2001). *Politička sociologija*. Osijek-Zagreb-Split: Panliber.
- Fox, Jeremy (2001). *Chomsky i globalizacija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Fromm, Erich (1984). *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed-Nolit-August Cesarec.
- Gavranović, Ante (2009). *Mediji – mitovi i stvarnost*. Zagreb: Sveučilišna knjižara/ICEJ/OSCE.
- Giddens, Anthony (2005). *Odbjegli svijet. Kako globalizacija oblikuje naše živote*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Horkheimer, Max; Adorno Theodor (1974). *Dijalektika prosvjetiteljstva. Filozofijski fragmenti*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kellner, Douglas (2004). *Medijska kultura – studije kulture, identitet i politika između modernizma i postmodernizma*. Beograd: CLIO.
- Koković, Dragan (2007). *Društvo i medijski izazovi*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije.

⁷ Grčke mitološke nemani postaju suvremene medijske – Scila (ona-koja-razdire) opasna je litica ksenofobije u koju se razbijaju cijela društva i kulture, brodovi što plove globalnim oceanom. Haribda (ona-koja-uisava) opasan je vir koji uvlači i izbacuje vodu i uisava i izbacuje “prožvakanu” javnost i publiku.

- Kukoč, Mislav (1988). *Usud otuđenja*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Lippmann, Walter (1995). *Javno mnijenje*. Zagreb: Naprijed
- Malović, Stjepan, urednik (2004). *Bogatstvo različitosti*. Zagreb: Sveučilišna knjižara/ICEJ/OSCE.
- Malović, Stjepan, urednik (2006). *Utjecaj globalizacije na novinarstvo*. Zagreb/Opatija: Sveučilišna knjižara/ICEJ.
- Miliša, Zlatko; Tolić, Mirela; Vertovšek, Nenad (2009). *Mediji i mladi. Prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*. Zagreb: Sveučilišna knjižara.
- Rushkoff, Douglas (2002). *Iznuđivanje. Zašto slušamo što nam oni kažu?* Zagreb: Bulaja naklada.
- Skoko, Božo (2010). *Hrvatska i susjedi*. Zagreb: AGM.
- Švob-Dokić, Nada (2010). *Kultura/Multikultura*. Zagreb: Naklada Jesenski Turk / Hrvatsko sociološko društvo.
- Vertovšek, Nenad (2009). "Medijska industrija iluzija i prevencija od medijske ovisnosti i manipulacije". Novi Sad, *Habitus*. 16: 178-193.
- Vidović, Davorka; Pauković, Davor, urednici (2006). *Globalizacija i neoliberalizam*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.

Multiculturalism and media worlds of stereotypes, manipulations and virtual illusions

In an era of global alienation and the prevailing influence of consumerism and media advertisers, journalism in the service of corporations and negative aspects of neoliberalism are creating new forms of media culture. Globalisation of culture shows its influence in the media sphere, especially through different methods of media manipulation that alienate man, society and human relationships. Multiculturalism and multiperspectivity must fight against stereotypes that create illusions, control through virtual reality or domination in the society and culture. The situation in Southeast Europe and future prospects of EU accession, together with the need for interference of knowledge, education and culture, require particular attention in disclosure of the negative aspects and role of the media, from local to global. A return to former critical reflections on the individual and the society is necessary for finding modern solutions for development of open society, tolerance and acceptance of diversity in culture and media content.

Keywords: multiculturalism, mass media, globalisation, media manipulations, stereotypes, virtual reality, alienation

Politička ekonomija medija: Slučaj Vjesnik*

KAROLINA LEAKOVIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

HELENA POPOVIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Promišljajući suvremenu javnu ulogu medija, u radu će se problematizirati institucionalni okvir za njihovo djelovanje, s posebnim naglaskom na ulozi države. Koristeći okvir političke ekonomije za analizu, pokazat će se kako je promjena društvenog uređenja iz socijalizma, s modelima javnog vlasništva i planske ekonomije, u liberalnu demokraciju, s kapitalističkom, tržišnom ekonomijom, utjecala na funkcioniranje medija, pri čemu se kao primjer koristi "Vjesnik", koji je prošao put od vrlo uspješnog poduzeća u socijalizmu do propasti i gašenja u kapitalizmu. Dio je to šireg fenomena koji je uvjetovan razornim učincima kapitalističkih ekonomija, pri čemu se sve veći broj društvenih odnosa svodi na ekonomske odnose, a država, kao formacija, umjesto da štiti interese građana, djeluje u interesu krupnog kapitala.

Ključne riječi: politička ekonomija, socijalizam, kapitalizam, država, mediji, Vjesnik

Uvod

Specifičnost medija kao društvenih institucija odnosi se na to da oni, u širem smislu, igraju važnu ulogu u kulturnom i društvenom životu određene zajednice jer, prvenstveno, informiraju građane o temama od javnog interesa. No u suvremenom "postdemokratskom kapitalizmu", koji Claus Offe (2013: 23) opisuje kao sustav u kojem su "...socijalna prava i političke odluke u najvećoj mjeri stavljeni na raspolaganje ekonomskim 'imperativima'", te unutar kojeg gotovo nema društvenih odnosa koji nisu komodificirani, mediji prvenstveno

* Tekst je nastao na temelju diplomskog rada Karoline Leaković, uz mentorstvo doc. dr. sc. Helene Popović, obranjenog na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

djeluju kao industrije koje proizvode robu za tržište. Kako bismo shvatili devastirajući učinak ovih procesa na medije u kontekstu njihove javne uloge, u tekstu ćemo koristiti pristup političke ekonomije, čija relevantnost među analitičarima medija u suvremenom globalnom kontekstu raste.

*

Razloge možemo pronaći u tome što taj okvir omogućuje šire razumijevanje ključne uloge ekonomskih i političkih struktura na funkcioniranje medijske proizvodnje i distribucije, kako u materijalnom ključu tako i u ključu proizvodnje i distribucije simbola kojima cirkuliraju ideje o tim istim političkim i ekonomskim strukturama. Politička ekonomija ukazuje na korisnost takvog holističkog pristupa izučavanju medija i komunikacije jer on uvažava i potiče potrebu za demokratskim upravljanjem te naglašava nezaobilaznu ulogu medija u konstituiranju javne sfere. Informacija je javno dobro, stoga mediji moraju biti kredibilne institucije odgovorne svim građankama i građanima. Osim toga, ovim se pristupom kontrira razumijevanju medija kao samoregulatorajućih, autonomnih i objektivnih, koje prevladava u liberalnom razumijevanju medija i njihove društvene uloge.

Duboke strukturne promjene koje su pokrenute u Hrvatskoj nakon pada socijalizma imale su značajne reperkusije na sve društvene institucije, uključujući medije. Razumijevanjem segmenata tih strukturnih promjena bolje možemo razumjeti uzroke krize medija, koja se u suvremenom društvu negativno odražava na demokratske procese, posebno u kontekstu devastacije medija kao kulturnih institucija, njihove javne uloge te radnih uvjeta novinarki i novinara. Kontekstualizacija funkcioniranja medija prije i poslije navedenih strukturnih promjena, odnosno promjenom društvenog sustava, pomoći će nam u toj zadaći. U radu će se problematizirati funkcioniranje medija nakon pada socijalističkog poretka, analizirati posljedice tržišnih principa na medijsku proizvodnju, te propitati odnos javnog i privatnog, s posebnim naglaskom na ulozi države u formiranju pretpostavki za društveno korisno djelovanje medijskih institucija kao javnog dobra. Dakle, u idućem će se dijelu, koristeći okvir političke ekonomije za analizu, pokazati kako je promjena društvenog uređenja iz socijalizma, s javnim vlasništvom i planiranom ekonomijom, u kapitalističku demokraciju, s privatnim vlasništvom i tržišnom ekonomijom, utjecala na jedan konkretan medij koji je prošao put od vrlo uspješnog i

utjecajnog do potpuno ugaslog – na Vjesnik. No prije toga ćemo navesti osnovne značajke političke ekonomije te, specifičnije, značajke političke ekonomije medija i komunikacije, koja, u kontekstu medijske teorije, nije bitno zastupljena u znanstvenim radovima u Hrvatskoj.

Suvremeni značaj političke ekonomije

Važnost političke ekonomije očituje se u tome što ona razmatra idealnu ulogu države u ekonomskom i socijalnom organiziranju neke zemlje. Ovo dakako pretpostavlja razumijevanje države i javnih političkih institucija kao servisa građana i kao glavnu polugu u ostvarivanju javnog interesa kako bi nas približila idealnom društvu (Piketty, 2014: 680). Iako se čini da su tvrdnje kako se ekonomski odnosi ne odvijaju u nekom “zrakopraznom prostoru” samorazumljive, valja spomenuti i tome suprotstavljena razmišljanja, koja se, primjerice, očituju u dinamici na relaciji ekonomika (*economics*) – politička ekonomija.

Ekonomisti su dugo ekonomiju kao znanost poistovjećivali s političkom ekonomijom, to jest s onom znanstvenom disciplinom s kojom je ekonomija, u vrijeme klasične liberalne škole, započela svoj razvitak. Njezini osnivači (Adam Smith, David Ricardo i drugi) definirali su predmet istraživanja u političkoj ekonomiji i počeli je izdvajati iz filozofije, etike, religije i politike, no to novo znanstveno područje (politička ekonomija) zadržalo je poveznice s filozofijom, etikom, ideologijom i politikom (Medić, 2000: 932).

Pojavom knjige *Principi ekonomike* Alfreda Marshalla iz 1890. godine nastaje, međutim, svojevrsna zbrka u pojmovnom razumijevanju “ekonomike” i “političke ekonomije”. Naime, sve je veći broj neoklasičnih ekonomista pokušavao ekonomiju približiti takozvanim egzaktnim znanostima te su odbacivali termin “politička ekonomija”, zamjenjujući ga “ekonomikom”. Rastućim utjecajem neoklasičara¹ dominacija ekonomike nad političkom ekonomijom postala je gotovo neupitnom. Dominantni pristup ekonomiji temeljio se na uvjerenju u neutralnost, u prihvaćanju društvenih odnosa kao zadatosti te iskazivanju podrške sustavima utemeljenim na tržišnom principu u kojem glavnu riječ ima potrošač, a glavnu vrijednost proizvod čiju kvalitetu vrednuje tržište.

I dok je klasična politička ekonomija, kako pojašnjava Jonathan Hardy (2014), razvila radnu teoriju vrijednosti, smještajući izvor bogatstva u višak vrijednosti izvučene od radnika, pripadnici neoklasične struje vrijednost izvode iz preferencija potrošača izraženih na tržištu (Hardy, 2014).

Osim toga, politička ekonomija uključuje pristupe koji naglasak stavljaju na nejednaku raspodjelu moći, razmatrajući aranžmane koji takvu raspodjelu podržavaju, potiču ili reproduciraju. Na ovaj je pristup u najvećoj mjeri utjecala marksistička kritika političke ekonomije, upravo stoga jer se ona bavi klasnim odnosima, komodifikacijom, uvjetima proizvodnje dane vrijednosti, razmatrajući odnose moći i načine promjene *statusa quo*.

Ekonomija se i danas, dominantno, poima kao “opća, uvodna i vrijednosno neutralna znanost”. Kritizirajući ovakav pristup, Piketty (2014: 43) ističe kako “ekonomska disciplina još nije izašla iz infantilne strasti za matematikom i sasvim teorijskim spekulacijama, često vrlo ideologiziranim, na štetu povijesnog istraživanja i približavanja drugim društvenim znanostima”. Piketty je također kritičan prema terminu “ekonomska znanost” jer on sugerira da je ekonomija “više znanstvena” od drugih društvenih znanosti. Stoga Piketty (2014: 680) koristi izraz “politička ekonomija” [...] “čija se prednost sastoji u tome da ilustrira ono što mi se čini jedinom prihvatljivom specifičnošću ekonomije među društvenim znanostima, a to je njena politička, normativna i moralna svrha”. “Ona [politička ekonomija] od samih početaka nastoji proučavati, znanstveno ili barem racionalno, sustavno i metodički, koja je idealna uloga države u ekonomskom i socijalnom organiziranju neke zemlje, i koje nas javne političke institucije najviše približavaju idealnom društvu” (Piketty, 2014: 680).

Politička ekonomija medija i komunikacija

Unutar polja političke ekonomije razvija se *politička ekonomija medija i komunikacije* u okviru kojeg se medijski i komunikacijski fenomeni istražuju u političkom i ekonomskom kontekstu. Kao što ističu teoretičari medija, politička ekonomija je “izučavanje društvenih odnosa, osobito odnosa moći, koji zajednički uspostavljaju proizvodnju, distribuciju i konsumpciju resursa, uključujući i komunikacijske” (Mosco, 2009: 2). Takav pristup podrazumijeva poznavanje dinamike medijskog polja, kao i prihvatanje činjenice da u fokus valja staviti mjesto i ulogu komunikacija u globalnom kapitalističkom poretku. Politički i ekonomski uvjeti determiniraju načine na koje je medijska proizvodnja organizirana, što posljedično utječe i na sam proizvod. Budući da kulturni, komunikacijski, medijski proizvodi prvenstveno proizvode simbole te cirkuliraju značenja, relevantni su za konstrukcije ideja na društvenoj razini. Odnosi političke i ekonomske moći prelamaju

se u sferi komunikacija i medija više no ikada. Kriitička analiza tih odnosa moći i utjecaj na proizvodnju značenja naprosto se ne mogu zaobići.

Politička ekonomija medija i komunikacije razvija se kasnih šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, bilježeći tako pedesetak godina istraživačke i aktivističke tradicije. Nicholas Garnham pojašnjava kako kraj šezdesetih godina dvadesetog stoljeća u zapadnim kapitalističkim demokracijama označava i kraj poslijeratnog ekonomskog procvata. U svjetlu restrikcija javnih izdataka i preispitivanja takozvane države blagostanja na Zapadu su sve izraženije tenzije između radnika i vlasnika sredstava za proizvodnju, odnosno rada i kapitala (Garnham, 2014: 44). Zaoštavanje hladnoratovskih odnosa otvara prostor antiimperijalističkom i antinuklearnom pokretu te propitivanju načela slobodnog protoka informacija u okolnostima rastuće globalizacije. Tome se posvećuju teoretičari političke ekonomije iz Sjedinjenih Država, poput Dallasa Smythea, Thomasa Gubacka ili Herberta Schillera. Paralelno, istraživači medija i komunikacije u zapadnoj Europi ponovno otkrivaju Marxa i u središte zanimanja stavljaju političku ekonomiju. “Marksistički pristup” političkoj ekonomiji medija i komunikacija naziva se i *kritičkom političkom ekonomijom medija i komunikacije*, pri čemu se polazi od pretpostavke kako su načini na koje su mediji organizirani i kako se financiraju u velikoj mjeri povezani sa sadržajem koji se proizvodi, načinima distribucije te obrascima konsumpcije. Ovaj se kritički pogled, odnosno razvoj kritičke teorije, povezuje s Frankfurtskom školom, nastalom dvadesetih godina dvadesetog stoljeća, kojoj se pripisuje svojevrsno “oživljavanje” i “revizija” izvornih marksističkih postavki, ali s fokusom na područje kulture. Njezino nasljeđe, analiza kapitalističke ekonomije i korijena autoritarnih režima tridesetih i četrdesetih godina prošlog stoljeća u Europi, snažno je utjecalo na kasniji razvoj čitavog polja medija i komunikacija, posebno zbog njihove kritike kulturne industrije i masovne kulture. Pristupimo li marksističkoj kritici kapitalizma kao potrazi za odgovorom na pitanje distribucije moći u odnosu na upotrebu i alokaciju oskudnih resursa u zadovoljavanju potreba zajednice, u shvaćanju političke ekonomije komunikacija treba otići tek korak dalje i formulu primijeniti na istraživanje povezanosti medija sa strukturama moći i spomenutim oskudnim resursima, sugerira Hardy (2014: 8).

Prepoznajući i uvažavajući činjenicu da medijske proizvode ne možemo poistovjetiti s drugim tipovima proizvodnje jer oni nisu tek roba, nego istodobno i kulturna vrijednost, ovaj pristup zagovara razumijevanje “suigre” (*interplay*) simboličke i ekonomske dimenzije proizvodnje značenja.

Odbacujući pozitivistički koncept “vrijednosne neutralnosti znanja”, kritički pristup političke ekonomije u studijima medija i komunikacije usmjeren je ka propitivanju načina na koje obrasci znanja (simboli i značenja) doprinose održanju ili pak kritičkom propitivanju postojećih društvenih odnosa (Hardy, 2014: 7). Istraživačice i istraživači koji njeguju kritički pristup primijetili su tako da se odnosi moći u kapitalističkom poretku zapravo ne mijenjaju: u analizi suvremenih fenomena, pojavom takozvanih novih medija odnosi su ostali isti, štoviše, Vincent Mosco (2008: 54) navodi kako “novi mediji produbljuju i proširuju tendencije iz ranijih razdoblja kapitalizma stvarajući nove mogućnosti pretvaranja medija i publika u tržišna dobra”. U toj je tvrdnji sadržana aktualnost ovog pristupa analizi trendova u polju medija i komunikacije danas.

Dakle, ako je svojedobno i bio (relativno) marginalni pristup u izučavanju medija i komunikacija jer se pažnja usmjeravala tekstovima i publikama, a manje ekonomskoj i političkoj dimenziji komunikacija, odnosno uvjetima proizvodnje medijskih tekstova te njihovu kruženju, globalizacija i pojava novih medija dala joj je novi zamah. Uz njih, obilježavaju je još i izraženo zanimanje za historijski razvoj, bujanje istraživačkih pristupa s (do jučer) marginalnih pozicija (uključujući, primjerice, feminističke ili radničke) te naglašeni aktivizam (Mosco, 2008: 46). Potreba za “alternativnim očištima” izrasla je i iz napora za stavljanjem naglaska na prakse otpora, a ne samo na narativ o dominaciji moćnih. Promjena je to u odnosu na raniju usmjerenost na kapital, dominantne korporacije i s time povezane elite. U širem smislu, kapitalizam, dakako, nastavlja biti primarnim fokusom kritike političke ekonomije (medija i komunikacije): rad, sirovine, zemlju, potom mediji, informacije, publike – za kapitalistički poredak sve su to resursi koje treba “upakirati u dobra s tržišnom vrijednošću” (Mosco, 2008: 54). Zato kritička politička ekonomija medija i komunikacije razmatra utjecaj kapitalističkog društvenog poretka na komunikacijske procese i institucije, analizira posljedice tržišnih principa na distribuciju u medijskom odnosno kulturnom polju, kao i dostupnost raznolikih formi i značenjskih struktura. Istražuje, također, kako politički i ekonomski aspekti organizacije medijskih industrija utječu na proizvodnju i kolanje značenja, te kako su povezani s distribucijom simboličkih i materijalnih resursa koji ljudima omogućuju razumijevanje svijeta, sporazumijevanje i djelovanje (Hardy, 2014: 9). Ona uključuje i propitivanje odnosa na osi privatno – javno te se hvata ukoštac s pitanjem uloge države, kao i privatnih korporacija; općenito, društvenih aktera koji posjeduju moć.

Uloga države u različitim sustavima

Država i tržište, politička i ekonomska domena potpuno su se različito ponašale u socijalizmu i u kapitalističkoj demokraciji. Nakon raspada socijalizma, koji su karakterizirale državna kontrola i planska ekonomija, dominantna je postala ideja kako državu (razumijevanu kao totalitarnu, koruptivnu, birokratsku itd., a ne kao instituciju koja djeluje u javnom interesu) treba minimizirati te sve prepustiti “nevidljivoj ruci tržišta”. Ovakva pozicija osobito je bila izražena u raspravama o okolnostima uspostavljenim nakon društvenih promjena u zemljama nekadašnjeg socijalističkog bloka. Liberalna teza, prema kojoj se tržište samo regulira, prešućuje važnost državnog intervencionizma za ekonomske i u širem smislu društvene procese, ali i njihovu nužnu isprepletenost. Ta je isprepletenost eksplicitna u socijalističkom društvenom uređenju, dok se u kapitalističkim demokracijama one diskurzivno odvajaju, pri čemu se ekonomsko-tržišna domena konstruira kao samoregulirajuća, kao ona u kojoj vladaju zakoni ponude i potražnje, koji se formiraju na temelju aktivnosti potrošača, te kao domena unutar koje se stvaraju realne materijalne vrijednosti koje su ključne za funkcioniranje cjelokupnog društva. Politička se domena, u tom ključu, pak, konstruira kao birokratski mastodont, te kao partikularno-interesna sfera u kojoj se odvija borba moći. Pri ovakvoj ideološkoj konstrukciji važno je da država ima minimalne ingerencije koje omogućuju neometano odvijanje ekonomskih procesa i relacija. Dakako, jasno je da je i povlačenje države iz određenih društvenih domena oblik “intervencionizma”, no ostaje pitanje čiji se interesi takvom “intervencijom” zadovoljavaju. Pritom je također jasno da se, u klasnom smislu, radi o premreženosti aktera koji zauzimaju pozicije moći i u ekonomskoj i u političkoj domeni; o suradnji elita koje rukovode praksama u korist manjine a na štetu većine građana.

Zanimljivo je pritom da se u okviru kapitalističke demokracije ova prožetost ekonomske i političke domene kontinuirano jukstapozicionira, i to legitimiranjem ekonomske domene kao one unutar koje se stvara materijalna vrijednost, i svojevrsnim difamiranjem državnog intervencionizma jer se njime te proizvedene vrijednosti “iracionalno” troše. Ovakvo se diskurzivno odvajanje domena reflektira upravo u ranije navedenoj razlici između pristupa koji ekonomiju vidi kao neutralnu društvenu praksu i znanost, idealno odvojenu od države i političkih aktera koji su “vrijednosno-ideološki” opterećeni, i pristupa kritičke političke ekonomije koji, upravo suprotno, ističe međupovezanost ovih domena.

Gledajući unatrag, prijelaz iz socijalističkog u kapitalistički poredak, potkraj osamdesetih, shvaćao se kao “obećanje, da bi potom postalo više-manje jasno kako nije riječ o sigurnom dolasku u obećanu zemlju, nego kao o hodu kroz ‘dolinu suza’” (Vrcan, 2001; u Lalić i dr., 2010: 34), upravljanom “nevidljivom rukom”² tržišta. Kako to opisuje Dragomir Vojnić: “...nekritična primjena doktrine ekonomskog neoliberalizma u opće dominirajućem ozračju globalizacije i liberalizacije nije mogla rezultirati ničim drugim nego tržišnim fundamentalizmom. A ta je pojava bila velika nesreća za sve zemlje u tranziciji” (Vojnić, 2005; u Lalić i dr., 2010: 41–42). U novim su se demokracijama elite naprosto previše “trudile” izbrisati komunističku prošlost, a tom su pretjeranom revnošću uspjele narušiti i odnose solidarnosti, bez čega ne može opstati niti jedno društvo. “Dok se proces samoraspadanja nastavlja na mikrosocijalnoj razini, uspelo je uvođenje zapadnih tržišno-gospodarskih i demokratskih institucija” (Ehrke, 2005: 5). Prozivajući “arhitekte novog kapitalizma” za kratkovidnost kad je posrijedi integracija nasljeđa prethodnog režima u novonastali, Ehrke primjećuje kako:

Postkomunistički kapitalizam³ nije proizvod organskih nacionalnih razvojnih putova, već komunističkog sloma i globalizacije, koja je u tranzicijskim društvima naišla na polje slobodnog djelovanja bez protivljenja [...]. Ono što se u Zapadnoj Europi percipira kao pritajena erozija, smanjenje socijalne države i privatizacija javnih poslova, to su postkomunistička društva osjetila odjednom i bez zaštitne mreže (Ehrke, 2005: 6).

Rezultat navedenih procesa očituje se u radikalnoj deindustrijalizaciji, visokoj nezaposlenosti, sve većoj klasnoj nejednakosti te smanjenju socijalne države.

Mediji u “pustinji postsocijalizma”⁴

Promjena društvenog sustava od socijalističkog društvenog uređenja s planskom ekonomijom do liberalne demokracije s kapitalističkom tržišnom ekonomijom nije uključila samo institucionalne turbulencije, već i potpuni ideološki obrat, u čemu su važnu ulogu odigrali upravo mediji. Oni su u socijalizmu bili u društvenom vlasništvu, kontrolirani od Komunističke partije, dok su u kapitalističkoj demokraciji pretežito privatizirani i komercijalno orijentirani, te su, upravo zbog promjene strukturalne pozicije, cirkulacijom simbola dominantno konstruirali značenja koja su osigurala brzo prihvaćanje vrijednosti

novog poretka. Dok su u socijalizmu mediji bili dio sustava za eksplicitno promoviranje socijalističkih vrijednosti poput modernizacije, kolektivizma, javnog vlasništva i interesa radnika, u kapitalističkim demokracijama su dominantno dio privatnog sektora, čije vrijednosti, poput privatnog vlasništva, komercijalnih interesa, individualizma i interesa kapitala, implicitno ili eksplicitno zagovaraju, pod egidom “profesionalne neutralnosti”.

Dakle, uvođenjem institucija zapadnih liberalnih demokracija, posebno kapitalističke tržišne ekonomije, značajno se promijenio način funkcioniranja medija, koji, u novom kontekstu, imaju posve drugačiju društvenu ulogu: oni su nominalno institucije koje prvenstveno imaju javnu funkciju informiranja javnosti o stvarima od javnog interesa, ali su *de facto* primarno industrije koje proizvode robu (publike) za tržište uz trgovanje društvenim utjecajem. Dakle, prakse suvremenih medija i funkcioniranje medijskih sustava u društvu nisu kompatibilni s normativnom i deklarativnom ulogom koja im je pripisana u kontekstu demokracije. Normativna očekivanja prema kojima mediji trebaju biti “četvrti stalež”, koji, u službi javnosti, izvještava i kontrolira centre moći u suvremenim društvima sve se više pokazuje kao mit. Politički i komercijalni pritisci, koncentracija vlasništva, profitna logika djelovanja te porast PR komuniciranja dominiraju medijima. Kriza javnog servisa interno se očituje u promjeni poslovanja i produkcije koji podsjećaju na komercijalne medije, a “eksterna” kriza legitimiteta diskurzivno se konstruira u kontekstu tržišno-ekonomskih (ne)isplativosti održavanja takvih institucija. Osim toga, povezanost javnog servisa (PSB) s političkim institucijama stvara koruptivnu spregu između političkih aktera na vlasti i aktera koji upravljaju javnim servisom. Medijskim poljem dominiraju komercijalni mediji, koji, zbog svog primarnog cilja, ostvarivanja profita, u većoj mjeri proizvode jeftine sadržaje, ignoriraju etičke principe struke, iniciraju i održavaju prekarne uvjete rada, te medijski konstruiraju ideološki okvir koji podržava i osnažuje njihovu poziciju (Popović, 2016: 20).

Zbog postojećeg stanja, koje se može okarakterizirati kao krajnje nepovoljno za demokratske procese, vraćamo se na “slučaj Vjesnika”. Naime, na tom se mikroprimjeru može pratiti uloga države u načinu funkcioniranja medija u različitim sustavima (socijalistički i kapitalistički), te proces devastacije medijskog sustava; eufemistički rečeno, kao što ističe Ehrke (2005), može se pratiti “nesnalaženje” političkih i ekonomskih elita u integraciji nasljeđa prethodnog režima u novonastali. Vjesnik nikada nije dobio priliku postati

dijelom medijske scene koji bi baštinio decenijama prikupljeno ekonomsko i simbolično bogatstvo te doprinio konstituiranju medijskog sustava koji bi u sebi sadržavao elemente demokratskog društva. U nastavku slijedi kratka povijest nastanka i nestanka Vjesnika u različitim društvenim sustavima.

Razvoj Vjesnika u socijalizmu: od ilegalnog do utjecajnog

List je osnovan odlukom Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1940. godine, pod nazivom Politički vjesnik, kada izlazi kao ilegalni tjednik, da bi nakon kraja Drugog svjetskog rata (12. svibnja 1945.) započelo novo razdoblje u njegovoj povijesti, jer otad u Zagrebu izlazi svakodnevno. U prvom je poslijeratnom razdoblju tisak uglavnom predstavljao "transmisiju partije, sredstvo agitacije i propagande" (Novak, 2005: 461), no već se u drugoj polovici pedesetih, pojavom Vjesnika u srijedu⁵, novinska scena uslošnjava i razvija. Od sredine pedesetih, kada su se odnosi sa SSSR-om započeli postupno normalizirati, a Jugoslavija otvarati prema Zapadu, i novinari mogu objavljivati slobodnije, a, navodi Novak, njihov rad postaje kvalitetniji i čitateljima zanimljiviji. Naklada Vjesnika od 101 tisuće primjeraka 1960. godine potvrđuje je toga trenda. Početak šezdesetih označio je i značajniji angažman novinara iz Hrvatske na jugoslavenskoj pozornici zagovarajući zamjenu dotadašnje prakse jednosmjernе komunikacije dvosmjernom, te naglašavajući kako će u budućnosti "poruke i inicijative građana biti sve veće i veće i postati bitno važnije u konstituiranju društvene politike i razvoja" (Novak, 2005: 535). Inzistirali su i na autonomiji uređivačkih politika te novinaru koji je više od pukog prenositelja informacije, posrednika. Upravo su godine koje slijede označile najdinamičnije razdoblje u povijesti kako dnevnika Vjesnik tako i cijelog izdavačkog pogona. Poduzeće "Vjesnik" postaje najvećim novinskim izdavačem u Jugoslaviji, među deset je takvih najvećih u Europi. Sam se dnevnik profilira kao "list građana Hrvatske. Nije imao nikakve materijalne povlastice ni u Hrvatskoj ni u Jugoslaviji. U Hrvatskoj je podržan opredjeljenjem čitatelja" (Novak, 2005: 559). Prema istraživanju strukture čitalačkih publika "Vjesnikovih" edicija, koje je sredinom sedamdesetih organizirano unutar same izdavačke kuće NIŠP "Vjesnik", dnevnik je 1975. godine imao prosječnu nakladu od 83 426 izdanja, a dominantno su ga čitali muškarci starije dobi (iznad 50 godina), s višim obrazovanjem, koji su prema profesionalnoj strukturi bili službenici ili umirovljenici, više skloni društveno-političkom angažmanu (Mance, 1976).

Početak sedamdesetih, kada je glavni urednik Vjesnika bio Milovan Baletić (1970./1971.), dramatično je razdoblje kako za novinarstvo tako i za politiku. Vjesnik je tada glasilo koje zagovara neovisno novinarstvo i borbu protiv unitarizma i totalitarizma, a čitanje Vjesnika se u određenim režimskim institucijama naziva “neprijateljskim činom” (Novak, 2005: 559).

Tako u Vjesniku možemo vidjeti naslove poput: “Unitarizam – opasnost za sve naše narode” i sljedeći tekst: “Nacionalna osjećanja – istakao je sekretar IK CK SKH – nisu prepreka osjećaju socijalističke opredijeljenosti, već su sastavni dio pripadnosti socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji” (Vjesnik, 3. ožujka 1970.).

Ili:

Hrvati i Srbi u Hrvatskoj, kao i pripadnici narodnosti, jedinstveni su u ocjeni da su unitarizam i nacionalna isključivost kao koncepcija i kao politička djelatnost suprotni pogledima, stavovima i odlukama Saveza komunista Jugoslavije. Oni su jedinstveni u ocjeni da su tendencije precjenjivanja nacionalističko-šovinističke, a prikrivanja i umanjivanja unitarističke opasnosti podjednako štetne (Vjesnik, 11. ožujka 1970.).

Tako je i nastradao u hrvatskom proljeću: dotadašnjem je uređivačkom i upravljačkom konceptu presuđeno jer je bio “previše hrvatski, ali i previše tehnomenadžerski” (Novak, 2005: 722).

Osamdesete i promjena političkih okolnosti nakon smrti Josipa Broza Tita predstavljaju i pokušaj novog početka: 1982. godine pokreće se tjednik Danas, a Vjesnikova naklada ponovno je visoka, dostiže 100 tisuća primjeraka 1983. i 1984. godine. Upravo te, 1984. godine, “Vjesnik” ostvaruje status vodeće medijske kuće u bivšoj Jugoslaviji, jer je tada tiskao i prodao više izdanja nego glavni konkurent, beogradska “Politika”. Godinu potom tiskao je više od 267 milijuna novinskih izdanja (Habek, 2015: 26), da bi razdoblje nakon Univerzijade 1987. godine bilo obilježeno padom naklade svih tiskanih izdanja. Ipak, još 1988. godine “Vjesnik” se modernizira, uvodi se kompjuterizacija, izdanja se tiskaju u Zagrebu, Osijeku i Frankfurtu, redakcije Vjesnika, Večernjeg lista i Sportskih novosti premještaju se u novi Press-centar uz “Vjesnikov” neboder, a transformacija je okončana osnivanjem NIŠPRO-a⁶ “Vjesnik”, čime se trebao potvrditi status “Vjesnika” kao “vodećeg i najmoćnijeg novinskog izdavača u bivšoj državi” (Habek, 2015: 27). Uz velik broj zaposlenih (nešto manje od šest tisuća), vrijedne nekretnine, razgranatu distribucijsku mrežu, dopisništva, pa i oko tisuću stanova za svoje radnike, uključujući i odmaralište

te planirani dom zdravlja, "Vjesnik" se dičio i "osvojenim prostorom samostalnosti i odgovornosti" (Novak, 2005: 856). Ipak, kraj osamdesetih i promjena društvenog, političkog i proizvodnog režima pokazali su kako se inovacije koje je "Vjesnik" unio u novinarstvo i novinsko izdavaštvo, u tehnologiju i u uređivačku politiku nisu pokazale dovoljnima za premošćivanje turbulentnog prijelaza iz jednog sistema u drugi.

Propast Vjesnika u kapitalističkoj demokraciji: od utjecajnog do ugaslog

U ožujku 1990. godine iz Vjesnikova zaglavlja uklonjena je oznaka "Vjesnik – Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske" te je njegov broj 15526, od 10. ožujka 1990. godine, i simbolički označio razlaz s dojučerašnjim vrijednostima. Uredništvo je u redakcijskom uvodniku izrazilo nadu "da će i u bitno otežanim uvjetima za proizvodnju novina zadržati javnu vjerodostojnost lista kojemu se vjeruje, ne povodeći se ni za kakvim trenutnim materijalnim interesom ili za političkom spekulacijom" (Novak, 2005: 973–974).

Procesi koji će uslijediti pokazat će kako se ta očekivanja nisu ispunila. I na medijskoj, kao i na političkoj sceni, svjedočili smo pojavama koje su karakterizirale sve tranzicijske zemlje, ipak i uz neke hrvatske "specifičnosti". Jedna od njih odnosila se na pretvorbu društvenog u privatno vlasništvo. Sukob između tadašnje Vlade i zaposlenih u medijima u društvenome vlasništvu nastao je upravo u odnosu na procese privatizacije, odnosno pretvorbe društvenog u privatno. Politički vrh tada pobjedničkog HDZ-a u pretvorbi vlasništva nad medijima vidio je priliku za ostvarivanje svojih partikularnih interesa.

Jedan dio medijskih poduzeća pretvorbu iz društvenog vlasništva započeo je po Zakonu o društvenom kapitalu iz travnja 1990. godine, tada saveznog premijera Ante Markovića, koji je predviđao pretvorbu društvenog vlasništva u vlasništvo zaposlenika, odnosno novinara.⁷ S druge strane, hrvatska je Vlada željela podržaviti društveno, namjeravajući tako ostvariti snažan politički utjecaj, dok je treći put bio osnivanje odnosno pokretanje privatnih izdanja (Grmuša, 2012: 10–11). To razdoblje transformacije vlasništva turbulentno je i u slučaju kuće "Vjesnik" te njezinih izdanja kompleksno. Spomenuti NIŠPRO "Vjesnik" trebao se transformirati tako da postane Grupa "Vjesnik", u kojoj bi jedna "krovna organizacija" držala određeni postotak vlasničkih prava u novim dioničkim društvima, u koja su se

trebale transformirati nekadašnje radne organizacije (Habek, 2015: 28–29). No tadašnji Privredni sud “odbio je registrirati tako zamišljen holding... Nakon toga počelo je rasulo u Vjesniku” (Habek, 2015: 29).

Transformacija vlasništva nije prolazila bez ukazivanja na loše prakse: novinari i zaposleni u medijima anomalije su u privatizacijskim politikama prepoznali zarana i protiv njih se pobunili. Sindikat novinara Hrvatske na Skupštini potkraj svibnja 1991. godine u Puli upozorio je da je “privatizacija medija provedena vrlo loše i nestručno te da su se mnogi novinari našli u vrlo nepovoljnoj situaciji”⁸ (Novak, 2005: 999–1000). Politički i ekonomski pritisci, povezani s restrukturiranjem i transformacijom, nadvili su se nad redakcije izdanja kuće “Vjesnik”, s kojom nova vlast “nije znala što bi” (Habek, 2015: 49). Iako je na saveznoj razini postojala regulativa u vezi s privatizacijom medija,⁹ “Vjesniku” to nije pomoglo: suočavao se, s jedne strane, s tendencijama fragmentiranja (započetima izdvajanjem Arene), a s druge strane s političkim pritiscima. Kako Privredni sud nije dopustio registraciju Grupe “Vjesnik”, uslijedilo je izdvajanje pojedinih sastavnica kuće “Vjesnik” u samostalna poduzeća. Osnovano je 12 poduzeća i dva dionička društva, koja su se bavila uslugama (Habek, 2015: 52).

“Vjesniku” je uslijedilo podržavljenje, kao tek korak ka privatizaciji izdanja te izdavačke kuće. Njihova se agonija nastavila u ratnim okolnostima, na smanjenom tržištu i u uvjetima izrazito slabe kupovne moći. Tadašnja Vlada nije imala dugoročno održivih rješenja za stanje u poduzeću. Politički se kadroviralo. Eksperimentiranje s medijima, nerazjašnjeni vlasnički odnosi, kao i neizvjesna sudbina novinara i ostalih zaposlenih kulminirali su prvim novinarskim protestom u “neovisnoj Hrvatskoj”, 1. srpnja 1992. godine. Neposredni je povod protestu zaposlenih u Novinsko-izdavačkom poduzeću Revije “Vjesnik” bio “popis radnika koji ne idu na ‘prisilni’ godišnji odmor, odnosno koji ne stoje pred otkazom” (Habek, 2015: 95). Od tadašnja 163 radnika Revije, tek je njih 35 bilo na spomenutom popisu. Na vidjelo su tada izišli i podaci o enormnim dugovanjima¹⁰ (Habek, 2015: 99), zbog kojih je tiskanje dnevnika Vjesnik ujesen iste godine došlo u pitanje. Dnevnik je tada izlazio pod nazivom “Novi Vjesnik” i egidom “Dnevnik za demokratsku Hrvatsku”, na smanjenom broju stranica i u manjem formatu, a spekuliralo se o izravnoj povezanosti s Vladom HDZ-a, te ga se smatralo njezinim glasilom.

Početak promjene vlasničke strukture “Vjesnika” uslijedio je 1992. godine, kada je društveno poduzeće “Vjesnik” pretvoreno u dioničko društvo,

čime je započeo prvi krug pretvorbe, koji je uključivao prodaju dionica zaposlenicima te predaju dionica fondovima. Promjena vlasničke strukture Vjesnika, odnosno Novog Vjesnika, uslijedila je u listopadu 1994. godine, kada je objavljeno da je Privredna banka Zagreb od Hrvatskog fonda za privatizaciju kupila 55 posto dionica tog dnevnika. Tako su u vlasništvu Novog Vjesnika sudjelovali sljedeći akteri: 55,09 posto Privredna banka Zagreb, 20 posto mirovinski i zdravstveni fondovi, 16 posto zaposleni i 9 posto Hrvatski fond za privatizaciju. Kako se kasnije ispostavilo, Privredna banka kupila je Novi Vjesnik "za račun države", kako bi ubrzo smijenila njegova glavnog urednika Krešimira Fijačka i direktora Davora Perkovića. Učinjeno je to usprkos solidnom Vjesnikovu poslovanju, porastu naklade i činjenici da je "list bio u usponu". Sudbina Vjesnika u uskoj je vezi sa sudbinom Hrvatske tiskare, koja je doživjela težak udarac kada su Večernji list i Kaptol, odnosno poduzeće "Koncil", osnovali svoju tiskaru "Vekom", te onamo prebacili tiskanje Večernjeg lista. U tim nepovoljnim poslovnim okolnostima uprava Hrvatske tiskare donosi odluku o prodaji dionica "Vjesnika", što se i dogodilo 1998. godine. Točnije, dionice "Vjesnika", nominalne vrijednosti 17,9 milijuna kuna, ponuđene su Fondu za privatizaciju u zamjenu za dionice turističkog poduzeća "Anita" iz Vrsara, vrijedne 5,1 milijun kuna.¹¹ Hrvatska je tiskara i dalje praktički kreditirala tiskanje Vjesnika, a taj joj je dnevnik dugovao milijunske iznose. Ugovor o spajanju Vjesnika i Hrvatske tiskare donesen je 8. listopada 1998. godine, nadopunjen u studenom te iste godine, a zapravo zaživio spajanjem i upisom u sudski registar tek 31. kolovoza 1999. godine. Svi su raniji gubici preneseni u novonastalo poduzeće "Vjesnik" d.d. Namjera je vlasti bila u novom poduzeću objediniti vlasništvo, izdavačku i proizvodnu djelatnost. Iako je tadašnji direktor "Vjesnika" Ivan Božičević velike nade polagao u modernizaciju, koja je uključivala i online-izdanje, treba kazati da se Vjesnik 1998. godine prodavao u manje od 20 tisuća primjeraka. Daljnja nastojanja Vlade da tvrtku "Vjesnik" d.d. privatizira odnosila su se na neuspješne pokušaje dokapitalizacije i prodaje "Vjesnika" zainteresiranim stranama. Ni to se nije ostvarilo, a dolaskom nove vlasti, koalicije SDP-a i HSLS-a, prioriteti su se 2000. godine iznova promijenili. Vlada lijevog centra i u 2000. i potom nastavila je ulagati u "Vjesnik", uglavnom podmirujući dugove, svjesna, kako je to potkraj mandata rekao i predsjednik Vlade Ivica Račan, da "Vjesnikovo ime danas, nažalost, prate i repovi gubitaka u čemu je Vlada više puta pomagala

s temeljnim ciljem njegove konačne privatizacije...” (Habek, 2015: 173). Ove Račanove prigodne riječi upućene su 22. lipnja 2003. godine, prigodom puštanja u rad “tiskovnog tornja” i “peterobojnog stroja za tisak iz arka”, vrijednih oko 41,6 milijuna kuna, za što je Vlada “Vjesniku” dala kreditno jamstvo od 35,4 milijuna. Osim “Vjesnika”, bila je to značajna financijska injekcija i drugim izdavačima dnevnih listova, osobito “Europa Press Holdingu” (EPH), jer su upravo oni bili najveći korisnici nove tehnologije. Iako su sindikati i zaposleni u “Vjesniku” d.d. iznova zagovali razdvajanje dnevnika i tiskare jer su se dugovi opet počeli gomilati, Vlada nije bila sklona takvom rješenju. Umjesto gubitka vremena na razdvajanje, zaključeno je tada, “Vjesnik” treba privatizirati, no dok se to ne dogodi država će pomagati njegovo izlaženje. U svakom slučaju, država je iskazala interes zadržati 25 posto udjela i nakon pronalaska strateškog partnera. U međuvremenu Vlada nastavlja financijski pomagati Vjesnik, što se odražava i na njegovu uređivačku politiku. Problemi se nastavljaju i usložnjavaju, kao i javna rasprava o Vjesniku. Nagomilani gubici – koji su od 2000. do 2008. godine iznosili 377 milijuna kuna (Habek, 2015: 187),¹² bili su tek jedan od njegovih problema. Drugi se odnosio na “političku devastaciju”, kako su upućeni nazivali postavljanje podobnih i politici odanih kadrova na urednička i druga istaknuta mjesta.¹³

O zakonu o Vjesniku govorilo se 2010. godine, a namjera je bila pretvoriti ga u javno glasilo, možda i spojiti s Hinom i HRT-om. Vlada od Uprave zahtijeva izradu analize poslovanja te plana restrukturiranja, smanjenje broja zaposlenih za polovicu, povećanje prihoda od oglašavanja, bolje internetsko izdanje (Habek, 2015: 187). Sve to do kraja 2010. godine, a uz još jednu državnu financijsku injekciju. “Danas nas, dakle, ima 99, od kojih je oko 65 novinara. Prema informacijama koje mi imamo, uštede su značajne i vjerujem da nismo daleko od zahtjeva koji je Vlada postavila kada je donijela odluku o sufinanciranju Vjesnika” (Habek, 2015: 188). Ovi pokazatelji, koje je u siječnju 2011. godine iznijela Marijana Matković, povjerenica Sindikata novinara u Vjesniku, bili su, prema svemu sudeći, dovoljni i Vladi, koja u ožujku te iste godine odobrava dodatnih 18 milijuna kuna pomoći Vjesniku.¹⁴ Uslijedila je zadnja faza: Vlada SDP-a u Državni proračun za 2012. godinu nije uvrstila financiranje Vjesnika, a prijedlogu ministrice kulture Andree Zlatar Violić da se izradi plan restrukturiranja Vjesnika usprotivio se ministar financija Slavko Linić izjavivši:

Znam što je bio Vjesnik i Vjesnik u srijedu i sve svoje znanje crpio sam zahvaljujući novinarima i putopiscima koji su stvarali povijesno ime Vjesnika. Kad me danas pitate što je to Vjesnik – ne znam. Imaju li proizvod – nemaju, imaju li tržište – nemaju. Što to mi trebamo spašavati? Nažalost, sad samo treba pokopati mrtvaca, jer Vjesnik je, nažalost, mrtvac.¹⁵

Dug je Vjesnika tiskari tada iznosio 14 milijuna kuna. Rotacija je zastavljena i 20. travnja 2012. godine Vjesnik prestaje izlaziti. Njegovih 98 radnika u tom trenutku plaću nije dobivalo već pet mjeseci, a doprinosi za zdravstveno i mirovinsko osiguranje nisu im bili uplaćivani od svibnja 2011. godine (Habek, 2015: 191). Ali kako stečaj nije pokrenut sve do rujna te iste godine, zaposleni su još pet mjeseci bili u agoniji – nisu se mogli prijaviti na Zavod za zapošljavanje niti ostvariti prava koja im pripadaju. Sindikalistkinja Marijana Matković u svibnju 2012. godine apelirala je da Vlada preuzme odgovornost za pokretanje stečaja:

Redakcija je iskazala želju da u slučaju nemogućnosti naplate u stečajnom postupku zatražimo da se na radnike i Sindikat prebace izdavačka prava za list. Tako bismo bili u poziciji da sami pokušamo još nešto naplatiti, a da se istodobno osigura izlaženje lista. Podsjećamo, to nije samo brend i izdavačko pravo, nego i vrlo vrijedna arhiva, odnosno intelektualno vlasništvo (Habek, 2015: 196).¹⁶

Izdavačka prava nisu prebačena, no spomenuto intelektualno vlasništvo, u koje se ubraja Vjesnikova novinska dokumentacija te domena vjesnik.hr, žig i brend¹⁷, nije izgubljeno: nakon intervencije Ministarstva kulture RH, novinska je dokumentacija spašena i danas dostupna javnosti u Hrvatskome državnom arhivu.¹⁸ To je sve što je ostalo od Vjesnika. Istovremeno, u Hrvatskoj danas ne postoji kvalitetna dnevna novina kojoj bi cilj bio izvještavanje u javnom interesu. Kritički orijentirano novinarstvo može se još jedino pronaći na nekoliko portala na kojima novinari i novinarkе rade u prekarnim uvjetima, ili u tjedniku Novosti, koji se financira iz državnog budžeta kao list srpske nacionalne manjine.

Reperkusiје za novinski sadržaj

Promjene političko-ekonomskog okvira unutar kojega su se proizvodile vijesti utjecale su, naravno, i na promjenu samog sadržaja. Ovdje se nećemo moći baviti sustavnom analizom sadržaja Vjesnika kroz decenije (1945–2012), ali ćemo deskripcijom ukazati na neke od bitnih promjena.

Vjesnik, 1. travnja 1948.

Vjesnik, 5. travnja 1956.

Promjene u nazivu dnevnog lista nagovještavaju i promjene političkog sustava: u drugoj polovici 1940-ih godina, nakon rata, novine nose naziv "Vjesnik Narodne fronte Hrvatske"; učvršćivanjem socijalističkog uređenja i definiranjem njegovih bitnih odrednica postaje "Vjesnik socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske", da bi, raspadom socijalističkog sustava 1990. godine, iz naziva izgubio "Socijalistički savez radnog naroda". Tokom ratnih devedesetih godina, optimistično poneseni idejom demokratskih promjena, dolazi do preimenovanja u "Novi Vjesnik – dnevnik za demokratsku Hrvatsku", da bi – smirivanjem turbulentnih ratnih i političko-ekonomskih promjena – od druge polovice devedesetih do prestanka izlaženja ostao "Vjesnik – Hrvatski politički dnevnik".

Analizirajući sam sadržaj koji je dominirao dnevnim listom kroz desetljeća izlaženja, mogu se jasno primijetiti bitne promjene. Vjesnik tokom socijalizma ima uređivačku politiku koja, generalno gledano, uključuje sljedeću organizaciju sadržaja: pored naslovnice, kojom dominiraju kombinacije bilateralnih tema, vanjske i unutarnje politike, na prvoj stranici prednost

se daje unutarnjim pitanjima poput raznih skupština, konferencija, sindikata, radnih akcija, obrazovnog sustava, radničkih savjeta... Slijedi vanjska politika, o kojoj izvještava niz dopisnika, koja se često proteže i na više od jedne stranice. Nakon toga se daje prostor lokalnim pitanjima (otpadne vode, socijalno ugrožena djeca...), te redom kulturi, sportu, i na koncu zanimljivostima / humorističnim priložima.

Za vrijeme socijalizma listom ne dominira promoviranje socijalističkog režima i kulta ličnosti Josipa Broza Tita, što je čest povijesno revizionistički diskurzivni konstrukt u hrvatskoj suvremenoj javnoj sferi, već je primjetan fokus na međunarodna zbivanja i inozemne događaje o kojima najčešće izvještavaju dopisnici, a prisutni su i segmenti prijevoda iz stranog tiska. Rubrike poput "Iz svjetske štampe" i "Sa svih strana" dodatno tomu doprinose. Takav fokus do određene mjere odražava ulogu Jugoslavije u Pokretu nesvrstanih i općenito njezinu prepoznatljivu ulogu u globalnim kretanjima, posebno šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća.

Pored inozemnih događaja, također je lako uočljiva relevantnost domene kulture i umjetnosti. Naslovi poput "Kultura – integralni dio općeg razvoja" (Vjesnik, 26. rujna 1964.), "Kako sredstva namijenjena kulturi upotrijebiti za kulturu" (Vjesnik, 3. listopada 1965.), "Kultura naroda mjeri se i stupnjem demitologiziranja njegovih vlastitih veličina" (Vjesnik, 3. ožujka, 1970.), "Neobrazovan radnik plod je grube manipulacije" (Vjesnik, 4. ožujka 1970.), "Deficitarnost kulture je deficitarnost socijalizma" (Vjesnik, 5. ožujka 1970.), "Bure protesta zbog sudbine javnih glasila" (Vjesnik, 12. travnja 1983.) ukazuju na uređivačku politiku u kojoj se polju kulture pridaje važnost i kao konstitutivnoj domeni za emancipaciju radnika, ali i kao polju unutar kojeg je moguće artikulirati društvenu kritiku. Postojale su i zasebne rubrike unutar polja umjetnosti, poput rubrike "Film", koja je pokrivala trendove u domaćoj i svjetskoj kinematografiji (Vjesnik, 2. travnja 1956.). Sport je redovito pozicioniran iza kulture, a u nekim je periodima i iza rubrike o zanimljivostima, dok izvještavanje o kriminalu gotovo nije postojalo.

Ovakvu strukturu Vjesnik zadržava i 1980-ih, nakon Titove smrti, iako je – posebno od druge polovice 1980-ih – primjetno snažniji fokus na unutarnjim ekonomskim pitanjima, na privredi, problemu rasta cijena i pokušaju da se nađe izlaz iz krize, ali uz naglasak na nužnost oslanjanja na politiku Saveza komunista Jugoslavije. No izvještavanja iz čitavog svijeta ostaju u temelju uređivačke politike lista.

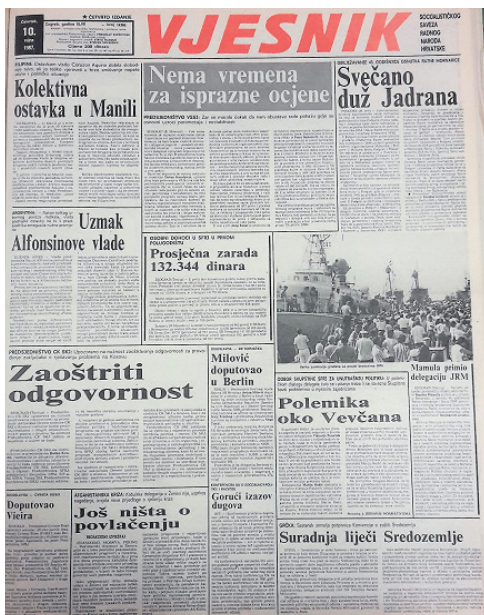

Vjesnik, 1. rujna 1964.

Vjesnik, 4. svibnja 1978.

Promjenama devedesetih godina počinje se mijenjati i struktura lista. Na samom početku sve je u znaku društvene reforme i samim time jača fokus na unutarnja pitanja. U ratnim godinama (1992. i 1993.) list se, kao što je ranije navedeno, transformira u dnevnik malog formata pod nazivom Novi Vjesnik – dnevnik za demokratsku Hrvatsku. Ratne devedesete godine i u sadržaju donose preokret: dominiraju sadržaji koji se odnose na Hrvatsku i regiju, dok se prenošenja informacija iz ostatka svijeta uglavnom odnose na “izvanjsko” viđenje situacije u jugoistočnoj Europi, u kojoj eskalira rat. Ovaj je trend svojevrsnog zatvaranja, koji je razumljiv s obzirom na ratna zbivanja u regiji, nastavljen i kasnije. Osim kolumne i pisma čitatelja, uključuje rubriku “Danas u žarištu”, koja pokriva ratna događanja i intervencije svijeta u regiju, dok se rubrika “Hrvatska” proteže na više stranica i pokriva unutarnja stranačka pitanja, ekonomska pitanja, ratna događanja i slično. U tom periodu postoji i zasebna rubrika “Bosna i Hercegovina”, “Susjedi” (što uključuje ostale države proizašle iz raspada Jugoslavije, koje kasnije postaju “Svijet”), te na koncu “Svijet” (koji uglavnom uključuje regiju, Europu i SAD). Slijede kultura i sport, koji zauzima sve više prostora. Nakon toga se uključuju lokalne vijesti, kronika (izvještavanje o kriminalu koje dobiva čitavu stranicu), te vodič kroz događanja i vrijeme. Na zadnjoj je stranici “Dan u reportaži” koji uglavnom pokriva ratne teme.

Vjesnik, 10. rujna 1987.

Vjesnik, 2. srpnja 1992. (mali format)

U poslijeratnom Vjesniku vraća se na veliki format novine, uz novi naziv “Vjesnik Hrvatski politički dnevnik”. Organizacija sadržaja uključuje rubriku “Politika”, koja se proteže na više stranica, a najviše uključuje unutarnja pitanja – političke (državna, lokalna, stranačka), gospodarske i socijalne teme. Slijede regija i odnosi sa susjedima te, nakon toga, i u manjem obimu, vijesti iz ostatka svijeta, koje i dalje ponajviše pokrivaju Europu i SAD. Uključeni su i gospodarstvo i lokalna pitanja. “Crna kronika” dobiva više prostora, kao i “Šport”. On se, u ovom periodu, natječe za primat s rubrikom kulture – nekada se prednost daje jednoj domeni, nekada drugoj, no stabilni je trend pridavanja više novinskog prostora sportu.

Vjesnik ponovo prelazi na mali format 2005. godine. U tom desetljeću pa do kraja izlaženja bitno je drugačiji vizualni identitet, koji postaje sličniji drugim dnevnim listovima: šarenilo boja, veliki naslovi, veće fotografije. Dominira rubrika “Događaji”, koja uključuju mozaik različitih tema – od pšenice i transplantacije, preko turopertora i korupcije, čime se zapravo brišu granice različitih domena, kao i hijerarhije njihove društvene relevantnosti. Prepoznatljiv segment čini pokrivanje stranačkih politika, slijedi gospodarstvo, pa svijet (koji je i dalje uže konstruiran, dominantno uključuje Europu, SAD i Rusiju). Županijske vijesti praćene su sekcijama o kulturi

Vjesnik, 8 svibnja 1998.

Vjesnik, 9. listopada 2008. (mali format)

i sportu. “Crna kronika” proteže se na dvije stranice i veći je broj stranica posvećenih zabavnom sadržaju. Tako se u Vjesniku mogu naći i rubrika “Život” s naslovima poput “Spolovi – plan zaovođenja”, ili “Luka Nižetić zaražen ljubavlju” (Vjesnik, 1. listopada 2008.), a tu je i rubrika “Dokolica” s horoskopom. Više prostora dobivaju i TV vodič i najava različitih događaja.

Očigledno, trend koji možemo okarakterizirati kao komercijalni i senzacionalistički, koji se posebno očituje u smanjenju formata novine, velikim naslovima, nizu slika različitih veličina, te nizu šarenih boja, možemo pripisati činjenici da je Vjesnik, iako financiran od države, od tranzicijskih promjena koje su uključivale i privatizaciju i komercijalizaciju medija, posebno od 2000-ih godina na dalje, kontinuirano bio prokazivan kao anomalija u sustavu, kao “državni” koji se nužno nekako treba transformirati. Upravo je ta njegova pozicija u širem kontekstu medijskog polja rezultirala iteracijama u smjeru u kojemu su odavno, i s mnogo jačim intenzitetom, išli komercijalni informativni listovi. Pridodamo li tomu parohijalnost u odnosu na desetljeća prije tranzicijskih promjena i prokonzervativnu orijentaciju koja je posebno došla do izražaja devedesetih, a nastavila se do kraja izlaženja, te njegov imidž dnevnika koji je svojevrsni “pamflet vlasti”, postaje jasniji pad

broja čitatelja i u konačnici njegov nestanak. No treba također istaknuti da je Vjesnik, i u dva desetljeća stagnacije, u odnosu na druge dnevne listove i dalje imao najviše elemenata kvalitetne novine (*broadsheet newspaper*). Oslobađajuće za čitatelje i čitateljice je također bilo to što njime, budući da je financiran iz javnih sredstava, niti u jednom periodu nisu dominirale reklame, kao što je slučaj kod profitno orijentiranih, komercijalnih novina.

Zaključak

U pregledu procesa razvoja i propasti Vjesnika, koji je nastao u jednom a nestao u drugom društvenom poretku, zanimljivo je da je on u doba navodno nedovoljno tržišno orijentiranog socijalističkog modela u kojemu je država sveprisutna bio vodeća medijska kuća sa 6000 zaposlenika, tiskajući više od 267 milijuna novinskih izdanja (Habek, 2015), te nizom vrijednih nekretnina, razgranatom distribucijskom mrežom, dopisništvima, stanovima i odmaralištima za radnike. Kao što je ranije naglašeno, takvo uspješno poslovanje nije bilo isključivi rezultat državnih potpora u vidu pretplate ili materijalnih povlastica (Novak, 2005), već drugih, upravo tržišnih principa, koji su se pokazali uspješnima. Profesionalnost, kvaliteta i inovacije u novinarskoj praksi obilježile su najproduktivnije godine Vjesnika. U Hrvatskoj je podržan opredjeljenjem čitatelja u Hrvatskoj, političkog vrha Jugoslavije i diplomacije (Novak, 2005).

S druge strane, raskidom tog modela u tranzicijskom periodu, te uvođenjem institucija kapitalističke demokracije, paradoksalno jača utjecaj države koja pretvorbom društveno vlasništvo pretvara u državno te nakon toga upravlja privatizacijskim procesima, i to unatoč protivljenju samih radnika novinara. Jak upliv države omogućio je podobno kadrovanje, čime se Vjesnik pretvorio u glasilo vlasti, i *de facto* postao dio sustava vladajućih struktura i politike, što označava i početak njegovog propadanja, kako ekonomskog tako i simboličkog. Ovo, između ostalog, upućuje na to da bi, umjesto binarnih, isključujućih evaluacija o tome kakva je priroda socijalizma ("negativna") a kakva kapitalizma ("pozitivna"), bilo korisnije određena pozitivna iskustva i prakse iz razdoblja socijalizma (poput prava radnika ili javnog vlasništva) implementirati u postojeće političke i ekonomske prakse.

Druga zanimljivost očituje se u tome da je u socijalizmu, kojemu se u kapitalističkoj demokraciji pripisuje manjak slobode, cenzura i kontrola, a mediji se isključivo vide kao dio sustava propagande, za vrijeme hrvatskog

proljeća, Vjesnik figurirao kao aktivni zagovornik neovisnog novinarstva i borbe protiv unitarizma i totalitarizma (Novak, 2006), dok je uvođenjem kapitalističke demokracije, unutar koje je sloboda govora jedan od glavnih ideologema, Vjesnik postao isključivo glasilo vladajućih konzervativnih struktura na vlasti (kao što je danas, primjerice, slučaj s “javnom” Hrvatskom radiotelevizijom). Dakle, i u ovom primjeru se pokazuje da valja promišljati socijalizam i kapitalizam alternativno i nijansirano, a ne primjenom crno-bijele logike, koja je posebno vidljiva u suvremenim negativnim diskurzivnim konstrukcijama prošlosti.

Naposljetku, imajući u vidu širi kontekst unutar kojeg se Vjesnik nakon 72 godine postojanja ugasio, treba naglasiti da suvremeno doba karakterizira sveopća kriza novina, koja poprima globalne razmjere. Dio je to šireg fenomena koji je uvjetovan razornim učincima kapitalističkih ekonomija, pri čemu se sve veći broj društvenih odnosa komodificira. Kao što je istaknuo Slavko Linić u opravdanju za gašenje Vjesnika: “Imaju li proizvod – nemaju, imaju li tržište – nemaju. Što to mi trebamo spašavati?”¹⁹ – ističući upravo narav “postdemokratskog kapitalizma” (Offe, 2013). Privatizacija i komercijalizacija medija u globalnim razmjerima mijenja njihovu ulogu: informacija je postala roba, a masovni mediji “ponajprije industrijske i komercijalne organizacije koje je proizvode i distribuiraju” (Golding i Murdock, 1997). Ekonomske kriza iz 2008. godine samo je učinila eksplicitnim devastirajuće učinke takvog sustava unutar kojeg jača trend smanjivanja redakcija i otpuštanja novinara i pad kvalitete sadržaja. Vincent Mosco bilježi to u Sjedinjenim Državama, u velikim medijskim korporacijama, te ističe da se jedino rješenje problema nazire u samoorganiziranju novinara, i to na dva način: putem sindikata i putem šireg socijalnog pokreta koji bi se odvijao na transnacionalnoj razini (Mosco, 2009a). U slučaju Vjesnik organiziranje novinara i sindikata nije bilo dovoljno jako da se suprotstave strukturama moći na lokalnoj razini kako bi postali kvalitetan javni medij kojim bi upravljali sami novinari. Lakoća s kojom se oprostilo s Vjesnikom 2012. godine, iako je riječ o “brendu” čije su spašavanje deklarativno zagovarale sve hrvatske Vlade od 1990. do 2012. godine, te globalni trendovi koji su determinirani kapitalističkim poretком ne ostavljaju mnogo prostora za optimizam dokle god ozbiljnije ne prionemo važnoj zadaći osmišljavanja i implementacija novih društvenih institucija i institucionalnih praksi kojima bi se jačala demokracija, koja uključuje participaciju i edukaciju građana – jer kao što naslov iz давnog izdanja Vjesnika sugerira – “Neobrazovan radnik plod je grube manipulacije”.

Bilješke

- ¹ “Sedamdesetih godina XIX. st. klasična naučavanja doživjela su novu afirmaciju u radovima W. S. Jevonsa, C. Mengera i L. Walrasa, koji su stvorili tzv. neoklasičnu školu. Liberalne klasične postavke ostale su iste, ali je velikim analitičkim radom pokazano kako je slobodno tržište mehanizam opće ekonomske ravnoteže i optimalne alokacije. Kombinirajući načelo marginalne korisnosti za ocjenu ponašanja potrošača i načelo marginalne produktivnosti za ocjenu odluka proizvođača, pokazalo se da tržište teži stabilnoj ravnoteži uz optimum proizvodnje i potrošnje. Izložena pregledno u udžbeniku Alfreda Marshalla Načela ekonomike (1890), neoklasična su učenja zadugo osigurala status dokazanih istina.” U: Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=17367> (pristupljeno 9. svibnja 2016.).
- ² Izraz je to Adama Smitha (1723–1790) kojim je u djelu *Bogatstvo naroda* (1776) označio način djelovanja tržišnih snaga, sugerirajući da tržištem ne bi trebalo upravljati izvana kako bi se uskladili interesi pojedinaca i društva. Tržišni sudionici, potaknuti međusobnom konkurencijom te odnosima ponude i potražnje, vlastite ciljeve (maksimiziranje profita) usklađuju s ciljevima drugih sudionika i društva u cjelini. Tako, zahvaljujući djelovanju nevidljive ruke, sustav slobodne tržišne razmjene funkcionira automatski, bez unaprijed dogovorenoga plana i miješanja države. U: Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43605> (pristupljeno 6. lipnja 2016.).
- ³ Ovaj tip kapitalizma obilježavaju “(1) transnacionalizacija gospodarstva i društva te izražen ekonomsko-socijalni dualizam, (2) socijalni kontrast između nove vodeće gospodarske skupine, takozvane kompradorske inteligencije (comprador intelligentsia, Lawrence P. King) i novih oblika isključenja i siromaštva, (3) stvaranje hibridne pseudoneoliberalne države, (4) manjak temeljne gospodarske i socijalne koordinacije pomoću povjerenja i morala (trust) te s ovim u svezi (5) obrat od društvene koordinacije kojom djelomice upravlja svijet života prema koordinaciji kojom upravlja tržište” (Ehrke 2005: 6).
- ⁴ Referenca je ovo na zbornik eseja koji su uredili Srećko Horvat i Igor Štiks, a izdala nakladnička kuća Fraktura iz Zaprešića u kolovozu 2015. godine. U kratkom osvrtu na zbornik, Katarina Luketić na Tportalu piše: “Najzanimljivija i najprovokativnija grupa tekstova u zborniku posvećena je analizi ekonomskih modela od samoupravljanja do kapitalizma katastrofe i ideologiji tranzicije, po kojoj su balkanski narodi kao oni niže vrijedni Drugi, osuđeni ne samo na stalno kašnjenje za Zapadom, nego na vječno prebivanje u predmodernitetu, u demokratskom čistilištu bez izlaza.”, <http://www.tportal.hr/kultura/knjizevnost/397582/Kako-se-na-postjugoslavenskom-prostoru-stvara-istinska-ljevica.html> (pristupljeno 3. svibnja 2016.).
- ⁵ U Jugoslaviji je u to doba vrijedio dogovor da dnevnici jednom tjedno ne izlaze, navodi Novak. “Vjesnik se ‘odmarao u srijedu’, a drugi su se istoga dana ‘umarali’ da mu oduzmu tržište ... pa su u redakciji Vjesnika odlučili izdati novo izdanje.” Urednici su zamislili da Vjesnik u srijedu (VUS) bude “nešto drugačije, zabavnije i opsežnije izdanje” (Novak, 2005: 500).
- ⁶ NIŠPRO je kratica za novinsko-izdavačku, štamparsku i prodajnu radnu organizaciju.

- ⁷ Prema odredbama toga Zakona, zaposleni u novinstvu, izdavaštvu i tiskarstvu mogli su u pretvorbi svojih poduzeća ostvariti povoljnu poziciju u novoj vlasničkoj konstelaciji. U još nedefiniranim tržišnim okolnostima nisu profitirali novinari, nego snalažljivi pojedinci, koji su privatizirali određena profitabilna Vjesnikova izdanja, poput tjednika Arena (Habek, 2015).
- ⁸ Za ilustraciju, u poduzeću Revije Vjesnik 1992. godine utvrđen je višak od 110 zaposlenih, od kojih 50 novinara. Na Hrvatskoj radioteleviziji 1992. su "na čekanje" poslata 24 novinara, isto koliko i u Vjesniku. U toj je kući od 1991. do 1993. godine otkaz dobilo 9 novinara, njih je 35 sporazumno raskinulo radni odnos, a još 38 poslano je na čekanje. Istodobno, zasnovan je radni odnos s 31 novim novinarom (Novak, 2005: 999–1000).
- ⁹ Regulativa je predviđala i do 49 posto udjela stranoga kapitala u vlasništvu medija kako bi se "uhvatio priključak s Europom". O pretvorbi sustava informiranja u Jugoslaviji raspravljalo se na konferenciji Markovićeve Vlade u Herceg-Novom u svibnju 1990. godine, a sve kako bi se potaknule promjene ka sustavu u kojemu će "čitatelji i oglašivači biti jedino mjerilo uspješnosti" (Habek, 2015: 50).
- ¹⁰ Spominje se iznos od 160 milijuna dinara, zbog kojih je tadašnji direktor Hrvatske tiskare (nekadašnje Vjesnikove tiskare) Muhamed Pašić namjeravao obustaviti tiskanje dnevnika.
- ¹¹ Izvješće o obavljenoj reviziji, Državni ured za reviziju RH, <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/proces-zamjene-dionica-i-davanje-dionica-na-upravljanje.pdf> (pristupljeno 20. kolovoza 2016.).
- ¹² Podatak je iznio Stjepan Kolarić, predsjednik Sindikata grafičara (Habek, 2015: 185)
- ¹³ Za ilustraciju, jedan od najistaknutijih HDZ-ovaca Vladimir Šeks svojega je nećaka Bojana Divjaka 2006. godine iz Glasa Slavonije doveo u Vjesnik, potom ga prebacio na internetski portal net.hr, pa u Narodne novine press.
- ¹⁴ Ne treba smetnuti s uma kako je riječ o izbornoj godini, u prosincu 2011. godine održani su izbori za Hrvatski sabor.
- ¹⁵ <http://doznajemo.com/2012/02/15/linic-vjesnik-je-mrtvac-doris-pack-vjesnik-je-relevantan-izvor/> (pristupljeno 3. svibnja 2016.)
- ¹⁶ Nakon gašenja tiskanog izdanja, i Vjesnikov news-portal s radom je prestao u lipnju 2012. godine. Započelo je komadanje nekretnina: država je polagala pravo na 60,96 posto, a među ostalim suvlasnicima ističu se Tisak, Styria i Allegheny Financial na 33,6 posto. Zamršena zemljišnoknjižna jednadžba (zasad) je okončana iskazom interesa Republike Hrvatske za kupovinom svih nekretnina nekadašnjeg Vjesnika.
- ¹⁷ Habek (2015: 211) spominje kako ih je država u ljeto 2013. godine otkupila za 100 tisuća kuna.
- ¹⁸ Do pripajanja Hini 2007. godine, Vjesnikova hemeroteka (od 1964. do 2006. godine) sadržavala je čak "680 dužnih metara gradiva složenih u 6105 registratora složenih po 'sektorima'. (...) Kao posebna vrijednost ističu se i fajlovi za oko 60.000 ličnosti o kojima se pisalo u Hrvatskoj i u bivšoj Jugoslaviji" (Habek, 2015: 214).
- ¹⁹ <http://doznajemo.com/2012/02/15/linic-vjesnik-je-mrtvac-doris-pack-vjesnik-je-relevantan-izvor/> (pristupljeno 3. svibnja 2016.)

Literatura

- Doznajemo.com. (2012). Linić: Vjesnik je mrtvac; Doris Pack: Vjesnik je relevantan izvor. Doznajemo.com (15. veljače 2012). <https://www.doznajemo.com/2012/02/15/linic-vjesnik-je-mrtvac-doris-pack-vjesnik-je-relevantan-izvor/> (pristupljeno 3. svibnja 2016.)
- Državna revizija RH. (2002). Izvješće o obavljenoj reviziji. Zamjene dionica i davanje dionica na upravljanje, revizija.hr, <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pre-tvorbe-i-privatizacije/proces-zamjene-dionica-i-davanje-dionica-na-upravljanje.pdf> (pristupljeno 20. kolovoza 2016.)
- Ehrke, Michael. (2005). *Nova Europa: Ekonomija, politika i društvo postkomunističkog kapitalizma*. ehrke.pdf (pristupljeno 21. lipnja 2016.)
- Garnham, Nicholas. (2014). The Political Economy of Communication Revisited. U: Janet Wasko, Graham Murdock i Helena Sousa (ur.) *The Handbook of Political Economy of Communication* (str. 41 – 61). Chichester: Wiley Blackwell.
- Golding, Peter i Murdock, Graham. (1997). *The Political Economy of the Media* (Volumes I and II). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Grmuša, Tanja. (2012). Dva desetljeća hrvatskog novinarstva: analiza prošlosti i izazovi budućnosti / Two Decades of Croatian journalism: an Analysis of Past and Future Challenges. U: Mustić, Daria (ur.) *Društvo i tehnologija 2012 – dr. Juraj Plenković / Society and Technology 2012 – dr. Juraj Plenković* (str. 679–696). Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo.
- Habek, Miroslav Edvin. (2015). *Pad kuće Vjesnik*. Zagreb: Edicije Božičević.
- Hardy, Jonathan. (2014). Critical Political Economy of the Media. An Introduction. Abingdon i New York: Routledge.
- Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=17367> (pristupljeno 9. svibnja 2016.)
- Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43605> (pristupljeno 6. lipnja 2016.)
- Lalić, Dražen i dr. (2011). Otpujelo oruđe: neprimjerenost tranzicijskog koncepta za analizu konsolidacije. *Anali Hrvatskog politološkog društva* (7)1: 29–49.
- Luketić, Katarina. (2015). Prizivajući pobunu u pustinji postsocijalizma. Tportal.hr 23. rujna 2015. <http://www.tportal.hr/kultura/knjizevnost/397582/Kako-se-na-postjugoslavenskom-prostoru-stvara-istinska-ljevica.html> (pristupljeno 3. svibnja 2016.)
- Mance, Grozdana. (1976). Profil čitalačkih publika Vjesnik. Zagreb: NIŠP Vjesnik.
- Medić, Đuro Š. (2000). Schumpeterova koncepcija povijesti ekonomske analize i moderna metodologija ekonomije. *Ekonomski pregled* 51(9-10): 928-953.
- Mosco, Vincent. (2008). Current Trends in the Political Economy of Communication. *Global Media Journal – Canadian Edition* 1(1): 45-63.
- Mosco Vincent. (2009). *The Political Economy of Communication*. London: Sage.
- Mosco, Vincent. (2009a). The Future of Journalism. *Journalism* 10(3): 350–352.
- Novak, Božidar. (2005). *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing – tehnička knjiga.
- Offe, Claus. (2013). Demokracija u krizi: dvije i pol teorije o djelovanju demokratskog kapitalizma. *Političke analize*. Broj 14, lipanj 2013. str. 21–24.

- Piketty, Thomas (2014) *Kapital u 21. stoljeću*. Zagreb: Profil knjiga.
- Popović, Helena. (2016). Mediji trećeg sektora: konceptualizacija i društveni kontekst njihovog djelovanja. U: Car, Viktorija i dr. (ur.) *Mediji i javni interes* (str. 19–36). Zagreb: Fakultet političkih znanosti i Hanns Seidel Stiftung.
- Wasko, Janet i dr. (ur.). (2014). *The Handbook of Political Economy of Communications*. Chichester: Wiley Blackwell.

Political economy of the media: the Vjesnik case

Reflecting on the modern public role of the media, this paper will review the institutional framework for their operation, with special emphasis on the role of the state. Using the political economy framework, the analysis will show that the shift of the social system, from socialism with its models of public ownership and planned economy to a liberal democracy with a capitalist market economy, influenced the functioning of the media, using the example of Vjesnik as a highly successful company during socialism that was ruined and extinguished in capitalism. This is a part of a wider phenomenon resulting from the disruptive effects of capitalist economies, where an increasing number of social relationships is reduced to economic relationships and the state as an institution, rather than protecting the interests of its citizens, acts in the interest of big capital.

Keywords: political economy, socialism, capitalism, state, media, Vjesnik

Suvremena sociološka paradigma vojne organizacije – orijentacija prema vojnom pozivu ili orijentacija prema vojnoj službi kao zanimanju?

DARIO MATIKA

Hrvatsko vojno učilište "Dr. Franjo Tuđman"

SLAVKO BARIĆ

Hrvatsko vojno učilište "Dr. Franjo Tuđman"

U članku se prezentiraju rezultati istraživanja sociološkog statusa (sociološka paradigma) pripadnika Oružanih snaga Republike Hrvatske u razdoblju pred ulazak i nakon samog ulaska Republike Hrvatske u NATO savez kao punopravne članice u kontekstu jačanja organizacijske kulture oružanih snaga (vojne kulture) kao skupa vrijednosti, uvjerenja i običaja koji su povezani s formalnom ustrojbenom strukturom proizvođači norme ponašanja u oružanim snagama. Ključno polazište istraživanja bila je teorijska pretpostavka o organizacijskim razlikama u pogledu vrijednosnih orijentacija, pri čemu je hipoteza istraživanja bila da se unutar Oružanih snaga Republike Hrvatske kao vojne organizacije manifestiraju signifikantne razlike između pripadnika HRZ-a i PZO-a¹, HRM-a², pješništva, BSD-a³, oklopništva, vojne policije i topništva. Očitovale se fragmentacijska perspektiva organizacijske (vojne) kulture kroz konzervativno-praktičnu orijentaciju spram posla, gdje se preferira stabilno radno okruženje, a orijentacije na postignuće i sklonost riziku (u prosjeku gledano) nisu bile izražene. Sveukupno zadovoljstvo poslom bilo je zadovoljavajuće, uz to što su pripadnici HRZ-a i PZO-a bili

* Izjave i mišljenja izraženi u članku isključivo su izjave i mišljenja autora i ne predstavljaju stajališta institucija u kojima su autori zaposleni.

¹ Hrvatsko ratno zrakoplovstvo i protuzračna obrana.

² Hrvatska ratna mornarica.

³ Bojna za specijalna djelovanja (danas Zapovjedništvo specijalnih snaga, ZSS).

statistički značajnije orijentirani prema vojnoj službi kao zanimanju, a ne kao vojnom pozivu. Autori su mišljenja kako je rješenje u harmonizaciji (upravljačkom i zapovjednom skladu) i novom razumijevanju različitosti kao načina i instrumenta za poboljšavanje učinkovitosti u vođenju i upravljanju vojnom organizacijom kao sastavnicom vojne kulture.

Ključne riječi: socijalni status, vojna kultura, vojna organizacija, zadovoljstvo poslom

1. Uvod

Društveni ugled neke profesije (Smerić, 2001: 11–33)⁴ prepoznaje se u stupnju socijalne prepoznatljivosti, odnosno društvene ocjene, pa tako npr. društveni ugled (prestiž) časničkog poziva u razdoblju prijelaza sa osamnaestog na devetnaesto stoljeće korespondira sa staleškim ugledom aristokracije i monopolom plemstva na časničke položaje. Oblikovanje časničkog poziva, a s tim općenito povezanog vojnog poziva kao profesije, bilo je monopolizirano iz “legitimnog prava” vojne organizacije na uporabu organiziranoga fizičkog nasilja, pri čemu je država istodobno jedinstveni klijent i poslodavac profesionalnom vojniku. Promjena karaktera i oblika ugroza dovela je i do dubokih promjena u strukturi i zadaćama oružanih snaga, pa je tako socijalno prepoznavanje vojne profesije (posebno časničke) hipotetički pomaknuto od predodžbe o službi kroz predanost instituciji oružanih snaga prema predanosti zasnovanoj na odgovarajućoj razini kompenzacije kao vrijednosti naknade u tržišnim okvirima. Isto tako u hrvatskim uvjetima (Smerić, 2001: 11–33) dolazi do transformacije identiteta i uloge ratnih zapovjednika (motiviranih prije svega domoljubljem) u profesionalne vojnike, koji, osim prije spomenutog, moraju znati voditi i upravljati vojnom organizacijom, i dočasnike i časnike kao kompetentne eksperte koji vode računa o socijalnom i gospodarskom kontekstu (npr. smanjivanje proračunskog udjela za oružane snage), kao i o javnoj percepciji i stajalištima javnosti o budućem razvoju oružanih snaga kroz javne politike (Rogić, Mišetić i Smerić, 2009: 417–434).

Dakle, pojavljuje se jedna drukčija “vojna kultura” zato što slika koju vojna organizacija ima sama o sebi (zbog monopola države kao poslodavca)

⁴ Smerić, Tomislav (2001). Društveni ugled časničke profesije u Hrvatskoj – pogled iznutra. *Polemos* 4/2, 11–31.

nije dovoljna za percepciju društvenog prestiža (Trzun, 2012: 33–54). Postaju važnima vrijednosne orijentacije, zadovoljstvo na poslu, socioekonomski aspekti, socioekonomski status, status žena u oružanim snagama, status supružnika i roditelja i drugo, kao bitnih čimbenika koji značajno utječu i na ugled i prestiž, i na organizacijsku kulturu oružanih snaga.

Polazeći od prethodno danog okvira u čijem je središtu prije svega vojna kultura kao socijalni fenomen, u nastavku članka definira se teorijska pretpostavka istraživanja i hipoteza istraživanja, prezentirani su rezultati istraživanja na temelju kojih je testirana hipoteza, te su artikulirane finalne spoznaje u formi znanstvenog priopćenja.

2. Teorijska pretpostavka istraživanja i hipoteza

Još 2003. godine u *Handbook of the Sociology of the Military*⁵ u poglavlju “Military Culture” autori Soeters, Winslow i Weibull navode, s obzirom na promjene čiji je naglasak na novim vojnim zadaćama i ulogama (Barić, 2010), kako je logično da su vojske (i zapadnih i nezapadnih zemalja) u situaciji permanentne reorganizacije i potrage za novim usmjerenjima odnosno novim oblicima unutarnje organizacije. Jer, postojeći oblik nije ispunio očekivanja i ne može odgovoriti novim izazovima, vojnim zadaćama i ulogama.

Na početku je važno istaknuti i bitno je za razumijevanje rezultata istraživanja koji se prezentiraju u ovom članku kako naslov poglavlja u prije spomenutoj knjizi glasi “Vojna kultura”. Naime, autorica Petra Klarić Rodik (2007: 31–48) u članku “O heurističkoj vrijednosti koncepta vojne kulture” navodi da je pojam “vojna kultura”⁶ u engleskom govornom području postao uobičajen ne samo u akademskoj literaturi nego i šire, a, nasuprot tomu, u stručnoj literaturi na hrvatskom jeziku ovaj termin gotovo se i ne

⁵ Soeters, Joseph L., Winslow, Donna J., Weibull, Alise. (2003). *Handbook of the Sociology of the Military*. Caforio. Department of Organization Studies. New York. Preuzeto s <http://www.narcis.nl/publication/RecordID/oai%3Atilburguniversity.edu%3Apublications%2Fd08375f8-7844-4f62-bc96-314169c20f8e/uuid/13/Language/EN> (26. lipnja 2016.).

⁶ Proliferacija istraživanja koja se eksplicitno bave vojnom kulturom događa se tek potkraj 90-ih godina 20. stoljeća, nakon što se buka oko politike *Don't ask, don't tell* stišava. Ubrzo se pojavljuju i prve monografije posvećene isključivo problematici vojne kulture (Ulmer Jr. et al., 2000, engl. izd. 2004., preuzeto od Klarić Rodik, 2008).

pojavljuje.⁷ Zato se čini korisnim pobliže obrazložiti njegovo značenje, uporabu i zašto je on važan u transformacijskim procesima reorganizacije i traženja novih oblika vojnog organiziranja (ustroja) oružanih snaga.

Termin “vojna kultura”, prema autorici, također se pojavljuje u kontekstu mirovnog aktivizma kao sinonim za militarizaciju društva, označavajući prelijevanje vojnih vrijednosti u civilnu sferu, odnosno isprepletenost civilne i vojne sfere, te se najčešće pojavljuje u paru sa suprotstavljenim terminom “kultura mira” (engl. *peace culture*). U svakodnevnom se govoru pojam vojne kulture ipak uglavnom koristi u istom značenju kao u stručnoj literaturi, označavajući organizacijsku kulturu oružanih snaga. I ispravno je stoga postaviti pitanje: Može li se stvoriti (bolji) oblik vojne organizacije primjeren novim izazovima, vojnim zadaćama i ulogama ako se ne promijeni ili unaprijedi organizacijska (vojna) kultura?⁸

Prema Klarić Rodik (2007: 31–48), koncept organizacijske kulture čini se dobrodošlom nadopunom raspravama o međuodnosu oružanih snaga i društva. Ovaj koncept omogućuje promatranje i razumijevanje kako se, pod utjecajem relevantnih društvenih konteksta (internacionalni, nacionalni, lokalni, unutarorganizacijski, pa čak i individualni – u slučajevima kada određene ličnosti utječu na organizacijske promjene), formira određena organizacijska kultura. Koncept organizacijske kulture omogućuje i razmatranje pitanja kako i u kojoj mjeri organizacijska kultura povratno utječe na aktere i strukture. Drugim riječima, organizacijsku kulturu možemo promatrati i kao zavisnu i kao neovisnu strukturu, odnosno institucionalizacijom simbola, rituala, pravilnika, profesionalne etike, zajedničke memorije, organizacijskih ciljeva i pravila s jedne strane ili formiranjem novih vrijednosnih ciljeva, obrazaca ponašanja, norma, stavova i svjetonazora pojedinaca, unutarorganizacijskih vrijednosti i sličnog s druge strane.

U usporedbi s istraživanjima institucionalnih aspekata međuodnosa oružanih snaga i društva (u okviru tradicije istraživanja civilno-vojnih odnosa), kojim su se uglavnom bavili istraživači iz područja političkih znanosti, kako to dobro primjećuje autorica Klarić Rodik (2007: 31–48), sociologija

⁷ Potrebno je posebno istaknuti znanstveni projekt “Vojna kultura i identitet Oružanih snaga Republike Hrvatske”, čiji je voditelj bio prof. dr. sc. Ozren Žunec, kao izniman doprinos izučavanju vojne kulture.

⁸ Sustav vrijednosti, uvjerenja i običaja unutar neke organizacije koji su u interakciji s formalnom strukturom, proizvodeći norme ponašanja (Arthur Sharplin, preuzeto od Sikavica, Pere. (2011). *Organizacija* (str. 730). Zagreb: Školska knjiga.

vojske od samih se početaka bavila i vrijednosnim aspektima vojnih institucija ističući specifikume oružanih snaga u odnosu prema institucijama civilnog društva, prateći dinamiku smanjivanja i povećavanja ovih razlika u vremenu. Klarić Rodik navodi kako je provedeno mnogo istraživanja vrijednosti u vojnom kontekstu⁹ (Matika i Ogorec, 2012: 121–136), usredotočenih prvenstveno na časničku profesiju, a koja pritom nisu koristila koncept vojne kulture (iako u posljednje vrijeme to sve češće počinju činiti). Zbog toga, prema autorici, uvođenje koncepta organizacijske kulture u kontekst istraživanja vojske predstavlja nešto sasvim novo. U tom sklopu Klarić Rodik postavlja opravdano pitanje: kako u sociologiji vojske konceptualizirati pojam vojne kulture?

Odgovor na postavljeno pitanje nalazi u kategorizaciji pristupa/perspektiva koju je predložila Joanne Martin (2002), a prema kojoj se mogu razlikovati integracijska, diferencijacijska i fragmentacijska perspektiva u proučavanju organizacijske (vojne) kulture. U ovom će članku pozornost biti usmjerena na dva temeljna teorijsko-istraživačka pristupa: diferencijacijski i fragmentacijski.

Diferencijacijska perspektiva, prema autorici, usmjerava pozornost na različite i potencijalno međusobno konfliktne organizacijske supkulture (Klarić Rodik, 2005: 998), gdje se unutar svake radne organizacije mogu identificirati manje skupine ljudi specifičnoga vrijednosnog sustava, motivacije i svjetonazora koji se rijetko poklapaju. U kontekstu oružanih snaga predmet istraživanja postaju teme poput orijentacije između “vojnika ratnika” i “profesionalno-tehnokratskog vojnika”, integracija pripadnika nacionalnih manjina i integracija žena.

Fragmentacijska perspektiva, prema autorici, stavlja težište na proučavanje ambivalentnosti, dvosmislenosti i paradoksa, koje možemo naći unutar svake organizacije. Istraživanja ove tradicije odbacuju pretpostavku da individue, skupine ili organizacije (institucije) imaju stabilne, koherentne i nedvosmislene sustave značenja i vrijednosti. Također, ističe se da organizacijski ciljevi mogu biti međusobno inkompatibilni i dvosmisleni, a “percepcije, razmišljanja i osjećaji” različiti. S obzirom na to da su ove dvije perspektive ponekad teško razdvojive, moguće ih je zajednički imenovati “kritičkim perspektivama”.

⁹ Ovdje posebno treba istaknuti projekt “Hrvatska vojska – hrvatsko društvo”, koji je proveo Institut “Ivo Pilar” (vidi: <http://www.pilar.hr/novosti teme/227-predstavljeni-rezultati-projekta-hrvatska-vojska-hrvatsko-drustvo>).

Može se na ovom mjestu ustvrditi kako su istraživanja, čiji se rezultati predstavljaju u ovom članku, provedena iz kritičke perspektive, a to znači perspektive postojanja orijentacijskih razlika, razlika u sustavu značenja i vrijednosti, kao i različitih percepcija, razmišljanja i osjećaja unutar oružanih snaga.

2.1. Različitost u vojnoj profesiji

Različitost (engl. *diversity*) obuhvaća mnoge dimenzije kritičke perspektive ljudi koji čine društvo, a ti ljudi mogu biti pripadnici oružanih snaga. Tako je npr. u travnju 2011. godine dansko Ministarstvo obrane objavilo pravila o različitosti za 27.500 zaposlenika, od kojih je 61% pripadnika danskih oružanih snaga (DAF)¹⁰. Težište je bilo na dva pitanja: status žena i nacionalnih manjina u oružanim snagama, a u samom se tekstu prije referiranog materijala navodi: “U srcu problema je mali broj žena u odorama na pozicijama i broj nacionalnih manjina na civilnim i vojnim mjestima” (citat, prijevod autori članka).

U fokusu analize, koju je za potrebe danskog Ministarstva obrane izradilo Sveučilište u Kopenhagenu – Centar za vojne studije, bili su dakle spol i etnička pripadnost. U tom kontekstu posebno dolazi do izražaja sljedeća izjava:

Oružane snage su institucija koja koristi organizirano nasilje za postizanje ciljeva države. Da bi ih učinili legitimnima, ovaj funkcionalni imperativ mora biti ojačan društvenim imperativom da oružane snage odražavaju vrijednosti društva. Promjene u međunarodnoj situaciji i tehnologiji potiču članice NATO-a na izgradnju manjih, profesionalnih i ekspedicijskih oružanih snaga, dok promjene u socijalnoj etici rodničkih odnosa i imigraciji proširuju očekivanja populacije da će biti uključena u transformacije kako bi se vojsku legitimiralo kao instituciju demokratske države. Danska je pogodena tim trendovima (citat, prijevod autora članka).

No ono što je posebno važno istaknuti na primjeru Danske i njezinih oružanih snaga sa stajališta težišta ovog članka (socijalni status) sljedeća je *činjenica*: iako je funkcionalni imperativ transformacije danskih oružanih snaga stvaranje manjih, profesionalnih i ekspedicijskih oružanih snaga koje mogu bolje pridonijeti provedbi misija i operacija NATO-a

¹⁰ Schaub, G. J. Jr. (2013). Queen Margarethe II Wants You! Diversity in the Danish Armed Forces. Paper presented at ISA 54th Annual Convention of the International Studies Association (str. 2). Kalifornija: San Francisco.

(što je slučaj i kod Hrvatske, Matika 2009), ta transformacija ima obvezu zrcaliti sastav danskog društva.¹¹ Zato se u zaključku prije spomenute analize koju je dansko Ministarstvo obrane naručilo od Centra za vojne studije kaže kako je **različitost** u oružanim snagama danas socijalni imperativ (engl. *diversity is a societal imperative*).

2.2. Različitosti u novačenju i vojnoj službi

Jedna od drukčijih kritičkih perspektiva, a u kojoj se jednako tako proteže različitost, dana je u članku "Kratak uvod u vojnu radnu kulturu" (Redmond i dr., 2015: 9–20)¹², gdje se analizira vojna kultura sa stajališta diferencijacijske perspektive, pri čemu se ispituju specifične vojne kulturne podskupine, uključujući gardiste, pričuvnike, vojne supružnike i ranjene vojnike ratnike. U točki 3.4. spomenutog članka pod naslovom "Molba za ulazak i obveze vojne službe" ukazuje se na različitost razloga za novačenja odnosno djelovanja u vojnoj službi, tj. motiva koji utječu na izravno djelovanje vojnog profesionalca. Tako se u spomenutom članku navodi kako je istraživanje autora Johna Eighmeya (2006: 307–328)¹³ provedeno u anketama utvrdilo sedam tematskih područja važnih za novačenje vojnog osoblja: vjernost, rizik, obitelj, povlastice, dostojanstvo, izazov i avantura. Istraživanje drugih autora (Woodruff i dr., 2006)¹⁴ identificiralo je četiri tematska područja, i to: institucionalno (želja služiti svojoj zemlji i domoljublje); želja za avanturom i izazovima, okrenutost prema budućnosti (želja za vojnom karijerom i novcem za fakultet); zaposlenje (želja za uzdržavanjem obitelji i najboljom dostupnom mogućnosti za rad); materijalno (sposobnost za vraćanje kredita i sl.). Za one koji u vojnu službu ulaze prihvaćajući institucionalne vrijednosti vjerojatno je da će izabrati vojsku kao karijeru u službi svoje zemlje, a kod drugih će zanimanje i materijalni poticaji biti jači motivator za vojnu službu, ali ne i za karijeru u službi oružanih snaga svoje

¹¹ "They are also being transformed by a commitment to reflect the composition of Danish society." (Schaub Jr., 2013).

¹² Redmond, S. A., Wilcox, S. L., Campbell, S., Kim, A., Finney, K., Barr, K., Hassan, A. M. (2015). *A brief introduction to the military workplace culture*. Work 50. 9–20 9 DOI 10.3233/WOR-141987 IOS Press.

¹³ Eighmey, John. 2006. "Why do youth enlist?" *Armed Forces & Society* 32(2). 307–328.

¹⁴ Woodruff, Todd, Keltz, Ryan, Segal, David R. 2006. Propensity to Serve and Motivation to Enlist among American Combat Soldiers. *Armed Forces & Society* 32(3). 353–366.

zemlje. Uočene različitosti, prema mišljenju autora, ukazuju na to kako će oni koji su vrijednosno institucionalno orijentirani svoj prioritet u vojnoj karijeri usmjeriti na vojne misije i operacije. Također, oni koji vojsku vide kao sredstvo bit će samo profesionalno orijentirani, vjerojatno će ostati usmjereni na svoje zanimanje, usredotočit će pozornost izvan vojske i imati orijentaciju na civilnu karijeru kada se za to ispune uvjeti. Prema tome, iz dosad prezentiranog može se potvrditi teorijska pretpostavka o organizacijskim razlikama u pogledu vrijednosnih orijentacija (Soeters i dr., 2003: 253) unutar oružanih snaga. Zato je hipoteza istraživanja bila da unutar Oružanih snaga Republike Hrvatske kao vojne organizacije postoje signifikantne razlike, te da su prisutne razlike između pripadnika HRZ-a i PZO-a, HRM-a, pješništva, BSD-a, oklopništva, vojne policije i topništva. Isto je tako bilo važno utvrditi jesu li te razlike, ako se dokažu, posljedica diferencijacijske ili fragmentacijske perspektive organizacijske (vojne) kulture, to jest jesu li:

- a) posljedica međusobno konfliktne organizacijske supkulture, gdje se unutar svake radne organizacije mogu identificirati manje skupine ljudi specifičnoga vrijednosnog sustava, motivacije i svjetonazora koji se rijetko poklapaju
- b) posljedica individualne, skupne ili organizacijske (institucijske) nedosljednosti unutar vojske zato što ne postoji ili nije dovoljno razvijen stabilan, koherentan i nedvosmislen sustav značenja i vrijednosti, pa su tako organizacijski ciljevi međusobno inkompatibilni i dvosmisleni, a percepcija, razmišljanja i osjećaji pripadnika oružanih snaga značajno različiti.

Postavljena hipoteza testirana je na temelju istraživanja koja su provedena 2008. i 2009. godine u okviru znanstvenog projekta "Istraživanje ljudskih resursa i potencijala"^{15,16}, a rezultati istraživanja nalaze se u "Cjelovitom evaluacijskom izvješću za 2008. i 2009. godinu" koje je izradio Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Rezultati su bili predstavljeni na 3. konferenciji vojnih kineziologa 16. prosinca 2009. na Kineziološkom fakultetu u Zagrebu.

Važnost sinteze rezultata istraživanja iz 2008. i 2009. godine sa stajališta diferencijacijske ili fragmentacijske perspektive organizacijske (vojne) kulture zrcali se u činjenici da su u tom razdoblju Oružane snage Republike

¹⁵ <https://www.morh.hr/hr/vijesti-najave-i-priopcenja/vijesti/2725-radionica-projekta-qistraivanje-ljudskih-resursa-i-potencijalaq.html> (preuzeto 27. lipnja 2016.).

¹⁶ <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=409927> (preuzeto 27. lipnja 2016.).

Hrvatske bile pred ulaskom u NATO i da je Republika Hrvatska postala punopravnom članicom NATO-a 1. travnja 2009. godine. Zato je s distance od sedam godina jednako tako važno bilo uočiti jesu li se određene posljedice naknadno manifestirale i dobile svoj javni oblik na individualnoj, skupnoj ili institucijskoj razini, odnosno imale izravan utjecaj na organizacijsku (vojnu) kulturu oružanih snaga.

3. Rezultati istraživanja i testiranje hipoteza

Istraživanjem (Benjamin, Klarić i Šoh, 2008) bio je obuhvaćen uzorak od 591 pripadnika OSRH (od toga 107 pripadnika HRZ-a i PZO-a, 130 pripadnika pješastva, 71 pripadnik HRM-a, 51 pripadnik BSD-a, 85 pripadnika oklopništva, 48 pripadnika vojne policije, 56 pripadnika topništva, te 43 pripadnika PZO-a), pri čemu je najmlađi ispitanik imao 19, a najstariji 50 godina. U uzorku je dominantno bila zastupljena muška populacija (N=586), uz pet pripadnica OSRH. U Tablici 1 prikazana je struktura ispitanika s obzirom na čin.

Tablica 1. Prikaz strukture ispitanika s obzirom na čin [7]

časnici	94	viši časnici	5	pukovnik	1
				bojnik	4
		niži časnici	89	satnik	33
				natporučnik	29
				poručnik / poručnik korvete	27
dočasnici	131	viši dočasnici	20	časnički namjesnik	1
				stožerni narednik	10
				nadnarednik	9
		niži dočasnici	111	narednik	20
				desetnik	42
vojnici i mornari	366	vojnici i mornari	366	skupnik	49
				razvodnik	157
				pozornik	58
				vojn timer / mornar	151

Rezultati istraživanja odnose se na sljedeće vrijednosti i stavove vezane uz vojnu službu: razlozi za odabir vojnog poziva, zadovoljstvo poslom, osobine dobrog vojnika pripadnika OSRH, interpersonalne radne vrijednosti, stavovi o vojnom pozivu (institucionalna ili orijentacija na zanimanje), identitet vojnika, stavovi o pojedinim tipovima misija i stavovi o ženama u vojsci. Važno je istaknuti kako se rezultati, osim što sami po sebi pružaju vrijednu informaciju o razmišljanjima vojnika i vojnkinja o svojem pozivu, mogu uspoređivati i s rezultatima dosadašnjih socioloških istraživanja pripadnika oružanih snaga, i stranih i domaćih. Takva usporedba provedena je u spomenutom cjelovitom izvješću, stoga su korišteni rezultati istraživanja međunarodno referentni u pogledu spoznajne i znanstvene zahtjevnosti ovog članka. Zbog širine zahvata problematike obrađene u spomenutom elaboratu, fokus članka je sužen i usmjeren na tri podteme: razlozi za odabir vojnog poziva, stavovi o vojnom pozivu (institucionalni ili orijentacija prema zanimanju) i zadovoljstvo poslom.

Razlozi za odabir vojnog poziva

Tri su latentne dimenzije koje ukupno tumače 58,3% varijance na temelju kojih su sačinjeni tablični prikazi sa saturacijama pojedinih čestica na faktorima. Prva latentna dimenzija okuplja čestice koje se odnose na sadržaje specifične za vojni poziv poput duha zajedništva i interesa za vojna pitanja i naoružanje ili koji ukazuju na usmjerenost prema izgradnji karijere unutar vojne institucije, kako je prikazano u Tablici 2.

Tablica 2. Saturacije čestica na "vojno-profesionalnom" čimbeniku [7]

Duh zajedništva i posebna vrsta povezanosti među vojnicima	0,789
Interes za vojna pitanja i naoružanje	0,752
Prilika da svoja znanja poučavanjem prenesem drugima	0,748
Mogućnost za dodatno stjecanje izobrazbe (civilne i/ili vojne)	0,571
Mogućnost vođenja ljudi	0,516
Mogućnost napredovanja	0,476

Druga latentna dimenzija okuplja čestice koje se odnose na praktične i pragmatične motive za odabir vojnog poziva, kako je prikazano u Tablici 3.

Tablica 3. Saturacije čestica na "pragmatičnom" čimbeniku [7]

Vojni poziv jamči sigurnost radnog mjesta	0,804
Solidna i sigurna plaća	0,804
Veća mogućnost rješavanja stambenog pitanja	0,740
Stjecanje osobne životne neovisnosti	0,595

Treća latentna dimenzija ima obilježja instrumentalnosti, gdje se vojni poziv očituje kao sredstvo ispunjenja nekih vlastitih ciljeva, ali s naglaskom na tome kako je riječ o postizanju cilja "samorealizacijom" bavljenjem specifičnim aktivnostima koje omogućava vojni poziv, kako je prikazano u Tablici 4.

Tablica 4. Saturacije čestica na "adrenalinskom" čimbeniku [7]

Mogućnost bavljenja posebnim aktivnostima (letenje, plovidba, skakanje padobranom)	0,910
Vojni poziv je prilika za avanturu i putovanja	0,737
Mogućnost bavljenja sportom i fizičkim aktivnostima	0,517

Na temelju korelacije faktora koji su prikazani u prethodnim tablicama (tablice 2, 3 i 4) vidljivo je da je pragmatična orijentacija negativno korelirana s ostalima. Naime, rezultati pokazuju da oni koji se za vojni poziv odlučuju: a) zbog toga što u njemu vide prostor realizacije karijere unutar vojne institucije, ili b) u njemu vide prostor samorealizacije putem bavljenja specifičnim aktivnostima koje omogućuje vojni poziv, pri svojem odabiru zanemarit će praktična pitanja poput rješavanja egzistencijalnih problema.

Tri su tipa razloga za odabir vojnog poziva po rodovima, i to: vojno-profesionalni su najvažniji pripadnicima BSD-a i vojne policije, pragmatični pripadnicima HRM-a i vojne policije, a adrenalinski su uvelike najvažniji pripadnicima BSD-a.

Rezultati analize varijance pokazuju (uz vjerojatnost statističke pogreške 5%) kako su, u usporedbi sa svim ostalim rodovima, pripadnicima HRZ-a statistički značajno manje važni bili motivi vojno-profesionalnog karaktera. Pripadnici HRM-a također su statistički značajno manje motivirani ovim razlozima, no samo u usporedbi s pripadnicima BSD-a i vojne policije.

Pripadnici HRZ-a također se statistički značajno razlikuju od pripadnika ostalih rodova (izuzev BSD-a) kada je riječ o pragmatičnim razlozima, i to u smjeru odbijanja ovih razloga. Adrenalinski motivi posebno su važni pripadnicima BSD-a, koji se statistički značajno razlikuju od svih ostalih, osim topništva. Pripadnicima HRZ-a ovi su motivi također važni, no statistički se značajna razlika pokazuje samo u usporedbi s pripadnicima oklopništva.

Stavovi o vojnom pozivu (institucionalni ili orijentacija prema zanimanju)

Polazeći od poznate Moskosove¹⁷ dihotomije¹⁸ (Moskos, 1986: 377–382, Cafario G., Nuciori M., 2006: 77–78), istraženo je:

- promatraju li pripadnici OSRH svoj posao kroz prizmu identificiranja s vojnim zanimanjem i vojnom institucijom (što je institucionalna orijentacija, odnosno shvaćanje pripadnosti OSRH kao umnogome neusporedivom s civilnim poslovima)
- vrednuju li svoj posao prema jednakim kriterijima kao i svaki drugi posao (orijentacija prema zanimanju).

Institucionalna orijentacija ukazuje na to da pripadnici oružanih snaga vojsku vide kao mjesto realizacije dugoročne karijere, vrijednosti vojničkog života prožimaju im cjelokupni život – radno vrijeme i slobodno vrijeme, kao i obiteljski život. Realno je pretpostaviti da svoju službu u OSRH ne vrednuju na temelju ekonomskih i drugih ekstrinzičnih motiva, već više na temelju pozitivnog vrednovanja specifičnih okolnosti i

¹⁷ <http://charlesmoskos.com/publications.htm> (preuzeto 21. studenoga 2017.)

¹⁸ Dihotomija je podjela na dva međusobno isključiva, suprotstavljena ili kontradiktorna dijela. U tom kontekstu, Moskosova dihotomija koja se temelji na I/O modelu (Institution/Ocupation), a koju je Charles C. Moskos predložio 1977. godine, dopušta da se "...uporaba preseli izvan institucionalne i profesionalne dihotomije kako bi se ispitati različiti stupnjevi institucionalnih i profesionalnih aspekata i vidjeli gdje su suprotstavljeni jedni drugima i gdje se zajednički manifestiraju. Takav dinamičan pristup ne obuhvaća samo jednu ili drugu situaciju, već premještanje konstelacije institucionalnih i profesionalnih (zanimajfskih) učinaka u oružane snage" (Moskos, 1986: 382). Radi se o razlikovanju "institucionalne" (I od engl. *institution*) i "zanimajfske" (O od engl. *occupation*) orijentacije ispitanika. Prva podrazumijeva shvaćanje vojne profesije kao poziva uz visoku identifikaciju s vojnom organizacijom kao mjestom rada i života, a druga veće personalno distanciranje od vojne organizacije, odvojenost mjesta rada i života i shvaćanje služenja u vojsci "kao posao", a ne kao poziv.

moćnosti koje pruža vojna služba (primjerice služenje domovini, mogućnost sudjelovanja u mirovnim misijama i operacijama i sl.).

U orijentaciji prema zanimanju fokus je više na ekstrinzičnoj motivaciji. Ovako orijentirani pripadnici više pozornosti usmjeravaju na pitanja dobre plaće i radnih uvjeta, a na posao u vojsci gledaju kao na posao odvojen od drugih aspekata privatnog života. Skloniji su vlastitoj poziciji i svojevrsnoj *cost-benefit* analizi usporedbe s mogućnostima koje pružaju njima dostupni civilni poslovi.

U Tablici 5 izračunate su prosječne vrijednosti za svaki od rodova prema I/O skali (Sorensen, 1994)¹⁹.

Tablica 5. Prosječne vrijednosti pojedinih rodova na I/O skali [7]

I/O skala	HRZ	PJEŠ	HRM	BSD	OKL	VP	TOP	PZO
	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$
	3,09	2,88	2,92	2,82	2,97	2,75	2,92	2,94

Na temelju rezultata istraživanja može se uočiti kako su pripadnici HRZ-a u usporedbi s pripadnicima pješaštva, BSD-a i vojne policije statistički značajno više ($\text{sig} \leq 0,05$) orijentirani prema zanimanju. Do sličnog nalaza o manje institucionalnoj orijentaciji pripadnika zrakoplovstva došle su prijašnje švedske studije, čiji autori ističu kako se pripadnici (švedskog) zrakoplovstva više osjećaju pilotima i osobljem za održavanje nego što se osjećaju kao izvorni vojnici/časnici (engl. *genuine military men*) (Jansson, 1996; Weibull i Bjorkman, 1997)²⁰. Prema ovom istraživanju pripadnici HRZ-a najviše su skloni zamjenjivanju vojnog posla civilnim ako im se ukaže takva prilika. Istraživanja (Soeters, 1997; Soeters i Recht, 1998)²¹ pokazala su kako je za vojske Belgije, Italije i Njemačke karakteristična institucionalna orijentacija, a s druge strane za vojske Danske, Norveške, SAD-a i Kanade karakteristična je orijentacija prema zanimanju. Pripadnici OSRH našli bi se negdje na sredini ove podjele.

¹⁹ Soerensen, Henning. 1994. New Perspectives on the Military Profession: The I/O Model and Esprit de Corps Reevaluated. *Armed Forces & Society*. Summer 1994. 20(4). 599–617.

²⁰ Preuzeto iz Joseph L. Soters et al., str. 245.

²¹ Isto, str. 241.

Zadovoljstvo poslom

Ovaj segment istraživanja obuhvaćao je i samoprocjenu zadovoljstva i procjenu motivacije za promjenom posla, odnosno želje za ostankom u Oružanim snagama RH. U tom sklopu u zadovoljstvo poslom integrirana je i procjena ugleda vojne profesije u očima javnosti u kombinaciji s procjenom postojećeg ugleda u odnosu prema očekivanome, odnosno onome koji bi se smatrao prikladnim. U Tablici 6 prikazani su rezultati istraživanja koji su se odnosili na postojeći ugled vojne profesije.

Tablica 6. *Postojeći ugled vojne profesije [7]*

1 – izrazito loš	2	3	4	5 – izrazito dobar	N	$\bar{X}$	$\bar{X}$ HRZ	$\bar{X}$ PJEŠ	$\bar{X}$ HRM	$\bar{X}$ BSD	$\bar{X}$ OKL	$\bar{X}$ VP	$\bar{X}$ TOP	$\bar{X}$ PZO
%	%	%	%	%										
11,2	16,1	37,2	23,7	8,5	571	3,02	2,45	2,98	3,20	3,31	3,06	3,48	3,38	2,95

Kada je riječ o procjeni ugleda koji vojni poziv ima u javnosti, 32,2% ispitanika smatra da je ugled dobar, dok 27,3% ispitanika procjenjuje da je on bio loš. Ispitanici u velikoj većini (92,1%) smatrali su kako bi javni ugled vojne profesije trebao biti bolji od postojećeg, kao što je prikazano u Tablici 7.

Tablica 7. *Stajalište o pitanju kakav bi zapravo trebao biti javni ugled vojne profesije [7]*

Javni ugled vojne profesije trebao bi biti...	zanimanje/rod								
	HRZ	PJEŠ	HRM	BSD	OKL	VP	TOP	PZO	Ukupno
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
gori od postojećeg	0,9	0,8	0	2,1	2,5	0	1,8	0	1,1
upravo ovakav kakav jest	7,5	5,6	4,3	4,2	12,3	6,8	5,5	7,3	6,8
bolji od postojećeg	91,6	93,7	95,7	93,8	85,2	93,2	92,7	92,7	92,1

U pogledu zadovoljstva poslom, a kako je pokazano u Tablici 8, najveći broj ispitanika (81,9%) bio je zadovoljan svojim poslom, a s druge strane ima vrlo malo izrazito nezadovoljnih, odnosno onih koji bi promijenili posao (4,3%). Pritom su pripadnici BSD-a statistički značajno zadovoljniji ($\text{sig} \leq 0,01$) od pripadnika HRZ-a.

Tablica 8. *Zadovoljstvo poslom [7]*

Zadovoljstvo poslom	zanimanje/rod								
	HRZ	PJEŠ	HRM	BSD	OKL	VP	TOP	PZO	Ukupno
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
zadovoljni	71,0	78,9	88,7	96,1	77,8	91,2	88,9	90,0	81,9
nezadovoljni, ali ostaju	19,6	20,0	8,5	2,0	19,4	5,9	0	10,0	13,8
promijenili bi posao	9,3	1,1	2,8	2,0	2,8	2,9	11,1	0	4,3

Povezanost postojećeg ugleda vojne profesije i zadovoljstva poslom je statistički značajna ($p \leq 0,01$), kako je prikazano u Tablici 9. Naime, ispitanici koji smatraju da je ugled osrednji ili dobar zadovoljni su svojim poslom, a oni koji smatraju da je loš nezadovoljni su te bi ili ostali u vojsci ili bi promijenili posao (dvojba).

Tablica 9. *Zadovoljstvo poslom u odnosu prema procjeni postojećeg ugleda OSRH [7]*

Zadovoljstvo poslom	postojeći ugled		
	loš	osrednji	dobar
zadovoljni	94	193	175
nezadovoljni, ali ostaju	48	19	12
promijenili bi posao	19	8	3

Ispitanicima je bila ponuđena i opcija o mogućnosti promjene posla. I ova varijabla pokazala se povezanom s varijablom pripadnosti rodu. Među pripadnicima HRZ-a visok je udjel onih koji bi, kada bi im se ukazala prilika, prihvatili civilni posao, a razlika je statistički značajna u odnosu prema pripadnicima BSD-a, oklopništva i vojne policije. S druge strane,

pripadnici oklopništva ističu se visokim udjelom onih koji bi prihvatili prijevremenu mirovinu, a u usporedbi s drugima ova je razlika statistički značajna u odnosu prema pripadnicima HRZ-a i HRM-a. Rezultati ovih istraživanja prikazani su u Tablici 10.

Tablica 10. *Promjena posla [7]*

Ako bi vam se ukazala prilika...	zanimanje/rod								
	HRZ	PJEŠ	HRM	BSD	OKL	VP	TOP	PZO	Ukupno
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
otišli biste u prijevremenu mirovinu	7,5	13,8	7,0	9,8	26,2	22,9	8,9	20,9	14,1
prihvatili biste civilni posao s boljim radnim uvjetima	52,3	31,5	40,8	23,5	19,0	14,6	42,9	27,9	33,4
prihvatili biste bilo kakav civilni posao	0	1,5	0	2,0	1,2	2,1	1,8	2,3	1,2
ništa od navedenog	40,2	53,1	52,1	64,7	53,6	60,4	46,4	48,8	51,4

Posebno je bilo zanimljivo stajalište ispitanika o prihvaćanju posla u privatnom sektoru s obzirom na to je li riječ o domaćoj ili stranoj kompaniji. Pripadnici HRZ-a u odgovorima na ovo pitanje također se razlikuju od pripadnika ostalih rodova jer bi prihvatili poslovnu ponudu privatne kompanije neovisno o kojoj je kompaniji riječ, dok većina ostalih uopće ne bi prihvatila takvu ponudu. Stajališta o tome dana su u Tablici 11.

Tablica 11. *Stajalište o prihvaćanju posla u privatnim kompanijama [7]*

Kada bi vam privatna kompanija ponudila dobro plaćen posao u kojem su bitna znanja i vještine koje ste stekli u vojsci...	zanimanje/rod								
	HRZ	PJEŠ	HRM	BSD	OKL	VP	TOP	PZO	Ukupno
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
ne biste prihvatili	28,0	46,9	50,0	54,2	60,5	66,7	59,3	59,5	50,0
prihvatili biste isključivo ako bi bila riječ o domaćoj kompaniji	21,5	40,6	28,6	22,9	23,5	18,8	29,6	33,3	28,4
prihvatili biste, neovisno o tome o kojoj je kompaniji riječ	50,5	12,5	21,4	22,9	16,0	14,6	11,1	7,1	21,6

Povezanost prihvaćanja dobro plaćenog posla u privatnoj kompaniji i zadovoljstva poslom statistički je značajna ($\text{sig} \leq 0,01$). Ispitanici koji su zadovoljniji svojim trenutačnim poslom ne bi prihvatili takvu ponudu, a ispitanici koji su izjavili kako žele promijeniti posao prihvatili bi takvu ponudu. Stajališta o tome prikazana su u Tablici 12.

Tablica 12. *Odnos zadovoljstva poslom i prihvaćanja posla u privatnim kompanijama [7]*

Zadovoljstvo poslom	Kada bi vam privatna kompanija ponudila dobro plaćen posao u kojem su bitna znanja i vještine koje ste stekli u vojsci		
	ne biste prihvatili	prihvatili biste isključivo ako bi bila riječ o domaćoj kompaniji	prihvatili biste, neovisno o tome o kojoj je kompaniji riječ
zadovoljni	184	89	67
nezadovoljni, ali ostaju	16	20	23
promijenili bi posao	3	2	13

Sumirajući ukupne rezultate istraživanja, može se uočiti kako je zadovoljstvo poslom sveukupno gledajući bilo visoko. Korelacija zadovoljstva poslom s čimbenicima motivacije ukazala je na to kako su oni koji su pri ulasku u vojsku bili motivirani vojno-profesionalnim razlozima statistički značajno ($p \leq 0,05$) zadovoljniji poslom od onih koji su motivirani pragmatičnim ili adrenalinskim razlozima.

Polovica ispitanika uopće ne razmišlja o promjeni posla i ne bi prihvatili posao u privatnom sektoru ako bi takvu ponudu dobili od domaće ili strane kompanije. Trećina ispitanika ipak bi prihvatila civilni posao s boljim radnim uvjetima. Kada je riječ o razlikama među rodovima, ispitanici HRZ-a ističu se kao najnezadovoljniji i javnim ugledom vojne profesije i vlastitim poslom, dok su pripadnici BSD-a i vojne policije relativno najzadovoljniji svojim poslom. Pripadnici HRZ-a najviše su skloni promjeni posla.

Procjena javnog ugleda povezana je i sa zadovoljstvom poslom i s razmišljanjima o mogućnosti promjene posla (zadovoljniji javnim ugledom istodobno su zadovoljniji postojećim poslom i rjeđe razmišljaju o promjeni posla). Sveukupno gledajući, ispitanici postojeći ugled drže osrednjim ili dobrim, iako gotovo svi misle da bi javni ugled vojne profesije trebao biti još bolji nego što je sada.

U prije citiranom cjelovitom izvješću, čiji su rezultati prezentirani i odnose se na razdoblje 2008./2009., navodi se kako je upravo niska razina interesa za vojna pitanja djelomice i razlogom za činjenicu kako javnost o vojsci ima pomalo nekonzistentna stajališta o međusobno povezanim konceptima ugleda i povjerenja: ugled je osrednji, a povjerenje visoko. Časnici su s druge strane (pretpostavka) bili svjesni visokog povjerenja javnosti u vojsku, iz čega zaključuju da je stajalište javnosti o vojsci pozitivno. No, unatoč tome, procjenjuju kako je javni ugled vojske gori nego što bi trebao biti. Ovakva percepcija ugleda vjerojatno proizlazi iz prepoznavanja relativne nezainteresiranosti javnosti za vojna pitanja, a vjerojatno i zbog čestog pojavljivanja senzacionalističkih i negativno intoniranih medijskih napisa o pojedinim incidentima ili aferama vezanima uz vojsku, što stvara dojam da je ugled vojske u javnosti gori nego što doista jest.

4. Zaključak

Rezultati istraživanja prezentirani u ovom članku potvrdili su postavljenu hipotezu kako su unutar Oružanih snaga Republike Hrvatske kao vojne organizacije (pred ulazak i neposredno nakon ulaska u NATO) postojale signifikantne razlike između pripadnika HRZ-a i PZO-a, HRM-a, pješništva, BSD-a, oklopništva, vojne policije i topništva. Te razlike očitovale su se na više područja, od kojih su posebno analizirane tri podteme: razlozi za odabir vojnog poziva, stavovi o vojnom pozivu (institucionalni ili orijentacija prema zanimanju) i zadovoljstvo poslom. U okviru prve podteme usporedbom latentnih dimenzija uočeno je kako je vojno-profesionalna motivacija bila najvažnija pripadnicima BSD-a i vojne policije, a pripadnicima HRZ-a i HRM-a bila je manje važna. Pragmatični razlozi najvažniji su bili pripadnicima HRM-a i vojne policije, a pripadnicima HRZ-a bili su manje važni. Tzv. adrenalinski motiv bio je najvažniji pripadnicima BSD-a i HRZ-a, a najmanje važan pripadnicima oklopništva.

Pripadnici HRZ-a bili su najnezadovoljniji i javnim ugledom vojne profesije i vlastitim poslom, a od svih pripadnika najviše su bili skloni promjeni posla. Pripadnici BSD-a i vojne policije bili su najzadovoljniji svojim poslom, najskloniji prihvaćanju civilnog posla bili su pripadnici HRZ-a, a najmanje skloni pripadnici BSD-a, oklopništva i vojne policije. Prijevremenu mirovinu najprije bi prihvatili pripadnici oklopništva, a

najmanje su ovoj opciji skloni bili pripadnici HRZ-a i HRM-a. Pripadnici HRZ-a su u usporedbi s pripadnicima pješaštva, BSD-a i vojne policije statistički značajno više bili orijentirani prema zanimanju, a manje prema vojnom pozivu.

Svi navedeni rezultati pokazuju kako je do izražaja došla fragmentacijska perspektiva organizacijske (vojne) kulture kao posljedica individualne, skupne ili organizacijske (institucijske) nedosljednosti unutar vojske zato što nije postojao ili nije bio dovoljno razvijen stabilan, koherentan i nedvosmislen sustav značenja i vrijednosti. Tako su organizacijski ciljevi postali međusobno inkompatibilni i dvosmisleni, a percepcija, razmišljanja i osjećaji pripadnika oružanih snaga značajno različiti.

To nije bio slučaj samo u Oružanim snagama Republike Hrvatske, nego su se takve "kritičke perspektive" manifestirale i u drugim oružanim snagama u to vrijeme. Tako se npr. u završnom izvješću "Diversity Leadership for the 21-th Century Military"²² iz 2011. godine, koje je izravno bilo dostavljeno predsjedniku SAD-a i Kongresu, navode riječi generala Jamesa Martina:

U ovom stoljeću ne zanima nas koliko ste taktički ili operativno sjajni ako ne možete stvoriti sklad – čak začarani sklad – na bojnom polju koji će se temeljiti na povjerenju između rodova i službi, preko koalicija i nacionalnih linija, kao i civilne/vojne linije... i tada stvarno trebate ići kući jer je vaše vodstvo u današnje doba zastarjelo. Moramo imati časnike koji mogu stvoriti sklad u svim tim linijama (citat, prijevod autora članka).

Različitost u rukovođenju oružanim snagama (izbjegavanje stereotipa, klišeja, implementacija naučenih lekcija, dobre prakse i osobne inicijative koja rezultira različitim pristupima i inovacijama) prijeko je potrebna, kao i učinkoviti vođe koji promiču pravičnost i jednakost u svojoj organizaciji i znaju kako uskladiti raznolikost organizacije i raznolikost svojih pripadnika na korist misije ili operacije koja im je dodijeljena. Potrebno je novo razumijevanje različitosti kao načina i instrumenta za poboljšavanje učinkovitosti u vođenju i upravljanju vojnom organizacijom, tako da to postane dijelom vojne kulture, odnosno organizacijske kulture oružanih snaga i načina djelovanja, kao i poslovanja za potrebe oružanih snaga.

Različitost su sve karakteristike i obilježja pojedinaca ili skupine koje su u skladu s temeljnim vrijednostima OSRH, integrirane s ukupnom

²² Military Leadership Diversity Commission. (2011). SAD: Arlington.

spremnosti za ostvarenje propisanih misija oružanih snaga, i odražavaju dobrobit nacije kojoj služimo. Bez promjene organizacijske kulture i usvajanja načela različitosti temeljenoga na naučenim lekcijama, osobnoj inicijativi i inovacijama, svakim preustrojem promijenit će se samo forma, ali sadržaj će ostati isti. U takvom okviru vođenje i upravljanje vojnom organizacijom neće se promijeniti, i postat će zastarjelo za doba u kojem živimo i djelujemo. To je pokazao i slučaj iz 2008./2009. koji je doveo do fragmentacije čije se posljedice i danas osjećaju, a to su primijetile i mnoge druge države od kojih se u ovom članku navode Danska i SAD.

Literatura

- Barić, S. (2010). Vojna strategija i asimetrično ratovanje. *National Security and the Future*, 11/4, 7–163.
- Benjamin, P., Klarić, R. P., Šoh, D. (2008). "Istraživanje ljudskih resursa i potencijala OSRH – sociološki status". Konferencija vojnih kineziologa, predavanja, 11. studenoga 2008. Zagreb.
- Caforio G. (ed.), Handbook of the Sociology of the Military, Nuciani M. (2006). *The Military as a formal Organization*, Italian Interuniversity Centre of Historical and Military Studies, Pisa, Italy, Springer. 77–78.
- Eighmey, J. (2006). Why do youth enlist? *Armed Forces & Society*, 32(2), 307–328.
- Katunarić, V. (1996). Tri lica kulture. *Društvena istraživanja*, 5(5–6), 25–26.
- Klarić Rodik, P. (2005). Vojna služba – faktor unapređenja društveno-političkog statusa. *Društvena istraživanja*, 14(6), 80.
- Klarić Rodik, P. (2007). O heurističkoj vrijednosti koncepta vojne kulture. *Polemos*, 10(2), 31–48.
- Jukić, I., Perasović, B., Klarić Rodik, P., Šoh, D., Bartoluci, S. (2009). *Cjelovito evaluacijsko izvješće za 2008. i 2009. godinu*. Zagreb: Kineziološki fakultet.
- Lester, L. L. (chairman) (2011). *From representation to Inclusion: Diversity Leadership for the 21-th Century Military, finale report*. Military Leadership Diversity Commission. SAD: Arlington.
- Matika, D., Ogorec, M. (2012). Gospodarska kriza i poželjnost odabira vojnog poziva. *Društvena istraživanja*, 21(1) (115), 121–136.
- Matika, D. (2011). Prilog istraživanju metodološkog pristupa strateških dokumenata u funkciji obrambenog planiranja. *Polemos*, 14(2), 57–82.
- Matika, D. (2009). Sudjelovanje OSRH u međunarodnim vojnim misijama – stajališta hrvatske javnosti i časnika OSRH. *Društvena istraživanja*, 18(3) (101), 355–369.
- Martin, J. (2002). Organizational Culture: Mapping the Terrain. *Business & Economics*. SAGE Publications, 402.
- Martin, J. (2003). Organizational Culture: Mapping the Terrain. *Administrative Science Quarterly*, 48(1), 131–133.

- Moskos C. C. (1986). "Institutional and Occupation Trend sin Armed Forces: An Update". *Armed Forces & Society*, 12, 377–382.
- Redmond, S. A., Wilcox, S. L., Campbell, S., Kim, A., Finney, K., Barr, K., Hassan, A. H. (2015). *A brief introduction to the military workplace culture*. *Work*, 50, 9–20. DOI 10.3233/WOR-141987 IOS Press.
- Rogić, I., Mišetić, A., Smerić, T. (2009). Hrvatska vojska kao čimbenik društvenog razvitka – mišljenje javnosti. *Društvena istraživanja*, 18(3), 101.
- Schaub, G. J. Jr. (2013). Queen Margarethe II Wants You! Diversity in the Danish Armed Forces. Paper presented at ISA 54th Annual Convention of the International Studies Association. Kalifornija: San Francisco.
- Smerić, T. (2001). Društveni ugled časničke profesije u Hrvatskoj – pogled iznutra. *Polemos*, 4(2), 111–131.
- Soerensen, H. (1994). New Perspectives on the Military Profession: The I/O Model and Esprit de Corps Reevaluated. *Armed Forces & Society*, 20(4), 599–617.
- Soeters, J., Winslow, D., Weibul, A. (2003). *Military Culture. Book part Handbook of the Sociology of the Military*. Caforio, G. (ur.). Department of Organization Studies, 237–254.
- Trzun, Z. (2012). Kriza povjerenja u institucije: istraživanje povjerenja u vojsku. *Polemos*, 15(1), 33–54.
- Woodruff, T., Keltz, R., Segal, D. R. (2006). Propensity to Serve and Motivation to Enlist among American Combat Soldiers. *Armed Forces & Society*, 32(3), 353–366.

Contemporary sociological paradigm of military organisation – orientation to the military vocation or orientation to military service as a profession

This article presents the results of research of sociological status (sociological paradigm) of members of the Croatian Armed Forces in the period before and after Croatia joined NATO as a full member, in the context of strengthening the organisational culture of the armed forces (military culture) as a set of values, beliefs and customs associated with the formal organisational structure producing norms of behaviour in the armed forces. The key starting point for the research was the theoretical assumption about organisational differences in value orientations, where the hypothesis of the study was that in the Croatian Armed Forces as a military organisation there are significant differences between members of the Air Force and Air Defence, Navy, Infantry, SF, Armoured Corps, Military Police and Artillery. A fragmented organisational perspective of the (military) culture was manifested through conservative and practical orientation towards work, where a stable working environment was preferred and where focus on achievement and tendency for risk-taking (in average terms) were not expressed. Overall job satisfaction was satisfactory; however, it should be noted that members of the Air Force and Air Defence were statistically more oriented towards military service as a profession and not as a military vocation. It is the authors'

opinion that the solution lies in harmonisation (harmony between management and command) and a new understanding of diversity as a means and instrument for improving efficiency in managing and leading military organisations as a component of military culture.

Keywords: social status, military culture, military organisation, job satisfaction

Studia humanitatis: Da li je okretanje antičkoj Grčkoj renesansi donijelo elemente za uspostavljanje nove filozofije čovjeka?

ŽELJKO ŠKULJEVIĆ
Filozofski fakultet, Zenica

*Antičko, nasuprot modernom i starom, predstavlja
jačanje jedne škole koja se inspiriše stvarnim, bilo
da je riječ o prirodi ili o čovjeku...*

E. Garen: *Kultura renesanse*

*...najbolja škola čovječnosti nije ni askeza ni molitva,
nego ljudski doprinos prošlosti, ljudske namjere za
budućnost.*

G. da Prato: *Il Paradiso degli Alberti*

Nesporno je da je okretanje antičkoj Grčkoj dalo renesansi “humanistička krila”, ali ne tako brzo i ne tako jednoznačno. Naime, osim što postoje najrazličitiji autori i njihove interpretacije, koje, nerijetko, idu do anti-tetičnosti, pitanje koje filozofski intrigira nosi u sebi neku vrst dvoznačnosti: puko oponašanje ili je to, bez obzira na formalno prizivanje antičkog, autohton pronalazak renesansnog doba? Možda upravo onako da se, sudeći da “naš razum meri nebo, prosuđuje o rađanju zvezda, obuhvata celu zemlju...”, najbolja škola čovječnosti *resp.* humanizma po Giovanniju da Pratu ustanovljava ljudskim doprinosom prošlosti i ljudskim namjerama za budućnost. Ili, pak, nešto treće. U svakom slučaju, krećući od humanističkih početaka, nadamo se da naša pokušajnost neće biti *déjà vu*.

Izraz *kultura renesanse* ušao je u upotrebu zahvaljujući Jacobu Burckhardt (1860); bez obzira na to što se elementi humanizma mogu naći u grčkoj i rimskoj tradiciji, biće utemeljen tek početkom devetnaestog vijeka

(F. I. Niethammer, 1808) u sporu o nastavi odgoja.¹ Bilo kako bilo, riječ je o izrazu koji može da prouzrokuje nedoumice i da unese nesporazume. Termin *rinascimento* (*Rinascita* u /i/talijanskim tekstovima šesnaestog vijeka; *Renaissance* u Francuskoj), iako je odavno bio u opticaju da bi označio jedan trenutak italijanske kulturne (h)istorije, afirmisao se tek polovinom devetnaestog vijeka. Deveti tom (*H*)istorije *Francuske* iz 1885. godine, čiji je naslov upravo bio *La Renaissance*, kao i jedna opsežna njemačka monografija, *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums* (1859), učinili su taj termin posvećenim, definitivno njime zamjenjujući naziv *Risorgimento* koji su često upotrebljavali stariji italijanski istraživači.

Nekritičko jednačenje renesanse i humanizma kao da nas podstiče u detektovanju još nekih aporija, paradoksalija čak, koje ili se nisu uočavale ili se radije pristajalo na naslijeđeno mnijenje kada je o humanizmu riječ. S pravom se pita u svojoj knjizi Garen (1982: 47–58), recentni italijanski “humanosof”, naslovljavajući jedno od poglavlja sa “Humanizam i renesansa: spoj ili antiteza?” Dakle, antički autori su, u početku, na izvjestan način dvostruko prihvatani. Kao na svojevrсни *mythos* antika se, naročito grčko-rimska, ali kasnije i hebrejska i orijentalna, akceptirala kao svjetlost apsolutnog savršenstva: “u prošlosti su smeštene civilizacije u sebi završene, kao paradigmatička vrednost. Na početku istina je otkrivena u jednom prisustvu koje je, kasnije, kontaminirano i izgubljeno”. Međutim, bez obzira na zablude koje su dugo trajale, ovo obnavljanje i veličajnost antike nisu se nametali kao prosto ponavljanje sebe, već je to, prije, bio poziv na razgovor ili, pak, na takmičenje (*agon*). Napor da se restaurira prošlost, ako i predstavlja početak podražavanja, takođe je poticaj na neku vrst majeutike:

to je podsticaj da se, kao što se i dogodilo, oživotvori jedna civilizacija dostojna te prošlosti. Ako podražavanje izgleda kao lozinka nove kulture, predstavljajući se čas kao podražavanje antičkih autora, a čas kao podražavanje prirode, ova *mimesis* se preobražava u nešto mnogo drugačije; to je, drugim rečima, podražavanje ne više dostignutih formi i rezultata, već procesa koji vode dostizanju tih formi i rezultata, podražavanje skrivenog dinamizma kako stvari tako i kulturnih događaja (Garen, 1982: 48).

Nema nikakve sumnje da ovo dvostrano zahvatanje u antičko ukazuje na svu složenost renesanse i njenu nejednoznačnost. Upravo je polemički

¹ Bez obzira na to što se izraz *humanist* rabio u šesnaestom vijeku za one koji su nastojali oživjeti grčko-rimsku jezičku kulturu (*humaniora*), na svoje istinsko utemeljenje moraće sačekati još neko vrijeme.

aspekt povratka antici, posebno u početku, najupečatljiviji i najuočljiviji: “to je vraćanje klasičnom svetu nasuprot svetu zastarelih i čoveku neprimerenih vrednosti. Čovek i stvarnost pronalaze jedno drugo...” Nesumnjivo je, dakle, da se antičko i njeno (o)ponašanje predstavljaju različito, čak divergentno na način arhetipova koje treba prihvatiti i reprodukovati, dok, s druge strane, ona treba biti podsticajem koji “treba aktivno razvijati u okviru jednog novog sveta (...)” U prvom slučaju *povratak antičkom postaje stvaranje lažnog antičkog*, dok u drugom “škola antičkih autora jeste podsticanje na pronalaženje samog sebe, na spasavanje potamnelih ili izgubljenih vrednosti”. U ovom drugom značenju, antički autori postaju “učitelji humanizma” (...)

Oni ne poučavaju samo čistoti jezika, već i metodi koja je omogućila nastanak besmrtnih remek-dela. Oni upućuju u tajnu poezije pozivajući da se izrazi iskrenost čoveka u njegovim strastima; u tajnu nauke zato što omogućavaju da se vidi kako je Aristotel stvorio svoju sintezu, ne samo vodeći dijalog sa Platonom i polemišući s njim već i vraćajući se stvarima (Garen, 1982: 48).

Bilo je i onih koji su osporavali *facat* da su Vizantinci, dajući zapadnjacima grčke klasike, izazvali renesansu. Model renesanse nije pružila Atena, već Rim, reći će Pasquali. Štoviše, prema ovim istoričarima, ne samo da je mali broj humanista znao grčki, ili ga uopšte nije znao, već nije mali broj ni onih koji su se protivili učenju jezika, pa čak i prevođenju. Polovinom *quattrocenta*, na dvoru Sigismunda Malateste, Tomasso Seneca da Camerino i Porcelio borili su se protiv grčkog. Seneka, a ne Sofokle, Plaut i Terencije, a ne Aristofan, Virgilije, ne Homer, Livije, ne Herodot i Tukidid: Ciceron više nego Platon, bili su vodiči renesanse po njima, ne samo italijanske već i evropske. Upravo iz tih razloga, izučavanje grčkog jezika i grčkog svijeta smatralo se suštinski važnim i odlučujućim u to vrijeme, izbijajući krunski argument onima koji su to osporavali ili, pak, nekritički veličali *autochthonus* rimskog duha (vidjeti šire u: Škuljević, 2005).

Pledirajući na slobodu i obrazovanje, u periodu *cinquecenta* kao suštinski problem (na)daje se odnos između filozofsko-filološkog poznavanja antičke tradicije te razvoja čovjekove ličnosti i njegove uloge u društvenom životu. Ni tada se, u potpunosti, nije mogao zaobići tradicionalni pristup koji se temeljio na tezi G. Voigta (1859) koja uporno ponavlja da je “humanistička pedagogika bila samo eho antičke pedagogike”. Međutim, samo re-dak niže u pomenutoj knjizi autor će reći da su italijanski humanisti crpili veoma mnogo iz djela Platona i Aristotela; istina, na istom mjestu će (pri) pomenuti Plutarha i Kvintilijana, ali i Cicerona i Seneku. Upravo na tom

mjestu čitamo i ovo: “oslanjajući se u velikoj meri na upravo pronađenog i prevedenog Pseudo-Plutarha (1411), na Kvintilijanove tekstove koje je Pođo otkrio u manastiru Sent Galen (1416) i na pronađene (1421) potpune tekstove *De oratore* i *Orator*” (usp. Suhodolski, 1972: 183).

Ergo, na fonu izučavanja glavnih djela italijanske humanističke *filozofije odgoja* ne treba ih tretirati kao “svojevrstu adaptaciju antičkih gledišta, nego ih treba povezati s celinom društvenih i ideoloških promena s početka XV. veka”. U tom razdoblju humanizma, u smislu zasnivanja prvog programa *Studia humanitatis*, upravo se obrazovanje nadaje kao *conditio sine qua non*. To je (po)najbolje uočio Leonardo Bruni alias Aretino pohađajući, ne bez razloga, humanističke i društvene studije. Intenzivno filozofira, ali i razvija djelatnost sebe kao filologa (trudio se da poveže filološko obrazovanje sa tzv. realnim obrazovanjem) i prevodioca: Plutarha i Ksenofana, naprimjer, zatim Demostena, Platona, Aristotela i dr. Zanimljivo je da je sjedinjavao humanistička zanimanja sa političkim funkcijama (Suhodolski, 1972: 184), što će u dvanaest knjiga svoje *Historiae Florentini populi* predstaviti veličinu i mudrost naroda Firenze, ali i njene vlasti. Usvajajući platonski ideal političkog života, kritikuje Aristotelovo nastojanje ka kontemplativnosti. Zalaže se za aktivni društveni život kao čovjekove škole “u kojoj se razum vezuje sa delovanjem”. *Čovjekova suština jeste djelovanje*. Uz još neke nastavljače, istina ne u rasponu u kome ih je Aretino formulisao, svakako treba spomenuti (i) Mafea Veda (1407–1458).² Smatra *sreću* i *slavu* temeljnim pojmovima čovjekovog vaspitanja. Čovjek vječno i istinski živi u svojim djelima, jer velika prošlost nikada neće nestati. Vaspitanje i nije ništa drugo do aktualizovanje prošlosti, davanje prošlosti ponovnog života koji je imala, a koji je, preporođen, postajao život savremenih ljudi, uslov njihovog duhovnog bogatstva i radosti. *Čovjek se u osnovi stvari vaspitava na svojim sopstvenim djelima*.

Dodatak

Nastojanje da se uspostavi društveni poredak dostojan čovjeka nije bez razloga insistiralo na oživljavanju antičke kulture (umjetnost, književnost, filozofija, nauka, pravo, etika i sl.), drugim riječima (sve)opštoj naobrazbi

² Tu se, prije svega, misli na njegovo pedagoško djelo *De educatione liberorum* (1444). Kritički tekst, knjiga I-III, objavila je M. Walburg Fanning (Catholic University of America Press, Washington, 1993).

koja gaji optimističan stav prema životu i prirodi, zatim isticanje individualnosti i slobode mišljenja. Suprotstavljajući se aristotelizmu [sic] i srednjovjekovnoj skolastici, najznačajniji predstavnici su bili Dante Alighieri, F. Petrarca, G. Boccaccio, Pico della Mirandola i drugi.³ Oslanjajući se na racionalnost (zaziranje od natprirodnih stvari i vjere u božanski autoritet), *smatrali su da je čovjek mjera svih stvari*. Tako protagorovski, kazali bismo. U kojoj mjeri je to, još uvijek, renesansni humanizam sudeći da je u Njemačkoj, na prijelazu iz osamnaestog na devetnaesti vijek, zaživio tzv. neohumanizam (J. J. Winckelmann, J. W. Goethe, F. Schiller, F. Schlegel, F. Hölderlin, W. von Humboldt). Ističući ulogu obrazovanja pojedinca, u tom se razdoblju “povećalo zanimanje za klasičnu antiku te ju je povezivalo sa suvremenom filozofijom i duhovnim znanostima koje su se tada razvijale”.

Ističući etičko-političku misao antike, prije svega Platonove *Države*, ni dvadeseti vijek nije ostao bez svog, tzv. trećeg humanizma. Immanuel Kant ga je u formulaciji kategoričkog imperativa prenosio u etiku, dok je Marx, ističući njegovu teoretsku stranu, smatrao da “socijalistički humanizam” u prvi plan stavlja suprotnost klasa u građanskom društvu. Za Sartrea, Camusa i M. Merleau-Pontyja humanizmu je potreban neki novi egzistencijalno-antropološki i političko-društveni temelj.

Tezom da se svaki humanizam temelji na nekoj metafizici nesporno je da, u novije vrijeme, kritika humanizma (za)počinje Heideggerovim *Pismom o humanizmu*. On, između ostalog, kaže da “svako određenje biti čoveka, koje već pretpostavlja tumačenje bivstvujućeg bez pitanja o istini bivstvovanja, bilo to svesno ili nesvesno, jeste metafizičko” (usp. Životić, 1986: 276). Po Heideggeru je, dakle, svaki humanizam metafizički. Ne samo da se pita o odnosu bivstvovanja prema čovječnosti, on (tj. humanizam) čak sprečava to pitanje, “jer ga zbog porijekla iz metafizike ne poznaje i ne razumije” (Heidegger, 1954: 64). Osim predstavnika protestantske “kritičke teologije” i katoličke neoskolastike, što nimalo ne začuđuje, kritikom humanizma u dvadesetom vijeku bavili su se još i analitička filozofija, ali i strukturalizam.

³ “Iz Italije se humanizam širio u Francusku, zahvaljujući koncilima u Konstanzu (1414–1418) i Baselu (1431–1449), a proširio se i na ostale zemlje. Glavni su mu predstavnici u Nizozemskoj bili Erazmo Roterdamski, u Engleskoj T. More, u Francuskoj F. Rablais, u Njemačkoj J. Renclin, P. Melanchton, U. von Hutten i dr.” (*Filozofski leksikon*, 2012: 504).

Literatura

- Burchkardt, J. (1860). *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Basel.
- Filozofski leksikon* (2012). Stipe Kutleša (ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Garen, E. (1982). *Kultura renesanse: istorijski profil*. Beograd: Nolit.
- Heidegger, M. (1954). *Platons Lehre von der Wahrheit, Mit einem Brief über den "Humanismus"*. Bern.
- Michelet, J. (1885). *Histoire de France*, Paris.
- Škuljević, Ž. (2005). *Grčka i počeci renesanse*. Novi Sad: Arhe II.
- Suhodolski, B. (1972). *Moderna filozofija čoveka*. Beograd: Nolit.
- Voigt, G. (1859). *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. Berlin, t. I i II.
- Životić, M. (1986). *Aksiologija*. Zagreb: Naprijed.

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2017)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2017)

Web
journal.fpn.unsa.ba

Lektorica / BCS language editor
ZINAIDA LAKIĆ

Prijevod sažetaka na engleski jezik
ANA KRAVIĆ

Lektor za engleski jezik / English language editor
ANA KRAVIĆ

Naslovna / Cover design
FABRIKA

DTP
MAHIR SOKOLIJA

Tiraž
100 primjeraka

Štampa / Printed by
TMP d.o.o

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se u / Indexed in
Central and Eastern European Online Library (CEEOL),
Political Science Complete (EBSCO)

Copyright©2017
Fakultet političkih nauka – sva prava pridržana

ANNAMARIA ORBAN

Active ageing, intergenerational solidarity,
participatory democracy: Elderly Community
Discussion on active and quality ageing from
an intergenerational perspective

SANELA BAŠIĆ

Porodična politika u tranziciji:
ka novom familijarizmu

ADILA PAŠALIĆ-KRESO, AMEL ALIĆ

Obilježja kohezivnosti i
kompetentnosti porodičnog sistema u
međugeneracijskom djelovanju

DINA SIJAMHODŽIĆ-NADAREVIĆ, ELMA AVDIĆ

Utjecaj porodičnog i domskog okruženja
svjetovnih i vjerskih škola na vrijednosti,
vrijednosne orijentacije i ponašanja učenika

MARINA MUČALO, LUCIJA ČEČ

Neprofitni FM radio u Republici Hrvatskoj

NENAD VERTOVŠEK

Multikulturalizam i medijski svjetovi stereotipa,
manipulacija i virtualnih iluzija

KAROLINA LEAKOVIĆ, HELENA POPOVIĆ

Politička ekonomija medija: Slučaj Vjesnik

DARIO MATIKA, SLAVKO BARIĆ

Suvremena sociološka paradigma
vojne organizacije – orijentacija prema
vojnom pozivu ili orijentacija prema
vojnoj službi kao zanimanju?

ŽELJKO ŠKULJEVIĆ

Studia humanitatis: Da li je okretanje antičkoj
Grčkoj renesansi donijelo elemente za
uspostavljanje nove filozofije čovjeka?

